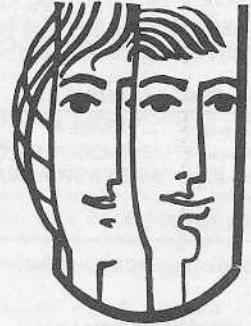

ЁШ ГВАРДИЯ

ЎЗБЕКИСТОН
ЛКСМ
МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОН ССР
ЁЗУВЧИЛАР
СОЮЗИНИНГ
ОРГАНИ

**(63)
МАРТ**

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

Бош редактор:
Омон МАТЖОН

Редакция коллегия:
Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Андрей ДЕМЕНТЬЕВ,
Баходир ЖАЛОЛОВ,
Гулчеҳра ЖЎРАЕВА,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Олимжон ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор ўринбосари),
Улуғбек МУСАЕВ,
Фарҳод МУСАЖОНОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Урие ЭДЕМОВА,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Ғаффор ҲОТАМОВ

ТОШКЕНТ
«Ёш гвардия» нашриёти

КОМСОМОЛНОМА

	Хайридан СУЛТОНОВ. Ёшлик шундай бахт зрурки...	3
---	--	---

НАЗМ

	Шавкат РАҲМОН.	5
	Бахтиёр ГЕНЖЕМУРОДОВ	34

НАСР

	Тоғай МУРОД. Қўшиқ. Қисса	8
	Ёқутхон АКРАМОВА. Томчи. Ҳикоя	32
	Евгений БЕРЕЗИКОВ. Сурат. Ҳикоя	47

НАФИС МАЖЛИСЛАР

	Замира РУЗИЕВА	30
	Хосият БОБОМУРОДОВА	30
	Умида АБДУАЗИМОВА	31

ҚАЛДИРҒОЧ

	Зубайда УСМОНОВА. Шеърлар	4
---	-------------------------------------	---

«ЁШЛИК» САҲНАСИ

	Шароф БОШБЕКОВ. Эшик қоққан ким ўзи? Фожейи комедия	35
---	---	----

ИНҚИЛОБ ЕЛҚИНЛАРИ

	Ҳамза ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ. Шеър	62
---	--	----

НЕВАРАКУЛЧА

	Турсунбой АДАШБОЕВ. Шеърлар	53
--	---------------------------------------	----

ПУБЛИЦИСТИКА

	Хуршид ДУСТМУҲАМЕДОВ. Кафтдаги чизиқлар Шокирали НУРАЛИЕВ. Даҳони китобхон аниқла-син	56
	Абулқосим МАМАРАСУЛОВ. Стадионда учра-шамиз	73

ХОТИРА

	Баҳодир СОДИҚОВ. «Хотира уйғонсагина гўзал-дир»	63
	Уктам БОЙБОБОВ. Шеърлар	64

САНЪАТ

	Маматкул ҲАЗРАТҚУЛОВ. Суратга кўчган хаёл-лар	54
---	---	----

АДАБИЙ ТАНҚИД

	Шукур ХОЛМИРЗАЕВ, Умарали НОРМАТОВ. Устоз ибрати	65
	Дилором МАТКАРИМОВА. «Қисмат»нинг қис-мати	70
	Холида МАЖИДОВА. Қоматлари сарву шам-шодлар	72

«ЁШЛИК»НИНГ ТАЖРИБА УСТАХОНАСИ

	МУҲАББАТНОМА	46
---	------------------------	----

ЕЛПИҒИЧ

	Саид МУҚИМОВ. Ҳажвия	77
	ГУЛМИХ	78
	ТОМОШАБОҒ	80

«Ёшлик» («Молодость») ежемесячный литературно-художественный общественно-политический журнал На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и Союза писателей Узбекской ССР

Рассом: Х. ЛУТФУЛЛАЕВ
Техник редактор: М. АҲМЕДОВ
Корректор: Н. ТОЖИЕВА

Адресимиз: 700117, Тошкент, ЧГСП, Қатортол кўча-си 60-уй
Телефонлар:
Бош редактор — 78-94-05
Бош редактор ўринбосари — 78-49-83
Масъул секретарь — 78-97-07
Проза бўлими — 78-97-58
Поэзия бўлими — 78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва санъат бўлими — 78-17-47

Редакция ҳажми 12 босма листдан ортиқ роман ва 8 босма листдан зиёд қиссалар қўлёзмасини қабул қилмайди.
Бир босма листгача бўлган асарлар авторларига қайтарилмайди. Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарлар қўлёзмалари-нигина қабул қилади.

Журналдан кўчириб босилганда «Ёшлик»дан олинди», деб изоҳланиши шарт.
Босмахонага 23.01.87 й. да туширилди.
Босишга 24.02.87 й. да рухсат берилди.
P-13730. Қоғоз формати 84×108¹/₁₆.
Қоғоз ҳажми 5,25 лист. Шартли босма листи 8,82.
Наشريёт ҳисоб листи 12,6
Тиражи 324172 нусха. Буюртма № 5465.
Баҳоси 50 тийин.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти.
Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмахонаси.

«Ёшлик», № 3, 1987
«Ёш гвардия» нашриёти.

Хайридин Султонов

Ёшлик шундай бахт эрурки...

КПСС Марказий Комитетининг 1987 йил январь Пленумида партия ташкилотлари комсомолнинг ташаббускорлигини ҳар томонлама оширишлари лозимлиги алоҳида таъкидланган эди. Ўз съездларини ишчанлик руҳида ўтказган республикамиз комсомоллари энди Бутуниттифоқ Ленин комсомоли XX съездига муносиб ҳозирлик кўрмоқдалар.

Ёшлик чоғларида кишининг ёшлик ҳақида ёзиши осон эмас. Чунки бу даврда одам ўзи нафас олиб турган бебаҳо дамларнинг қадрига етмайди. Қадрига етилмаган нарсанинг эса, маълумки, моҳиятига етиб бўлмайди.

Инсон умрининг бу гўзал палласи ҳақида озмунча таъриф-тавсифу мадҳу санолар битилмаган дейсиз! Гоҳ оламга сиғмас завқ билан, гоҳ маънос ўкинч ва армон билан йўрилган сатрлар...

Улуғ Алишер Навоий одамзод ҳаётини табиатнинг мангу ҳаракатига нисбат бериб, ёшлик фаслини «умр фусулининг навбахори ва ҳаёт гулшанининг шукуфа ва гулзоридир» деб таърифлайди.

Тургенев, буюк Иван Сергеевич Тургенев эса умр водийсини саргашта кезиб, йиллар сўнгига «О, менинг ёшлигим, о, менинг поклигим!» дея ёруғ бир ғусса билан надомат чекади.

Мана бу ҳароратли мисралар-чи: «Энг гуллаган ёшлик чоғида сен очилдинг кўнгил боғида...»

Эслагандирсиз?

Бу — ҳамиша навқирон Ҳамид Олимжоннинг ўтли нафаси.

Нега, нима учун ёшлик бунчалар ардоқли?

Не боис одамзод доимо ёшликка талпинади?

Яна донишманд шоирнинг сўзлари билан жавоб берсак: «Ёшлик шундай бахт эрурки, ўзга бахт ҳожат эмас».

Чиндан ҳам, ёшлик тенги йўқ, тимсоли йўқ улуғ саодатдир. Лекин булар қандай одамларки, бу буюк бахтдан онгли равишда воз кечганлар?

Уларнинг барини номма-ном санаб адоғига етиш қийин. Кўҳна тарих уларнинг айримларини ёдида сақлайди, холос. Булар — жасур декабристлар ва уларнинг садоқат рамзига айланб кетган мардона маҳбубалари; булар — машҳур «Эрк ва ер» ташкилотининг аъзолари — шавкатли народниклар: Желябов, Михайлов, Кибальчич, Халтурин, Перовская, Бардина, Фигнер... 1877 йил 21 февралдан 14 мартгача Петербургда бўлиб ўтган, «элликлар иши» деб аталган суд процессида ана шу олижаноб қаҳрамонларнинг тақдири ҳал этилади. Жавобгарликка тортилган элликта народникнинг ўн олтитаси хотин-қизлар бўлиб, уларнинг энг каттаси эндигина йигирма бешга тўлган эди! Уларнинг мардлиги, матонати, эътиқодга ва дўстларга садоқати кейинчалик келгуси насллар ичидан етишиб чиқадиган ва навқирон ёшида ҳалок бўладиган минглаб оташин курашчиларга қутлуғ мерос бўлиб қолади. Булар — Александр Ульянов, Николай Бауман, Николай Островский, Сергей Лазо, Абдулла Набиев, «Ёш гвардия»чилар, Зоя Космодемьянская, Александр Матросов, Тўйчи Эрайигитов... Уларнинг барчаси сиз билан бизга тенгдош эди. Аксарияти ҳали ҳаёт неъматларидан баҳраманд бўлиб ҳам улгурмаган, юрагида олам-олам орзулар мужассам ёш-ёш йигит-қизлар эди. Булар бизга болалик чоғларимиздан, мактаб партасидан таниш, қадрдон ва азиз номлардир. Аммо муборак номларини биз ҳануз билмайдиган номаълум қаҳрамонлар озми? Йигирма миллион шахид орасида фашист ўқиға кўксини қалқон қилиб, «Ватан учун!» дея беҳол йиқилганида гимнастёркаси чўнтагидаги комсомол билети алвон қонига бўялган мард ўғлонлар озмиди? Бугунги кунда ҳам сайёрамизнинг энг қизгин нуқталарида ватанимиз ва халқимизнинг бахт-саодати йўлида ўз бахтидан, ҳатто ёш умридан воз кечаётган қаҳрамон тенгдошларимиз озми?

Биз, ҳозирги ёшлар ана шундай улуғ курашлар ва улуғ зафарларнинг қонуний ворисларимиз. Маънавий меросхўрлик — ота-боболардан қолган мулкни баҳузур оёқ узатиб еб ётиш дегани эмасдир. Бизнинг аждодларимиз зиммасига тарихнинг ғоят оғир, масъулиятли синовлари — инқилоб, граждандар уруши, коммунизм пойдеворини яратиш, фашизм вабосини тор-мор этиш, янги социалистик маданият барпо этишдек мураккаб ва оламшумул вазифалар юклатилган эди. Улар бу синовлардан зўр машаққатлар чекиб, шараф билан ўтиб келдилар. Улар очарчилик, ўлат, қаҳатчилик, йўқчилик имтиҳонларига матонат билан бардош бердилар. Она тарих энди бизни — бугун ҳаётга қадам қўяётган ёш авлодни бутунлай бошқа имтиҳондан — фаровонлик, маъмурчилик, тўқчилик синовларидан ўтказмоқда. Афсус, минг афсуски, йўқчиликка дош берган одамзод наслининг баъзан тўқчиликка бардош бериши қийин бўлар экан. Молпарастлик, маънавий қашшоқлик, пиёнисталик, нашавандлик сингари инсон боласининг шайнига ёт, уни ҳайвон билан бир қаторга қўядиган

ярамас иллатлар аксарият тенгдошларимизнинг ана шу синовлардан ўта олмаётганидан далолат бериб турибди.

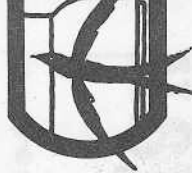
XX аср билан хайрлашадиган кунларимиз тобора яқинлашмоқда. Бугун туғилган гўдак XXI асрда олий мактабга боради. Тарих эса бизнинг олдимизга янада масъулиятли вазифалар қўймоқда: жаҳонда тинчликни, бинобарин, сайёраимизда тирикликни сақлаб қолиш, инсоният абадиятини таъминлаш. Иқдор бўлиб айтмоқ керакки, тарихда ҳеч қачон, ҳеч қайси авлод зиммасига бунингдек улуг, оламшумул ва машаққатли миссия юклатилган эмас. Аждодларимиз ҳаёт-мамонт жангларида қурол билан, сонсиз-саноқсиз қурбонлар билан ғолиб чиққан бўлсалар, янги тарихий вазиятда биз фақат тафаккур билан, ақл-идрок билан ғалаба қозонишимиз лозим. Ҳаётини молу дунёга тиккан, тақдирини шишага, афюнга боғлаган, лоқайдлик ва танбалликни тўшак қилиб олган карахт ва мижғов, маҳдуд ва олчоқ кимсалар бу буюк вазифаларни адо этмоққа асло-асло қобил ва қодир бўлолмайдилар. Вужудда ёшлиқнинг покиза қони гупурган, юксак эътиқодларимизга ҳамиша содиқ, дунёдаги барча эркпарвар, адолатпарвар курашчиларни биродар деб билган кишиларгина бу масъулиятли ишларнинг бошидан тутта оладилар. Ҳамиша халқимиз, Ватанимиз тақдири учун қайғурган, келажакни, фарзандларини, маданият истиқболини ўйлаган фидойи ўғлонларгина бу вазифаларга киришмоқ учун маънавий ҳуқуққа эгадирлар.

Шу боис ҳам бугунги кунда партиямиз турмушимизнинг ҳамма соҳаларида ғафлатга, алдов ва ёлғонга, фикрий нотагонликка қарши кескин кураш олиб бормоқда. Бу мурасасиз, лекин бениҳоя зарур ва олижаноб курашда халқимиз биз ёшларга, айниқса, Ленин комсомолининг энг муносиб аззоларига умид кўзини тикиб турибди. Бу ишончини оқлаш — бизнинг эл-юрт олдидаги муқаддас фарзандлик бурчимиздир.

Бунинг учун, эҳтимол, фавқулодда қаҳрамонликлар қилиш ёки ўйлаб топиш шарт эмасдир. Ҳар биримиз ўз ишимизга чин дилдан муҳаббат қўйсак, унга виждонан, эътиқод билан ёндашсак, риё тантанасига йўл очиб бермасак, уятни унутмасак, камроқ сўйлаб кўпроқ ўйласак, озроқ мажлис тузиб созроқ ишласак, доҳий Ленин камтарлигини ҳаётий ақида қилиб олсак... Мутафаккир, Фафур Ғулом айтганидек:

**Шўҳрат қолдирмоққа Геростратдек
Диана маъбадин ёқмоқ шарт эмас.
Кўпларнинг бахтига ўзлики жамлаб
Шу улугъ бинога бир ғишт қўйсак — бас.**

Бу фаромуш сатрларни битарканман, дамба-дам шеърга, шоирлар мададига мурожаат қилиб туришимга тўғри келди. Начора, муҳтарам журналхон мени маъзур кўрар: ахир, ёшликка фақат шеър, шеърӣ сўзгина ярашади.

ҚАЛДИРҒОЧ ♦ ҚАЛДИРҒОЧ ♦ ҚАЛДИРҒОЧ ♦ ҚАЛДИРҒОЧ ♦ ҚАЛДИРҒОЧ ♦ ҚАЛДИРҒОЧ ♦ ҚАЛДИРҒОЧ ♦ ҚАЛДИРҒОЧ ♦ ҚАЛДИРҒОЧ ♦ ҚАЛДИРҒОЧ ♦ ҚАЛДИРҒОЧ

Зубайда Усмонова

* * *
Қушлар қўшиғида самовий бир ранг,
Охулар тушида ям-яшил ўтлоқ.
Боғлар юзидаги қирмизи оҳанг,
Заминнинг руҳини ёритган бўёқ.

Эзгу ниятларнинг қудрати кучли,
Улар мангуликка мангу дахлдор.
Бугун ҳам энг олий мавзудир тинчлик,
Замонлардан ёдгор шундай ғоя бор!

Нурлар сочаётир унинг гулхани,
Келажак йўлига ёрқин, устивор.
Кўзларида элтар ушбу ғояни,
Киприк билан чангин артиб одамлар!

* * *
Изимдан ҳайқирар хушбўй бир садо,
Изимдан югурар ёшлик деган нур.
Кўзимдан шовиллаб тўкилар зиё,
Бўйнимда бахтлардан тизим-тизим дур.

Оловранг гирдобга тушиб қолдим мен,
Қўлларимдан тутди сеҳрли бир куч.
Ранглар қуршовида шошиб қолдим мен,
Оҳанглар ўтига келиб қолдим дуч.

Соғинч

Боғда Июль тўлғонар,
Қўлида яшил майса.
Ўйларимга чўлғонар,
Ҳижронга ўхшаш нарса.
Ҳижронга ўхшаш нарса,
Дилимда ларзон-ларзон.
Туйғуларим бу лаҳза,
Ипда турмаган маржон.
Ҳозиргина тандирдан
Чиққан иссиқ нонсимон.
Ё осмонга зар билан,
Қотирилган ойсимон —
Йўқ, барчаси жам бўлиб,
Улканлашган бир туғён.
Дала-даштим соғинчи,
Дилимда ларзон-ларзон
Дилимда ларзон-ларзон...

вазмин садо берар асотирларим.
 Сангин даҳмалардан файласуфлар ҳам
 бошини кўтарар вавотирланиб.
 Эҳ, ўжар йигитлар,
 вужуд қувватин
 бир жирканч махлуққа сарфлаб нетарсиз.
 Нечун кўзларингиз кўрар сувратни,
 сийратнинг мағзига қачон етарсиз.
 Айланманг жаҳолат теварагида,
 Жаҳолатнинг жони бошқа жойдадир.
 Кошейнинг жонидай денгиз тагида,
 балки Зухалдадир,
 балки Ойдадир.
 Кўнгилнинг кўзи-ла кўринг оламни,
 жаҳолат макридан қолманг алданиб.
 Китобга мук тушиб ётган боладай,
 каллани ишлатинг,
 фақат каллани.

* * *

Жисмингда жон бўлса,
 ундан ҳазар қил,
 ҳақорат — хотирга санчилган найза.
 Сезаман — поёнсиз қоронғиликда
 чинқириб ўсади хўрланган майса.
 Сезаман — бевақт кесилган дарахт
 баттар кўкаришни ўйлаб шайланар,
 Сезаман — не йилдир заҳардан карахт
 замин ўз ўйида
 даштга айланар.
 Хавфлидир хотирот ўрамалари,
 не-не ҳақоратни ютса қаърига,
 жим ютиб юрсаю
 минглаб йилдан сўнг
 юзага чиқарса анча наридан.
 Ҳазар қил
 ҳақорат зарраларини
 мукофот санаган хотирасиздан,
 У қайси томонга юрса барибир
 Дод ёки ҳақорат қолар изидан.
 Мана, хотирасиз,
 хаёл кучини
 бутун борлиғи-ла топтаган дажжол,
 У гулдек аёлнинг ўт оғушига
 ҳақорат уруғин экар бемалол.
 Дунё нима ўзи,
 дунё — юксаклик,
 юксак манзилига қайтади хаёл,
 ва лекин бу аёл хокисор нега,
 нега ҳақоратга чидар бу аёл?!

Полапон

Гўё бир фалокат бўлди дунёда —
 қалбнинг инжа тори титради ёмон —
 минг оғоч нарида
 кўм-кўк чимзорда
 чирқираб ётарди битта полапон.
 Шамол буздимикин шўрлик инини,
 ё бирон шумтакнинг отган тошими?

Эҳтимол улуғвор осмон ишқида
 қанотлари қотмай
 учган шошилиб.
 Билмадим,
 титрайди инжа торларим,
 митти кўзлари-ла жовдираб ҳар ён,
 қари тол тагида,
 кўм-кўк чимзорда
 чирқираб ётарди битта полапон.
 Шўрлик ноласидан кўнглим эзилди,
 мушук ё калхатдай келмасдан ўлим,
 минг оғоч нарига
 нур тезлигида
 чўзилди титраган одамий қўлим.
 Қушгинам,
 шу қўлим ин бўлсин сенга,
 ҳали довуллари энгиб учарсан.
 Жоҳил кимсаларнинг умрини безаб,
 балки қафасга-да
 бир кун тушарсан.
 Шундаям зорланма,
 севин зиёда
 Калхатлар,
 қафаслар тўла дунёда
 шоир юрагига ўхшаган қушим,
 кучли қанотларинг борлиги учун.
 Ожизлар дуч келса, тилагин сабот,
 бир шоир сўзларин дадил сўйлагин:
 «Кучли қанотларинг бўлса умрбод
 қафасни кўтариб учсанг бўлади»...

Бир умр тоғ этагида яшаб, тоққа чиқмаган одамни учратганимда

Қорлари қиличдай ярқираб ётган
 тоғларга боқарсиз,
 сувдай оқарсиз.
 Ёшин яшаб бўлиб уйғонган одам,
 куйиб бўлган дилни қандоқ ёқарсиз.
 Хўрсиник,
 нақадар баланд хўрсиник,
 оралиқ ойида сиздай чўллайин.
 Юраги — вайрона,
 кўзлари — синик,
 армон-ла қайтаётган одам бўлайин.
 Сой эмас,
 булбуллар оққан ўзан бу,
 тоғлар салтанатин ўпирган қуёш.

Куннинг оғозиди қандоқ гўзалдир
 фазога Ер каби кўтарилган бош.
 Энди ният қилинг,
 ният соф бўлса,
 тупроқ-да одамга дўнажак бир кун,
 тошдан-да одамлар унажак бир кун,
 қайта тирилажак агарда ўлса.
 ...Кунларга чўқаркан
 мисли ҳофиза,
 борлиққа кечиккан розини айтиб,
 ишондим, бу одам нурдай покиза,
 ишондим, бу одам келади қайтиб.

Хушфеъл савдогар ва унинг суюкли тўтиқуши ҳақида ривоят

Савдогар қушларни суярди азал,
 шундан топар эди кўнгил хушини.
 Ҳамма қушларидан кўрарди афзал
 одамдай гапирган тўтиқушини.
 Яна бир эрмаги тижорат эди,
 Тевалар кўзғолиб қолди бир наҳор.
 Савдогар қафасбанд тўтига деди:
 «Ҳинд сори борурман,
 не тилагинг бор?»
 «Эй саховатли зот,
 кўнглим хўб чоғдир,
 биринчи тилагим — соғ-саломат қайт,
 иккинчи тилагим — палон боғдаги
 тўтилар қавмига мендан салом айт».

Йил ўтди.
 Сафардан қайтар маҳалда
 карвон тўти айтган макондан ўтди.
 Бир кавсар эди-да,
 товланиб лаълдай
 шохларда тизилмиш минглаган тўти.
 Хушфеъллик ҳамиша керакли хислат,
 аввал салом айтди,
 андин сўнг калом:
 «Турон боғлариндан бир тўти сизга
 камина орқали йўллади салом».
 Ҳаво тўлқинланди чексиз оҳлардан,
 ногоҳ ғуж оғочлар тўлғонди оғир —
 тўтилар тўкилди зумрад шохлардан,

рангин шуълалардай
 тўкилди бир-бир.

Бу ҳолдан кўзғолиб қолди тевалар,
 савдогар қайғуриб-қайғуриб қайтар.
 Бу ёмон хабарни
 шўрлик беватан —
 йўл қараб ўлтирган тўтига айтар.
 Эй воҳ,
 бу қандайин кўргилик бўлди,
 савдогар ҳайратда —
 ўнгими ё туш —
 бу ёмон хабардан тўтиқуш ўлди,
 ўлди саройини безаб турган қуш.
 Савдогар бўзлади,
 бўзлади ёмон,
 кўнглини безаган қушни йўқотди.
 Қафаснинг эшигин очгани замон
 ўлган қуш ўзини осмонга отди.
 «Эй саховатли зот,
 кечиргил мени,
 қушларнинг тилини фақат қуш билгай.
 Уларнинг бир сирин очайин энди —
 бири банди бўлса, бари йиқилгай...
 ...Шу-шу узлат қилиб,
 ҳаққа етгандай,
 ҳалиям кўнглига сиғмай ҳатто зар,
 ушбу воқеани ўтган-кетганга
 гапириб юрармиш хушфеъл савдогар.

эди, улим. Хабар етган бўлса ҳали-замон келиб қолади.

Аскар, тушунарли, дегандай бош ирғади.

Хумор момо ўғлининг пойқадамига ош берди. Тўй отаси қирдан қайтганда бўлади, деди.

Аскар эрталаб туриб, бадантарбия қилди. Белигача яланғоч бўлиб, ҳовлини айланиб чопди. Оёғини кўтариб, бибилчагини пешонасига теккизди. Қўлларини ерга тираб, ётиб турди:

— Раз, два, три!.. Живо, сержант Арзикулов!..

Кун терак бўйи бўлганда аскарнинг ён қишлоқдаги холаси лўппосдай ўғлини эргаштириб келди. Аскар холасига пешвоз чиқиб, бармоқларини чаккасига қўйиб честь берди:

— Сержант Арзикулов!

Кўришиш учун холасига қўл узатди. Холаси унинг қўлини эмас, ўзини бағрига олди. Аскар, жиянига честь берди:

— Сержант Арзикулов! Как твой имя? Бахрам? Значить, рядовой Боря!

Жиян тоғасининг гапига тушунмай, онасига қаради. Онаси орага тушди:

— Энди, иним, жиянингиз ҳали аскарга бормаган, ўз тилингизда гапирмасангиз тушунмайди.

— Ну, пора знать, пора!

Аскар чалқанча ётиб, оёқларини чалиштириб, камарининг тўқасини тозалай бошлади. Лабини чўччайтириб хуштак чалганча аллақандай қўшиқни хиргойи қилди.

Кун оққанда аскарнинг отаси қирдан эниб келди. Отини дарвоза устунига қантарди. Қамчини белбоғига қистириб, уйга равона бўлди. Қучоғини кенг очиб, ўзича кулимсираб, ўзича гапириб келаверди:

— Қани, аскар келиб қолибди-да, қани!

Аскар отасига пешвоз чиқиб, честь берди:

— О, папаша, здорово! Сколько зима, сколько весна!

Отаси қучоқлашиб кўришиб бўлиб, шу ўзимнинг ўғлимми, дегандай, аскарга қараб-қараб қўйди.

Отаси мол сўйиб, аскарнинг қадамига қон чиқарди. Қариндош-уруғларни, гапга етарларни чақириб, тўй қилиб берди. Уғлининг ўзини тутиши, гапларини кўриб, улай-булай изза бўлмади. Майли, ҳали-ҳозир шаҳар, аскарликнинг ҳавоси бор, кейин яхши бўлиб кетади, деб ўйлади.

Аmmo аскар ўзига келмади. Мўйсафид отасининг тоқати тоқ бўлиб, ёрилди:

— Улим, эрта биров айтган экан, отангни кўрдим — аҳмади фориг, энангни кўрдим — товони ёрик, деб. Отанг шул, энанг шул, қўй энди, ўз тилингда гапир.

— Ну, даёшь, папаша, даёшь!

— Мен-ку, чала-чулпа биламан. Қизил аскар бўлганимда ошналарим билан тиллашавериб, пича билиб олиб эдим. Лекин энанг бечора манави қишлоқдан нарини кўрмаган, тилингга тушунолмай қийналяпти-да...

— Ну, папаша...

Отаси нима қилишини билмай, ўй суриб қолди. У бир вақтлар Денов, Термизларда қизил аскарлик машқини олиб келиб, мана шу ерларда Совет ҳокимиятини барпо этиш учун елкасига милтиқ, қўлтиғига тўппонча осиб курашиб эди. Унда манави мишиқи пўрим онасининг қорнида ё бор, ё йўқ эди. Бу ўзи кимга пўримлик қиялпти?

Отаси зардаси қайнаб, қўйлагини кўтарди. Чап биқинида ҳамон сақланиб турган ажабтовур изларни кўрсатиб деди:

— Ай, сержант, сен ўзи ким билан гаплашаётганингни биласанми? Мен наган тақиб, Совет ҳокимиятини ўрнатганимда қаерда эдинг? Энангнинг қорнида, отангнинг белида эдинг! Ишонмасанг, мана кўр, наганнинг изи ҳалиям турибди, мана!

Отаси у деди, бўлмади, бу деди, бўлмади. Аскар гапни корламади. Отаси шу чиндан ҳам ўзимнинг ўғлимми, ё бошқа бировми, дегандай аскарнинг у ёғидан қаради, бу ёғидан қаради. Аниқ бир гапга келолмади. Кейин, шу ўзимнинг ўғлим экани ё ҳаққос чин бўлсин, ё ёлғон, дея аскарнинг қулоқ-чаккасига қулоқкашлаб, тарс эткизиб бир солди. Аскар бундай зарбини кутмаган эдимми, ё эски қизил аскарнинг мушти ўзи шундай бўладими, ишқилиб, ёнбошига гуп этиб тушди. Овози чиқмай, хийла вақт жингак бўлиб ётди. Отаси аскарни ёқасидан ушлаб турғизиб, энди бу чаккасига солмоқчи бўлди. У отасининг ниятини пайқади шекилли, юлқиниб чиқиб, ҳовлини айланиб қочди.

— Вой, энажон, ўлдим-э!

Отаси белбоғидаги қамчини олиб, аскарни яланг оёқ бўлиб қувди.

— Энағарнинг боласи, тўхта дейман!

Аскар ўқдай учиб, ошхонага кириб борди. Қозонни айланиб чопиб, онасининг кетига паналади.

— Энажон, отамни ушланг! Жон эна, ушланг!

— Кўрқма-е, индамайди.

— Индайди, сиз кўрмай қолдингиз, уже битта едим! Ушланг, энажон. Ну... қўлидаги қамчини олинг!

Отаси зуғум қилди:

— Ушлама мени, энаси, ушлама, занғарни бир қамчи остига олайин!

Онаси орача қилди:

— Қўйинг, энди қобил аскар бўлади. Айт, қобил бўламан, де.

— Энди қобил бўламан, отажон, жон ота!

— Ҳа-а, энағар, тилинг бор экан-ку!

— Бор, мана, бор!

II

Шундай қилиб, аскарнинг тили чиқди. Аскарча кийимларини ечиб, уй кийимларини кийди.

Бир эрта отасининг овозидан уйғониб кетди.

— Сержант Орзикулов, бу ёққа бир қаранг!

Аскар ҳадаҳалаб кийиниб, отилиб борди. Уйқули кўзларини уқалаб, отасига жовдиради.

— Сержант Орзикулов, бет-қўлни ювиб, фариштали бўлиб келинг, муҳим топшириқ бор!

Аскар чопқиллаб бориб, чопқиллаб келди. Отаси уни оғилхонага бошлади, кечаси моллар ташлаган таппиларни кўрсатиб гапирди:

— Манавилар нима, сержант Орзикулов? ...Ҳа, яшанг таппи! Энди, ўзингиздан қолар гап йўқ, сержант, тирикчилик... Биласиз, таппи қишда кўп яхши ўтин бўлади. Қишнинг ғамини ёзда е, деган. Энди, енгингизни билагингизгача туриб таппи ёпасиз, ҳа! Қани, бошланг!

Аскар таппиларга қараб кўнгли айниди. Отасининг қўлидаги қамчига, кейин таппига қаради. Истар-истамас билакларини ҳимарди. Энкаийб, таппига қўл урди. Кўнгли ўйнагандан-ўйнаб, кўзларини чирт юмди. Яна кўзларини очиб, елкаси оша отасига қаради. Отаси ҳамон қамчисини ўйнатиб, қаққайиб қараб турибди. Аскар тақдирга тан берди. Яна кўзларини юмиб, таппини қафларига олди. Қулоқкашлаб деворга ёпди. Шунда онасининг девордаги қатор таппиларга ботиб қолган панжа изларига кўзи тушди.

— Ҳа, балли, сержант Орзикулов, гап бундай бўпти-да! Энангнинг қўлидан бир ишни оладиган бўлдингиз!

Бир оқшом отаси масалани кўндаланг қўйди:

— Мана, меҳмонлигингиз ҳам қариди, сержант Орзикулов. Келди-кетдилар ҳам сийраклаб қолди. Сўраганинг айби йўқ, энди ким бўлмоқчисиз?

Аскар ҳарбий хизматдан қайтиб, милиция бошлиғи бўламан, деб ният қилиб эди. Ниятини айтишга тили бормай, елкасини қисди. Отаси гапнинг пўскалласини айтди:

— Билмайсизми? Унда биз биламиз! Манави заранг таёқни олиб, орқамдан юрасиз! Сержант Орзикулов пода боқади!

Аскар анграйиб отасига қаради. Отаси бир ўқрайиб эди, ўрнидан сапчиб турди:

— Есть, пода боқади!

Шу кундан эътиборан аскар чакана чўпон бўлди. Бир кекса чўпонга ҳамроҳ бўлиб, адирда узун кун чакана мол боқди. Аввал-аввал ҳеч кўниқолмади. Қаерларгадир, хусусан, аскарликда бўлган ўша Астраханларга кетиб қолгиси келди. Аммо отасидан кўрқди.

Кейин-кейин адирларга ўрганиб қолди. Адирларсиз зериқадиган, кунни ўтмайдиган бўлди.

Оқшомлари уйма-уй юриб, ошиҳалол йиғди.

Бошини иккита қилишгач, кетма-кет қиз кўрди.

III

Одамлар уни «сержант Орзикулов» дейишини кўймади.

Тўй-гаштакларда ҳазил-мутойибачилар сержант Орзикулов аскарликдан қайтганда гапирган гаплари, қилиқларини қилиб кўрсатиб элни кулдирди. Болалар сержант Орзикулов бўлиб гаплашди, кўришиб-сўрашди, честь берди.

У сержант Орзикулов бўлиб қолди.

IV

Уруш бошланиб, сержант Орзикулов урушга биринчилардан бўлиб кетди.

Урушдан қайтиб келса, отаси бечора йўқ, раҳматлик бўпти. Гул деган бир дард иккита қизиниям олиб кетибди. Чолидан айрилган онаси билан фарзандларидан жудо бўлган аёли мунғайиб, ғариб бўлиб қолибди.

У урушдан ажабтовур бўлиб келди. Сўраб-суриштирганларга миқ этмади. Олис-олисларга термулиб, бош ирғади. Кўни-кўшни, қариндош-уруғларининг болалари унинг кўксигадаги орден-медалларга қўлларини теккизиб кўрди. Буларни қандай олдингиз, қаерда олдингиз, дея сўраб-суриштирди. Урушга борсак, биз ҳам орден олиб келардик, деди. Шунда сержант Орзикулов қирғинбарот кунлардан бор-йўғи бир марта гап очди:

— Урушнинг оти ўчсин, болам. Сизлар сўраманглар, мен айтмайин. Бундай нарсаларни мен тақдим, энди сизларга тақиб насиб этмасин...

Колхоз раиси сержант Орзикуловнинг кўксигадаги орден-медалларни кўриб, эҳ-ҳе, деди. Уни яхши-яхши ишларга, хоҳласа, бригадирликка қўймоқчи бўлди. У бош чайқаб, рад этди. Сўраб-суриштирса, Сувон деган бир одам унинг подасини боқяпти экан. У яна ўз подасини олди.

Сержант Орзикулов икки йил ўтиб, фарзанд кўрди. Бунисиям қиз бўлди. Қиз бўлсаям умри билан бўлсин эди, буям кетди.

Ирим-сиримнинг юзи курсин, бари шундан кетди. Тўртинчиси ўғил бўлди.

Хумор момо неварасига исм ўйлади. Қишлоқдаги гапга етарларга маслаҳат солди. Оқ-қорани таниганларга китоб кўрдирди.

Узоқ ўйладилар. Уйламай бўладими, кетма-кет учта фарзанд кетди.

Ўйлаб-ўйлаб, охири бир якунга келдилар. Учаси ҳаётда турмади, энди буниси турсин, ҳаётнинг соҳиби, посбони бўлсин, дея гўдакка Турсунқул деган исм қўйдилар.

Ота-она орзуси бажо бўлди: Турсунқул ҳаётда турди.

V

Ўлғиз ўғил Турсунқулнинг бир оёғи мактабда, бир оёғи адирда бўлди. Мактабдан кейин бир қўйнига нон, бир қўйнига китоб солиб адирга — отасининг олдига келди. Тошга чўнқайиб ўтириб, китоб ўқиди. Баъзан овозини қўйиб, дoston ўқигандай ўқиди.

Эл таъбири билан айтганда, Турсунқул ғазалхон бўлди. Байрамлар, тўй-маъракаларда даврага чиқиб ғазал ўқиди. Мактаб кутубхонаси камлик қилиб, магазиндан даста-даста китоб олиб келиб ўқиди. Сандиқлар, дераза тоқчалари китобга тўлди.

Адабиёт муаллими Турсунқулнинг тизмаларини кўриб чиқиб, бир-иккитасини район газетасига чиқариб берди. Ўлғиз ўғилнинг доврўғи таралди.

Одамлар ўйлаб қолди. Отаси бор-йўғи подачи бўлса, ўғли қандай қилиб шеър ёзади? Ҳайрон бўлишиб, отасидан сўрашди:

— Сержант Орзикулов, улингизга нима бериб боқяпсиз?

— Шу, биз нима есак, уям шуни ейди.

— Унда, қандай қилиб байт ёзаяпти?

— Шунга ҳайронман. Шунча буй-бастим билан мен байт ёзолмайман, бу энағар ёзаяпти.

Бир оқшом сержант Орзикулов ўғли йўғида унинг хонасига кирди. Эшикни ичкаридан занжирлаб, ўғлининг дафтарларини титкилади. Деворга илинган ажабтовур расмларга қаради. Расмларда турфа гуллар, қорли тоғлар, жониворлар бор. Айниқса, отнинг расми кўп. Йўғғалаб бораётган от, ёлларини шамолда ҳилпирашиб, елиб бораётган от, олисларга термулиб кишнаётган от, олд оёқларини кўтариб, тумшуқларини тумшуқларига теккизиб, искашиб турган отлар...

«Отга кўнгли бор экан. Эсайсин, от олиб бераман», ният қилди сержант Орзикулов.

Ўғлининг тахлоқлик дафтарларини варақлади. Бир қалин дафтарни варақлаб қараб, ҳайрон бўлди. Шуларнинг барини ўғли ўзининг ичидан чиқариб ёзганми, ё бирор китобдан олиб ёзганми, билолмади. Дафтарнинг бир бетига келиб, янада ҳайрон бўлди. Унда бир қизнинг расми бор эди. Қиз хушрўйгина. Елкасида гулдор рўмоли бор. Расм остида хусниҳат битилган. Шу қизга битилган байт бўлса ажаб эмас, деб ўйлади.

Аёлини чақириб, расмини кўрсатди. Аёли қизга қайта-қайта тикилиб, танимадим, дея елкасини учирди.

Аёли ўзида йўқ хурсанд бўлди. Ўлғиз ўғли уйғонибди! Қим бўлсаям бир қизга кўнгил қўйибди! Бир қиз билан кўнгил олиб, кўнгил берибди. Ўлғиз ўғли суюкли бўлибди! Ўғли мактабни битирсин, насиб этса шу қизни келин қилади. Уч бирдай қизни қора ерга берди, насиб этса шу қиз ҳам келин бўлади, ҳам қиз бўлади!

Сержант Орзикуловнинг бир қувончи икки, орзуси эзгу бўлди. Насиб этса, ўғлини вақтлироқ уйлантиради. Ўлғиз ўғил эртароқ уйланса, эртароқ фарзандли бўлади. Ўзидан-ўзи кўпайиб, униб-ўсади. Фарзандлари отасига йўлдош бўлади. Қолаверса, унга невара бўлади!

Ота-она орзу-ҳаваси ҳаммиша эзгу. Аммо ҳаёт ҳаммиша ҳам ота-она орзу-ҳавасига, хоҳиш-иродасига эш бўлмайди. Ҳаёт бошқа, орзу-ҳавас бошқа.

VI

Турсунқул мактабни битириб, кийимларини чамадонга жойлади. Гап йўқ, сўз йўқ, ўқишга отланди.

Онаси оғринди. Урушда қон кечган отаси ўғлини қўллаб-қувватлади. Қўлига пул берди. Бот-бот тайинлаб, хуш-хушвақт ўқишга жўнатди:

— Улим, биз ўқиёлмадик, боиси, замон кўтармади. Манави заранг таёқ билан қолдик. Замоннинг келибди-ми, энди сен ўқи. Замон ўқиганники. Бирдан-бир тилагим — отанг ким, энанг ким, шуни унутмасанг бўлди.

Турсунқул маданият институтига ўқишга кириб келди. Таътил кетидан таътиллер ўтди. Турсунқул ўсиб-улғайди. Илгари ёноқларига бир нималар тошиб, ғадир-будур бўлиб юрарди. Шулар кетиб, юзлари силлиқ бўлди. Кийимлари ажабтовур бўлиб ўзгарди. Сигаретни лаблари четига қистириб юрадиган бўлди. Гугурт эмас, зажиғалка тутди. Портфели сиртига аёлларнинг расми-ни ёпиштириб олди. Оёғига баланд пошнаи учи ингичка туфли кийди. Сочига соч қўшилиб, қулоқларини ёпди. Паловни қошиқда ейдиган бўлди.

Бир тўйда «Биттлз» деган ансамблнинг ашуласини хиргойи қилиб ўйнади. Кўпни кўрганлар мийғида кулиб:

— Отасига тортибди, — деди.

VII

Турсунқул тонг саҳарда уйғониб, бетини ювмасдан киоскага чопди. Қараса, киоска очик, аммо ҳали бугунги газеталар келмабди.

У киоска олдини олиб турди.

Почта машинаси келиб, почтачи газета-журналларни уйқусираб, имиллаб тушира бошлади.

Турсунқулнинг сабри чидамай, газеталарни апил-тапил тушириб берди. Шеърчи чоп этилган газетадан ўнта олди. Қайтимига қарамай, газеталарни қўлтиғига қисиб жўнади. Бировини қўлига олиб, тагин, бирор мисраси тушиб қолмадимикин, деган ташвишда шеърларини йўл-йўлакай хижжалаб ўқиди. Йўқ, мисралари тугал экан.

Ижарасига келиб, эшикни ичкаридан қулфлади. Шеърларини чалқанча ётиб ўқиди, тик туриб ўқиди, ўтириб ўқиди.

Турсунқул ўзини катта шоир ҳис қилди.

Расмдаги юзига, қулоқларини ёпиб турган сочларига тикилиб, ўзини XIX аср буюк шоирларига ўхшатди. Кейин яна айниди: «Улар соқол қўйган, трубка чеккан. Йўқ, ўхшамайди».

Дарҳақиқат, қадимги улуғлар соқол қўйган, тамаки чеккан. Нимага энди Турсунқул соқол қўйиб, тамаки чекмас экан? Ҳамма соқолини олиб, сигарет чекиб юради. Йўқ, оддий халқдан фарқ қилиш керак...

Турсунқул газетадаги исми шарифига бот-бот тикилди. Пичирлаб ўқиди: «Турсунқул Орзиқулов!» Пешонаси тиришиб, энсаси қотди. Бунча узун! Исми шариф деганиям шунча узун бўладими! Яна тагин жарангламайди! Умуман, шоирнинг исми-шарифига ўхшамайди! Шоирнинг номи жаранглаб, ялтираб турса! Узи, исмининг маъноси нима? «Турсунқул! Турсун, ўтирсин, ётсин... Шуям гап бўлди-ю. Яна тагин қул, деган қўшимчасиям бор. Қул дегани қул-да, Орзиқулов! Бундаям қул! Ота-бобосиям оғзига келганини исм деб қўяверган экан-да!..»

Турсунқул ўз исми, қолаверса, ота-бобосининг исми шарифидан орияти келди! Ота-бобосининг номидан уялди! Узига муносиброқ, шоирона ном топишни ўйлади. Неча ўнлаб номлар, тахаллуслар топди. Узига ёқмади. Охири ўзини Орзу Турсун деб атади. Бир ўқитувчисининг қочирими туфайли лақаб ҳам орттирди: шайир...

Бир ёзги таътилда ота-онаси Орзу Турсунни уйлантирмоқчи бўлди.

Турсун оёқ тираб, рад этди, ўқишни ўртага солди, ҳали ёшман, деди. Аммо асл боисини айтмади.

Ота-она нияти қатъий бўлди. Онаси кўзига ёш олиб, тавалло қилди.

Охири Турсун кўнди. Кўзлари қизариб, «мендан нима кетди, бир ўйнаб қолай. Уқиш битгунча ким бор, ким йўқ», деди ичида.

Ота-онаси қариндошларининг қизини келин қилмоқчи бўлди:

— Узимизники яхши-да, ёлғизгина боламиз бўлса...

Турсун ўша дафтардаги қизни айтди:

— Олсам ўшани оламан, бўлмаса йўқ!

Ота-она ёлғиз ўғлининг кўнглига қаради.

Тўй бўлиб, келин ота-она олдида қолди. Куёв сентябрда ўқишга қайтди. Байрам, таътиллерда келиб-кетиб турди.

Бир ўғил, бир қиз кўрди.

Ўқишлар битиб, Орзу Турсун ўз областига ишга борадиган бўлди.

Турсун ич-ичидан зил кетди. У, шаҳарда қолмоқчи бўлди. Шаҳарда қолиш учун пинҳона уриниб кўрди. Бўлмади. Паспорт, ижара, иш масаласи қийин бўлди. Орзу Турсун ичини ит тирнаб, қишлоғига қайтди.

Ўзи ўсиб-улғайган колхозда маданият ишлари бўйича раисга муовин бўлди.

IX

Орзу Турсун колхозда ўзини осмондан тушгандай сезди. Ўзини гўё ерга урилган, хўрланган ҳис этди. Аммо отдан тушсаям эгардан тушмади. Теварақ атрофига, жамики ҳаётга осмондан қараб яшади. Колхозчилар ундан, яна ўзимизга қайтиб келибсиз-да, дея ҳол-аҳвол сўраганларида Турсун ўзини камситилган ҳис қилди. Гарчи бу гап тўғрилиқча айтилган бўлса-да, у буни, ҳолинг шу экан, нима қилардинг кеккайиб, ўзимиз қатори одам экансан-ку, деган маънода тушунди. Ерга тушмаслик учун турли-туман баланд-парвоз, ҳавойи гапларни тўқиб гапирди. Аспирантурада қолдирмоқчи эди, қолмадим, деди. Шаҳарда катта ишларга қўймоқчи бўлишди, кўнмадим, деди.

Кўпчиликдан ўзини четга олиб, ўзига-ўзи бино қўйиб юрди. Уйда ҳам, ишда ҳам, кўча-кўйларда ҳам ўзини жамоадан холис тутди. У ўз атрофидаги ҳаётга, турмушга кўниколмагани каби, теварагидагилар ҳам унга кўниколмай, ўрганолмай юрди. Уйда ҳам, ишда ҳам теварақка бегона кўз билан қаради. Теварагидагилар, ҳатто ўз фарзандлариям унга бегонасираб, ёт кўз билан қараб яшади. У қулса, болалариям қулди. У хўмрайса, болалариям хомуш бўлиб, тортиниб ўтирди.

X

Турсун ўзини-ўзи қафасга солди. Юраги сиқилгандан-сиқилиб борди. Айниқса, оқшомлари ичини ит тирнаб, кўнгли худди шимининг почасидай гижим-гижим бўлиб қолди.

Тиззасига шапиллатиб уриб, сапчиб турди. Тентираб, кўчага чиқди. Уйлаб-ўйлаб, колхоз кутубхонасига йўл олди. Кутубхона эшигидаги қулфни кўриб, ҳайрон бўлди. Лўмбоздай қулф чанг босиб ер ранг бўлибди.

Турсун қулфага тикилиб қолди. Қаёқдандир идора қоровули келди. Энтикиб нафас олиб, Турсуннинг юзига энгашиб қаради.

— Э-ҳа, сизмисиз, катта. Мен, кутубхонага бирор маст-аласт ўғирликка келдим деб ўйлаб, чопиб келибман.

— Оғзингизга қараб гапиринг.

— Гапнинг тўғриси-да, катта, одамнинг кўнглига нималар келмайди дейсиз. Кутубхона остонасига ойлаб инсон зоти қадам қўймай-қўймай, бирдан одам пайдо бўлиб қолса қизиқ-да.

— Кутубхоначи борми?

— Ҳа, бор. Кутубхоначи анави Самиевнинг келини бўлади. Ҳозир ўтоқда.

— Келадими?

— Энди, у ёғини билмадим, катта. Ҳозир ўтоқ, ундан кейин узум узиш, кейин ҳаммани пахтага ҳайдайди, қарабсизки, шу билан қиш ҳам келади. Қишда ҳафтада бир очса очади, очмаса йўқ. Нима, бирон зарил иш бормиди?

— Шундай, янги газета-журналларга бир қарасам, деб эдим. Янги китоблар бўлса, уйга олмоқчи эдим.

— Бугуннинг газеталарими? Бугуннинг газеталарини тополмайсиз. Келиннинг ўзи бўлганда почтага бориб, бир ҳафта, икки ҳафталик газета-журналларни бағригина мана бундайгина босиб, кўтариб келарди. Узи йўқ-да. Мен сизга бир гап айтмайми, ўзимизникисиз, келин йўқ вақтлари почтальон газета-журналларни бир ҳафталик қилиб, қассоб қайнотасига ташлаб кетади, ҳа. Қайнотаси газета увол бўлмасин деб, эл-халққа гўшт ўраб беради. Астагина бориб сўрасангиз, бир-иккита газета беради. Яхши одам, қўли очик.

Турсун идорага қараб юрди. Идорани бир айланди. Қоровулдан бошқа жонни кўрмади. Бекатдаги темир ўриндиққа ўтирди. Ҳафсаласи пир бўлиб, уф-ф, деди.

Кўча юзидаги симёғочга осилган радиокарнай бирдан овоз берди. Узуқ-юлуқ шовқин-сурондан кейин радио-узелчи микрофонни тўқ-тўқ урди. Қириниб йўталиб, гапирди:

— Эълон, ўртоқлар, эълон эшиттирамиз! Кеча кечаси Саид чавандознинг саман оти қочган. Дарагини айтганга эчки, ушлаб келганга бир қўй суюнчиси бор! Яна бир эълон! Бугун колхознинг ёзги клубида икки серияли индийский кино бўлади! Қайтараман, индийский! Бош ролда: Раж Капур! Эшитяпсизми, Капур, Капур! Билет нархи ҳар серияси йигирма тийиндан қирқ тийин! Кино қоронғи тушганда бошланади!

Турсуннинг ҳам энаси қотди, ҳам кулгиси келди. Қош қорайиб, ҳаво файзиёб бўлди.

У ўрнидан туриб, қаёққа боришини билмади, шими кетини тортиб-тортиб қўйиб, уйига йўл олди. Йўлда тўхтаб, ўйлаб қолди. Уйга бориб нимаям қилдим, деди ўзича. Кўнгли ниманидир истади, ниманидир кўмсди, нимагадир ташна бўлди, нимагадир талпинди.

Нималигини ўзиям билмади.

Уйи тарафга қўл силтаб, изига қайтди: ўйлаб қолди. Айтгандай, ҳалигина радиоузелчи барчани кинога таклиф қилди-ку. Нимага энди у бормас экан? Айтилган жойдан қолма, деган. Айтилган жойга бориш керак. Тўғри, ҳинд фильмларини ёмон кўради. Шундай бўлса-да, бориш лозим.

Турсун клубга қараб юрди. Клуб чироқлари ҳали ёнмаган, теварак нимқоронғи, одам одамни зўрға танийди. Болалар қувишиб ўйнайди.

У клуб кассаси олдига борди. Касса тешигидан мўраламоқчи бўлиб энгашиб, бирдан орқага тисланди. Қараса, тешикдан бир ит тумшугини чиқариб турибди. Қоровул кассани итхона қилган бўлса керак, деб ўйлади.

Турсун эшик олдида турган киночининг қўлига танга ташлаб, ичкари кирди. Клуб ярмига скамейкалар қўйилган, ярми бўш. Скамейкаларни бирининг оёғи йўқ, қийшайиб қолган, яна бирининг орқа суюнчиси йўқ, яна бирининг ўтирғич дасталари тўлиқ эмас, бус-бутуни жуда кам. У бир бўш скамейкага ўтирди.

Киночи клуб чирогини ёқди.

Турсун саҳнага қараб, маҳлиё бўлиб қолди. Саҳна деворига қалдирғочлар уя қуриб ташлаган. Уяларда хас-чўплар осилиб ётибди. Олапат қалдирғочлар саҳна узра чарх уриб учади.

У қалдирғочларга маҳлиё бўлиб, пайқамади. Клубдаги скамейкалар тўлди. Жой етмай қолиб, бировлар ташқаридан тош, яна биров гўла олиб келиб, тағларига қўйиб ўтирди. Уйи яқинлар стул кўтариб келди. Болалар ерга тизилишиб ўтирди.

Кино бошланди. «Сангам». Кўплар, айниқса, болалар ура, дея қийқириб, чапак чалди. Киномеханикка қараб тўнғиллаганлар ҳам бўлди:

— Яна «Сангам!» Йигирма йилдан буён шу кинони олиб келасан, инсоф ҳам керак-да, ука!

— Утган якшанбада қандай кино олиб келайин деганимда индийский бўлсин, дедиларингиз-ку!

— Индийский кино битта эмас-ку, ахир!

Бошқа биртаси унга теккизибми, пичинг қилди:

— Клубнинг аҳволи мундай. Колхозни катталарини-ям чақирсанг бўларди, зўр кино опкелди деб...

— Бўлди қилинглар энди, кўрайлик.

Клуб бозорга ўхшаб ғувиллади. Одамлар кўнгиллари-га келганини гапириб, хоҳолаб, қийқириб, хуштак чалиб кино кўрди.

— Қаранглар, ҳозир қизнинг кийимларини олиб қўяди, ана олди!

— Ҳозир қиз билиб қолади!

— Энди қиз кўшиқ айтади, войдод, оху кўзларингдан!

— Қўшиқиям эзди-да!

— Ўзиям хурилиқо-да, оҳ-оҳ!

— Шу артист қишлоғимиздаги Тошмирза бригадирнинг қизига ўхшайди!

— Тошмирза бригадирнинг қизи қорачадан келган, бу оппоқина.

— Кинода шундай кўринади-да, аслида юзидагининг бариси упа-сурма!

— О-о, ана, Раж Капур! Ўзимизнинг Капур-да бу! Кино узилиб қолди. Одамлар хуштак чалди, ҳой-ҳойлади.

— Ҳой, сапожник!

Экранда яна кино кўринди. Одамлар бу сафар бараварига ҳой-ҳойлади:

— Ҳой, сапожник, ўтказиб юбординг!

— Қизнинг сувда балиқдай балқиб сузганини қолдириб кетди-я!

— Тўхтат, ашқол-дашқолингни!

— Олган қирқ тийининг бурнингдан чиқсин!

Хуштаклар тинавермагач, киночи кинони тўхтатди. Одамлар айтган жойдан қайтариб қўйди. Кино ярим соат мобайнида тўрт марта узилди. Узилган вақтлари Турсун ерга қараб, кўзларини юмиб ўтирди.

Кино давом этди. Кўчма киноаппарат яқинроғида ўтирган бир одам ўрнидан туриб, бақирди:

— Ҳой, боғ бригада қизлари, эшитмадим деманглр! Эртага ўтоқ эмас, сойга ариқ тозалагани борамиз, эшитдиларингми?

— Ай, Абил табелчи, кўп қариллама!

— Нимага қарилламайман? Иш зарилми, кино зарилми? Кино кўрасан-а, кино кўрасан, мана... мана бўлмаса!

Абил табелчи шундай дея, экранга тушаётган нурга бармоқларини кийдириб тутиб, туя ўркак қилди, хўрозқанд қилди, бешиктерватар қилиб ўйнатди.

— Кино кўрасан-а, кино кўрасан!

Барча қилғи экранда акс этди. Одамлар қийқириб юборди. Турсун ерга тупуриб, кинога қўл силтади.

XI

Узум узиш тугаб, пахта терими бошланди. Орзу Турсун бир бригадага вакил бўлиб кузни ўтказди. Шу орада совуқ тушди. Колхозга кўмир беришди. У ҳам бир тонна кўмир олди. Кўмирни дарвоза олдига тушириб, қош қорайгунча ўтинхонага ташиди. Қоп-қора кўмирга ботди. Яхшилаб чўмилмоқчи бўлди, аёли қўймади:

— Аввал овқатни еб олинг, кейин чўмиласиз.

Турсун бет-бошини ювиб, болишга ёнбошлаб, ухлаб қолди. Бир маҳал уйғонса, уй қоронғи, деразадан ой қараяпти. Ёнида ўғил-қизи, ундан нарида аёли ётибди.

Турсун кўзларини очиб-юмиб, қоронғига эл қилди. Уғил-қизининг димоғига қулоғини тутиб, қулоқ солди. Улар бир меъёрда пишиллаб ухлаяпти. У пастга силжиб қолган кўрпани болаларининг устига тортиб қўйди. Узининг кўрпасини уларнинг оёқларига ташлади. Авайлаб аёлининг олдига ўтди. Турсуннинг кўнгли талпинди, кўнгли энтикди, кўнгли ором олди. Хаёлида ҳаёт деразадан боқаётган ойдаи бўлиб туюлди...

Кўзларини юмиб, тин олди. Туриб оёқ учиде юрди. Эшикни авайлаб очди. Аёли шивирлаб овоз берди:

— Овқат ошхонада, устига тобоқ тўнтариб қўйибман.

Турсун даҳлизда оёғи учиде туриб, ота-онаси ётган хона эшиги тарафга қулоқ солди. Уйғоқлик нишонасини сезмай кўнгли хотиржам бўлиб, даҳлиз эшигини авайлаб очди. Ташқарига чиқиб, эшикни қандай авайлаб очган бўлса, шундай авайлаб ёпди...

Ой ёруғ, тун аёз.

У омонат юриб, бирдан чирсиллаган товушдан сесканиб, элари увишиб кетди. Оёқлари остига қаради, ҳалқоб сувлар музлабди.

Омборхона чироғини ёқиб, ичкарилади. Сичқон шитирлаб қочиб, бурчакдаги ковакка ўзини урди. Омборхонага аланглаб, ўзга жониворларга кўзи тушмагач, кўнгли тинчиди. Ёғоч қозиқдаги нўхтани олиб, сичқон ғойиб бўлган бурчакка ташлади. Кийимларини бирин-кетин ечиб, шу қозиққа илди. Тоғорага кириб, жойлашиб ўтириб олди. Тоғора олдидаги сатилга қўлини солиб, сесканиб кетди. Сув совибди. Нима қилишини билмади. Ошхонага олиб бориб иситиб келмоқчи бўлди. Совуқда эринди. Чўмич билан боши, елкаларидан сув қўйди. Баданини уқалаб, яна бошидан чўмичлаб қўйди. Баданидан оққан сув тоғорага қоп-қора бўлиб тушди. Юзини кафтлари билан артиб, сатил ёнидаги юмалоқ кир совунни олди. Шунда, бадани учиб, дир-дир қалтиради, боши сарак-сарак бўлди. Совунни жойига ташлаб, чўмични газетага қўйди. Сатилни қўшқўллаб кўтариб, бошидан шариллатиб қўйди. Оёғи остига газетани суриб, артинди. Тишлари тик-тик этди, этлари дир-дир учди. Баданидан ҳовур кўтарилди. Қўллари қалтираб, бошини ҳўл сочиқ билан ўради.

Омборхонадан чиқаётиб, анграйиб қолди. Ёғоч сўри устидаги бир халта уннинг деярли ярми жиққа ҳўл бўпти. Ҳали, бошидан сатиллаб сув қуйганда сачраган. Энди уннинг ярми хамир бўлади.

Омборхонадан чиқиб, чироқни ўчирди. Ошхонага

чопқиллаб бориб, пастак эшигидан энкайиб кирди. Гугуртни топиб, примусни ёқди. Примуснинг пилиги бир ёниб, қизарди. Очиб қараса, ермойиси қолмабди. Ермойи ҳовлида. Учоққа ўт ёқиб иситиш анча вақтни олади.

У дилдираб, овқатни совуқлигича еди. Чойнакнинг жўмрагига оғзини қўйиб сув ичди.

Эртаси танаси қақшаб, бадани қичиб юрди. Ҳаммомга боргиси келди. Олдин магазин ёнидаги сартарошхонага борди. Қутидай ёғоч кулбага кириб, ўриндиққа чўкди. Ойнага қараб, сочларини силади. Сартарош ойнага қўл силкиб, бош чайқади. Турсун тушунмай, елкаси узра қайрилиб қаради. Сартарош унинг елкаларига қўлини қўйиб, ойнага қараб гапирди:

— Йўқ, дедим-ку, катта, сочингизни ололмайман.

— Ия, нега?

— Чинимни айтсам, катта, биз бу касбга ўқимаганмиз. Бекор юрмай деб, таниш-билиш қилиб, қимирлаб турибмиз. Хуллас, хашаки сартарошмиз. Биз соч оладиган бўлсак, устара билан теп-текис қатрон қилиб оламиз. Ундан бошқасига ярамаймиз. Яраган билан пати юлинган товуқдай қилиб ташлаймиз. Таг-томири билан бўлса, бош устига.

— Йўқ-йўқ.

Турсун шошиб ўрнидан турди.

— Тағин кўнглингизга олманг, катта, сиз ўзимизники бўлганингиз учун гапнинг тўғрисини айтдим. Ана, тайёр автобус, шаҳарга бориб келинг. Маданиятли одамлар шаҳарга боради.

Шунда, қишлоқда, умуман, колхозда ҳали ҳаммомнинг ўзи йўқ эканлиги ёдига тушди. Нима қилишини билмай қолди. Калласини қирт-қирт қашиб, шу яқшанба куни район марказидаги ҳаммомга боришга аҳд қилди. Сочлари ораси қичигандан-қичиди. Шампунь олиб, бошини яхшилаб ювиш учун ёнидаги магазинга кирди.

Магазиндан сичқон ҳиди келди.

Магазиннинг бир тарафи хўжалик моллари, бир тарафи саноат моллари. У ўнг тарафдан — саноат молларини томоша қила бошлади. Қатор-қатор пальтолар, костюм-шимлар, турли кийим-кечаклар осилиб, талхланиб ётибди.

Турсун кийим-кечакларга қараб эслади. У энди эсини таниб, мактабга қатнай бошлаган вақтлариям шулар бор эди. Турсун ўшанда кийим-кечакларга суқланиб қараб, катта бўлсам олиб кияман, деб орзу қиларди. Ана, катта бўлди. Кийим-кечаклар ҳалиям турибди. «Қизиқ, буларни энди ким олиб, ким кияди? Жандафурушга топшириб юбориб бўлмайди — ҳаммаси қимматбаҳо мол. Ҳеч кимга керак эмас экан, нима қиларди чиқариб», ўйлади Турсун.

Хўжалик молларига қарагиси келмади. Боиси, сичқон ҳиди кўнглини айнитди. Чўнтагини ковлаб, сотувчига деди:

— Иккита яхши шампунь беринг.

Сотувчи пинагини бузмади. Турсун ҳайрон бўлиб, сотувчининг юзига қаради. Сотувчи илжайди.

— Ҳазиллашписизми, катта?

— Йўқ, тўғри гап.

— Бизда унақа нарсалар умуман бўлмайди.

— Унда, иккита совун беринг.

— Ҳа, совун бошқа гап, совун бор, мана. — Сотувчи шундай деб пештахта устига иккита кир совун қўйди.

— Йўқ, атир совун, деяпман.

— Атир совун йўқ. Бир бўлиб эди, тамом бўлди. Атир совундан олқинди яхши, катта, кирни яхши олади.

— Кирга эмас...

— Унда, ана, тайёр автобус, шаҳарга бориб келинг. Маданиятли одамлар шаҳарга боради.

Турсун магазиндан энсаси қотиб чиқиб, идорасига йўл олди.

Дам олиш куни районга жўнади. Район ҳаммоми сассиқ, буғи йўқ экан. Аммо иссиқ суви бор экан. Турсун иссиқ сувга яхшилаб ювиниб олиб, охирги автобусда қишлоғига қайтди. Йўлда чанқаб, юраги куйди. Қишлоқ марказида тушиб, ҳовузга қараб юрди. Бир ҳовуч сувни лабига олиб бориб, қараб қолди, афти бужмайиб, сувни тўкиб ташлади. Кўнгил ташналиги босилмай, юраги куйгандан-куйди.

Аваллиги нонвойхона, эндиги ошхонага борди. Минерал сув сўради. Йўқ. Қатиқ сўради. Нимаики сўраса, мўйловли ошпаз йўқ деб бошини ирғаб тураверди. Турсуннинг зардаси қайнаб кетди:

— Нима бор ўзи? Бу столовойми ё бир чўл-биёбонми?

— Столовой. Мана, шўрва бор, бўлди. Бизда шўрвадан бешқа нарса бўлмайди. Сизга ўзи нима керак?

— Ҳеч нима, бир дам олиб ўтирсам деб эдим!

— Унда, ана, тайёр автобус, шаҳарга боринг, ўйнаб келасиз. Маданиятли одамлар шаҳарга боради.

Турсун ошпазга қараса, ошпаз жиддий гапиряпти. Шунда у, э-э, дея қўл силтаб, жўнади. Йўлда ўйлаб кетди: «Маданиятли одамлар шаҳарга борар эмиш. Қизиқ, ҳаммаси шу гапни қайтаради. Нима бало, мансабимга шама қиляптими дейман».

Йўлда уни почтани тўхтади, қўлига иккита хат берди.

— Калламни қашиб ўйлайман, Орзу Турсун ким бўлди экан дейман, билсам, сиз экансиз.

Сахийлик қилгиси келиб, бир газетаям узатди.

— Келинг, битта газетаям берай, мана!

— Чеккасига Маматов деб ёзилган-ку.

— Анави Мардон тракторчи-да. У адирда ер ҳайдаб юрибди. Тонгда кетиб, шомда қайтади, бари бир ўқимайди, олаверинг. Қизларига бериб юборардим, қарасам, бугун мактаб ёпиқ экан. Уйи бўлса олис, юраманми, қариган чоғимда. Олаверинг.

Турсун газетани почтачининг кетидан отиб юборгиси келди. Ижирғаниб сўкинди.

Газетани қўлтиғига қисиб, йўл-йўлакай хатларни очиб ўқиди. Бир редакция шеърларини бадиий заиф, деб чоп этмабди. Яна бири уни тақлидчиликда айблабди. Хат охирида шундай маслаҳат берибди: «Ғарб оҳангларига ўйнаманг, ўзингизникини яратинг». Турсуннинг куйган юраги баттар куйиб, ижирғанди: «Ух, саводсиз, тўнкалар!»

XII

Турсун қишни бир амаллаб, баҳорни икки амаллаб ўтказди. Колхозда ғўза яғанаси тугаши билан чамадон кўтариб йўлга тушди. Уйдагиларга:

— Дам олишга кетяпман, путёвкам бор, — деди. Бекатда чамадонини ёнига қўйиб ўтириб, автобус пойлади. Шунда, йўл четига бир тележка ўқувчи қиз даладан келиб тўхтади. Тракторчи тележка кузовининг қуйи поғонасини очди. Қизлар ерга тап-тап ташлаб, уй-уйларига тарқалди.

Трактор кабинасидан Назар бригадир тушди. Назар қишлоқ хўжалик институтида, Турсун маданият институтида баравар ўқиди. Шу вақт мобайнида борди-келди қилиб, чойхонада ошлар қилиб еди. Шу боисдан

Турсунни кўриши билан бекатга қараб юрди. Кўришиб, ёнма-ён ўтирди. Похол шляпасини бошидан олиб, тиззасига кийгизиб қўйди. Бир-бирларидан ҳол-аҳвол сўради.

— Чинимни айтсам, Турсунқул ошна, шаҳарга яна қайтиб боргим келяпти. Институтимизда спорт секцияси, стадион, бассейн, финский ҳаммомлар бор эди. Бўш вақтларимизда машқ қилардик, чўмилардик, хуллас, вақтимиз бекор кетмасди, кўнгилдагидай маданий дам олардик. Ҳатто мусобақаларда қатнашиб, мастерликка кандидат ҳам бўлиб эдим, биласиз. Ҳаммаси тугади, ошна! Қишлоқда буларнинг биттасиям йўқ. Борлариям хўжақўрсинга, ошна, биласиз, кўзингиз тушган. Дам олиш ҳақида-ку, гап бўлишиям мумкин эмас. Эртадан кечгача иш, иш. Одамнинг жонларигаям тегиб кетди, ошна.

— Қиши билан дам оласизлар.

— Дам олиш қаёқда дейсиз. Қишда колхоз сут планини бажаролмай қолади, Турсунқул ошна. Кейин биз бечора активлар қўлимизда даранг-дурунг идиш-товоқ уйма-уй юриб, хўжаликлардан сут йиғамиз. Халқ сут бергиси келмайди. Қанчадан-қанча кўнгил қоронғичиликлар бўлади. Халққа ҳам қийин-да, ким қаҳратон қишда бола-чақасининг оғзидаги оқини бериб қўяди. Шу, ошна, ҳаммасига қўл силтаб, яна биронта институтга кириб ўқисаммикин дейман.

— Униям беш йилда битирасиз — келасиз-да.

— Йўқ, мен битирмайман-да. Мана бўлмаса, мана, деб, курсдан-курсга қолиб-қолиб, ўқийвераман-да.

— Қўйинг-е.

— Йўқ, чиним, беҳазил. Ҳа, Сора, қараб қолдингми? Кел, сингил, ўтириб тур, шайир билан гурунқ қизиб кетди.

Турсун эътибор бермабди, кетига қараса, бир ёшгина қиз йўл четига турибди. Қиз тортиниб-суртиниб Назар бригадирнинг ёнига келиб ўтирди. Ерга қараб, рўмолининг учини буклаб ўйнади.

— Бу бизнинг кенжа сингил бўлади, Турсунқул ошна. Олтинчи синфда ўқийди. Узиям аълочи.

— Ҳа-а. Содиқовнинг синфиданмисан?

— Ҳа.

— Қалай, каникуллар яхши ўтяптими?

— Кўриб турибсиз-ку.

— Йўқ, иш қийин эмасми дейман?

— Иш бўлади-ку, осон бўладими? Ҳар куни каллаи саҳардан кечқурунғача иш.

— Ҳа, энди, каникулда ота-оналарга ёрдам бериш ҳам керак-да.

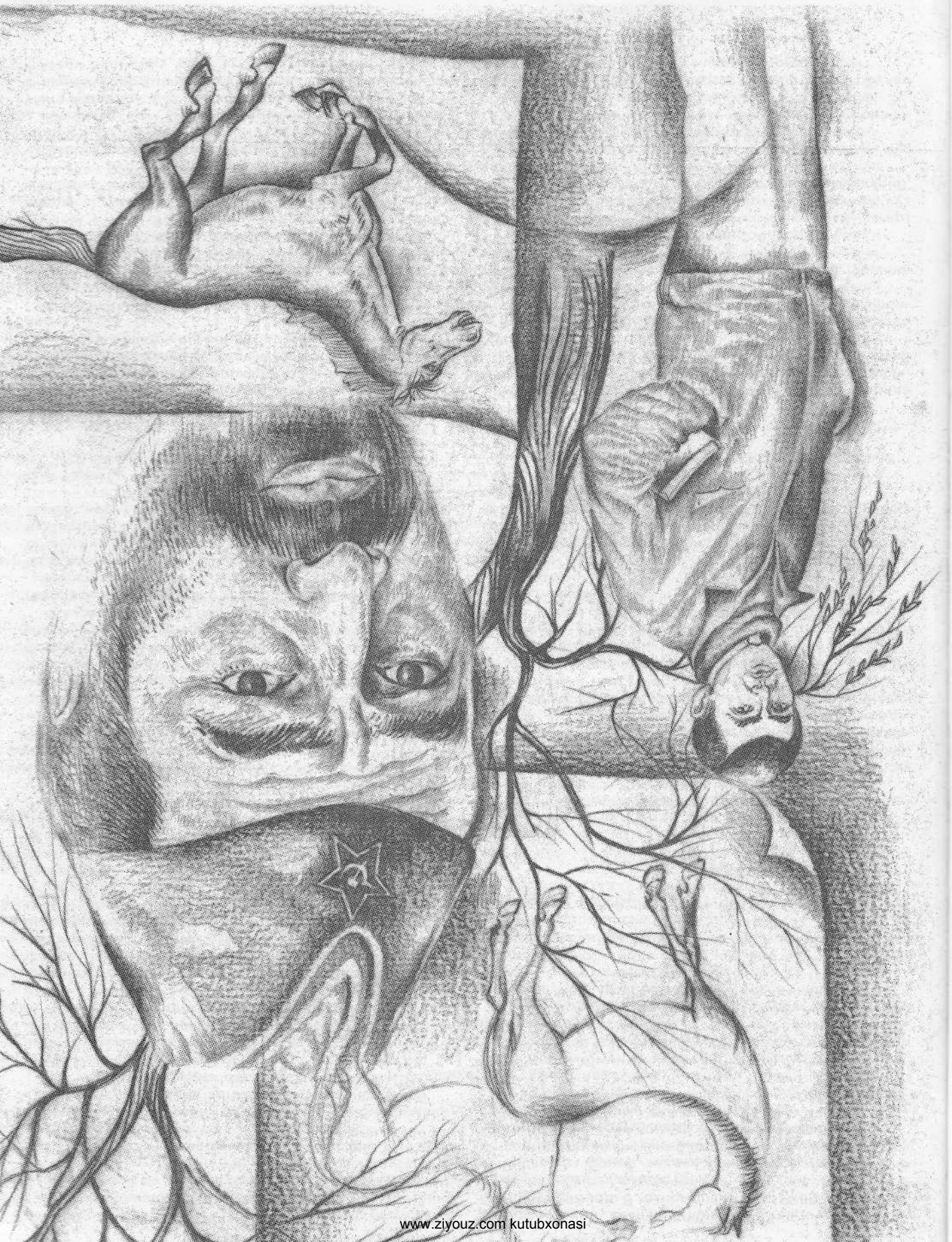
— Бир каникулда эмас, йил-ўн икки ой шундай. Дарсдан чиқиб, далага борамиз. Кечқурун ишдан қайтиб, апил-тапил овқат еб, ухлаб қоламиз. Уйқуга тўймай, эрталаб соат саккизда яна мактабга чопамиз.

— Унда қачон дарс тайёрлайсан, аканг аълочи деб мақтаяпти-ку.

— Дарс тайёрлашга вақт қаёқда. Муаллимимиз дарсни сўраса, тошдай бўлиб тураверамиз. Кейин ўзлари журналга бирон-бир баҳо қўйиб, чоракдан-чоракка ўтказиб қўяверади.

Турсун Сорага тикилиб қолди.

— Узи булар маладес, Турсунқул ошна. Мен қойил бўлгандан шуларга қойилман. Кўклам келди дегандан дарсдан чиқиб, пиллага барг, читир ўт ташийдиган ҳам шулар, пахтани яғана қиладиган, ёзда ўтоқ қиладиган, кейин чеканка қиладиган ҳам шулар. Кузда пахтани териб оладиган ҳам шулар. Узи, пахтага ораласа бўйи кўринмайди, Турсунқул ошна. Лекин кунига ўйнаб-ўйнаб юз килодан ошириб пахта теради. Чевар-да, чевар. Қўли гул.

— Жим, жим.

Турсун радиокарнайдан таралаётган овозни таниб қолиб, шундай деди. Сўнг, Назар бригадирга шивирлаб изоҳ берди:

— Гапираётган бизнинг ўртоғимиз бўлади. Уша ерда ишлайди.

Назар бригадир ҳа-а, деди-да, Турсун билан хайр-хўшлашиб, синглисини эргаштириб кетди.

Турсун радиокарнайга эътибор билан қулоқ солди. Радиомухбир давом этди:

— Муҳтарам радиотингловчилар, маълумингизким, шу кунларда қуёшли она-юртимизда олтин ёз фасли кезмоқда. Доно халқимиз бу фаслни олтин ёз, деб атайди. Бу бежиз эмас, албатта. Дарҳақиқат, олтин ёз фасли тўкин-сочинчилик, пишиқчилик фасли, эзгулик фасли. Тилими тилни ёрадиган ананас қовунлари-ю, ишқомларда ғуж-ғуж осилиб турган узумлари-ю, шохларда она қуёш нурида олтиндай товланиб турган ширин-шакар мева-чевалари-ю, қўйинги, барча-барчаси кўзни олади, кўзни қувонтиради, яшнатади! Баракалла, сахий қуёш, қандингни ур, олтин ёз, олтин ёз — ўтади соз, дегинг келади! Хўш, ана шу олтин фаслда қишлоқ меҳнаткашлари ишдан бўш вақтларида қандай дам олмоқдалар? Биз нурафшон қишлоқларимиздан бирида бўлиб, эндигина эллик баҳорни қаршилаган илғор колхозчи Мўмин ака Қўйбоқаровга ана шундай савол билан мурожаат қилдик. У киши дил сўзларини мана бундай тўлқинланиб изҳор қилди:

— Ишдан бўш вақтларимизни жуда кўнглили ўтказамиз. Маданий-маиший ҳордиқ чиқаришимиз учун ҳамма нарса муҳайё. Қишлоқларимиз шаҳар тусини олган. Қишлоқ билан шаҳар ўртасида тафовут қолмади десак ҳам бўлади. Бугун биз қишлоқларимиз жамолига боқиб, жаннат-макон нурафшон қишлоқ, қишлоқларим — гулбоғларим, деб баралла айта оламиз...

«Қаҳрамониға ёзиб берибди. Тўхтаб, тутилиб-тутилиб гапиришидан билиниб турибди», деди ичида Турсун. Бурилишда автобус кўринди. У ўрнидан туриб, чамадонини олди. Автобусга ўтириб, йўлда деразадан бошини чиқарди. Дақиқа сайин кейинда қолиб кетаётган қишлоғига истехзо билан тиржайиб қаради: «Хайр, жаннатмакон нурафшон қишлоқ! Хайр, қишлоқларим — гулбоғларим!»

XIII

Орзу Турсун бир кун шаҳарда қолган у танишининг, эртаси кун бу танишининг ижарасида кун кўрди. Бирови билан ҳамхона бўлиб яшамоқчи эди, оғайниси унамади:

— Икки кўчқорнинг боши бир қозонда қайнамайди, деди.

Шундан кейин ўзига алоҳида ижара қидирди. Излаб-излаб, бир ғариб, рангсиз-бўёқсиз ижарани топди. Шунда яшай бошлади.

Ўзига иш излади. Очмаган эшиги, ёпмаган эшиги қолмади. Турли-туман ялтоқлик қилди, артист бўлди, елпатак бўлди. Уртага одам қўйди. Аммо редакциялардан иш тополмади. Шеър ёзаман, дейиши билан рад жавобини олаверди:

— Йўқ, йўқ! Ҳамма жойлар банд!

Эшиклар ичкаридан ёпилди, телефонлар узиб қўйилди.

Шоирман, дея кўкрагига уриб юрган Турсун ўйлаб ўйга етолмади. Шоирман деса, одамларнинг пешонаси тиришса, шоир эмасман деса, шундан бошқа мақтанадиган ери бўлмаса.

Турсун нима қилишини билмай, ҳайрондан-ҳайрон бўлди. Юриб-юриб, охири шаҳар қарамоғидаги район маданият уйидан паноҳ топди.

Қишлоғига бориб, ишдан бўшади, паспортини рўйхатдан ўчирди. Аёли йиғиб юрган бор пулни олди. Аёли мўлтираб, бир ўғил-қизига, бир эрига қараб:

— Энди биз нима еймиз? — деди.

— Қўрқма, очингдан ўлмайсан. Ана, ота-онам боқадди.

— Энди мен нима қиламан?

— Яхшилаб жойлашиб, уй олай, сениям олиб кетаман.

Аёли хайр, дея узалиб, эрининг юзидан ўпди. Турсун аёлининг ўнг қулоғи солинчагига тикилиб, юраги ўйнади: сирға тешиги яра.

Турсун адирда пода боқиб юрган отаси билан хайр-хўшни насия қилди. Қўшалоқ чамадон кўтариб, шаҳарга қайтди.

Остонада онаси, аёли, ўғил-қизи термулиб қолди.

XIV

Турсун йўлини қилиб, паспортини область районларидан бирига қайд қилиб олди.

Буйруқ чиқиб, биринчи маошини олди. Сўлим сув бўйидаги кафеда дастлабки маошини ювди. Ҳамкасблари билан шаҳар кўчаларини сайр қилиб, яйради. Бу ҳам камлик қилиб, соат ўнларда яна бир кафега кирди. Кафтини кафтига ишқаб, завқланди: «Шаҳар қандай яхши! Ҳамма нарса бор...»

Турсун маданият уйида бир йилча ишлаб, музейга ўтиб кетди.

Музейда бир катта шоирнинг бошида ажабтовур дўппи кўрди. Янги ҳамкасбидан пичирлаб сўради:

— Бу нима?

— Берет.

Турсун, катта шоирлар берет кияр экан деб, шу кунгидея берет топиб кийди. Ойнага қараб, қизарди. Берет Турсунга ярашмади. Бети тайпоқ товоққа ўхшаб қолди. Шундай бўлса-да, кийиб, ўзини катта шоир фаҳмлади.

XV

Аёли кетма-кет мактублар йўллади. Мактубларида ялиндди, ёлворди. Қоракўзлари тилидан тавалло қилди.

Турсун мактубларга шунчаки кўз югуртириб, йиртиб ташлади.

Аёли қоракўзлари билан яна мактуб битди. Мактуб бошида йиғлаб ўтирган кенжасининг сочларини чангаллаб, бошини ерга босди.

Кенжаси вой сочим, дея чинқириб йиғлаб, бошини эгмади.

Аёли ёниб-ёлворди, аёли куйиб ёлворди:

— Эгил дейман, шўрпешона! Эгил дейман, сағир!

Кенжаси оғриқ зўридан мактубга эгилди. Шунда, кўз ёшлари селоба бўлиб, мактубга томди. Томчилар қуриб, доғ бўлиб қолди.

Аёли томчилар остига: «Кенжагинангизнинг кўз ёшлари!» дея битиб, мактубни жўнатди.

Турсун мактубни очиб, томчиларни, кўрди. Бошини ирғаб, димоғида кулди: «О, худди китобдагидай. Эҳ, овсар Шарқ, тўпори Шарқ, соддадил Шарқ! Булар ҳамон китобдаги гапларга ишониб юрибди!»

Кўйди-чиқдининг ўзи бўлмади. Аввало бирор гап-сўз, қолаверса, таг-заминли бирор баҳонаи сабаб лозим. Боиси, ўртада бир жуфт қоракўз бор.

Аёлимни севмайман, аввал-бошдан кўнглим йўқ эди, десинми? Бўлмади! Аёлига кўнгил кўйиб, шеърлар бағишлаб уйланган.

Аёлим касал, десинми? Бўлмади! Йигит бўлсанг даволат, дейди.

Саводи йўқ, ўқимаган, десинми? Буям бўлмади! Уйланаётганингдаям ўқимаган эди, катта одам бўлсанг, ана, энди сиртдан ўқит, дейди.

Аёлини... бадном қилсинми? Аёлим... хиёнат қилди, десинми? Йўқ-йўқ, бу гап асло бўлмади. Аёли ҳалол аёл.

Турсун бир варақ қоғозни ажи-бужа чизиб, кўп ўйлади. Уйлари худди шу чизиқлардай бир-бирига айқашиб, чувалашиб кетди. Варақнинг орқа тарафини ўнгарди. Қўли ихтиёр этган йўсинда мақсадсиз чизиб, ўйлади.

Охири ўйлаб ўйига етди. Топган гапидан ўзида йўқ қувониб, қаламни варақ устига чирт эткизиб ташлади. Узича, ўзини оқлайдиган, юзини ёруғ қиладиган гапни топди: уйланганимда аёлим... бокира эмас эди, дейди!

Нимага шуни ўшанда айтмадинг, десалар-чи? Йигитлик ғурурим йўл кўймади, дейди!

Дарҳақиқат, Турсун ўйлагандай бўлди. Ўз яқинларига шу гапни айтиб, ўзини-ўзи оқлади.

Гап оғизма-оғиз юриб-юриб, аёлининг қулоғига етди. Аёли шундай бир мактуб йўллади, ўз қалбини шундай баён этди!

У аввалига аёлим бу туйғуларни бирор китобдан кўчириб олган, дея гумон қилди. Ўйлаб-ўйлаб, қайси китобдан эканини билолмади. Яна бир бор ўқиб, бу гаплар аёлининг ўз қалбига доир эканига ишонди. «Жорж Санд бўл-е, — деди ўзича мактубга тикилиб. — Агар ўқиса, зўр адиба бўлиши мумкин экан».

Аёли мактубининг охирида дебди: «...Нима десангиз денг, ўлмаган жоним, чидайман, лекин шу гапингизни қайтиб олинг, мен кўз очиб сизни кўрганман. Аёллик ғурурим бор...»

Турсун оғзининг ўнг бурчи билан иржайиб, мактубни тўрт бўлди: «Об-бо, ўзи бор-йўғи аёл-у, яна тагин ғурурим бор дейди-я. Аёлда ғурур нима қилади...»

XVII

Турсун керчишиб эснади. Деразадан ташқари қараб, э дея қалқиб тушди. Кўзларини пирпиратиб юмиб, яна очди. У кўпдан буён юрагини ҳовучлаб юрган воқеа бўлди: аёли болаларини эргаштириб идорага кириб келди. Ана, ташқарида қоровул чол билан гаплашди. Ана, болалари йўлак бўйдаги гулларга қўлларини теккизиб кўрди. Ана, аёли болаларини эргаштириб, идорага қараб юрди.

Турсун кўзлари олайиб, сапчиб турди. Хонага аланглаб, коридорга отилди. Орқа эшикдан ҳовлига ўтди. Зироатни оралаб чопиб, деворга осилди. Катта кўчага ошиб тушиб, кетига қарамай бекатга чопди. Дуч келган автобусга чиқиб олди. Кўнгли тинчиб, елкасидан нафас олди: «Яхши бўлди, юзма-юз бўлмадим. Энг муҳими — юзма-юз бўлмаслик. Фарзанд — фарзанд-да, кўнглини эритиб юборади. Қон туйғуси ёмон, қош-кўз ёмон, одамни дарҳол асир этади».

Ижарасига келиб, эшикни ичкаридан қўлфлади.

Дераза пардаларини туширди. Кир аёлига бурканиб кўзларини юмди. Кўнгли бир ёқли бўлди: «Энди тополмайди. Қараб-қараб кетади. Аммо идорадагилар олдида шарманда бўладиган бўлдим».

Шу ётишда хийла ётди. Ётган кўйи дераза пардасига узалди. Пардани ўғринча қайириб, ташқарига мўраллади. Қараса, оқшом бўлибди. Имиллаб, ташқарилади. Ҳовли ўртасидаги қранга бошини тутди. Артиниб, чекди.

Шунда катта эшик тақиллади.

Турсуннинг юраги шиф этди. Ҳали тугамаган сигаретни четга отиб, хонасига югургилади. Эшикни ичкаридан қўлфлаб, остонада аланг-жалаң бўлиб турди.

Уй бекаси эшикни тақ-тақ уриб, жиянингиз келди деди.

Турсун шундагина енгил тин олиб, эшикни очди. Борса, эшик олдида жияни турибди. Жиян уни кўриб жилмайди. Турсуннинг қовоғига қараб, кулгиси қочди. Турсун жиянига қўл учини узатиб, теваракка аланглади. Бошқа одам йўқлигини билиб, жиянини ичкари бошлади.

Жиян ижара уйда омонат ўтирди. Тоғасидан ҳола-аҳвол сўради. Турсун бош ирғаб, журналга тикилиб ўтирди. Рўйхушлик бермади.

— Идорангизга бордик, йўқ экансиз, ҳали тушликдан қайтмади, дейишди.

— ...

— Бирга ишлайдиган одамларингиздан адресингизни сўраб эдик, билмаймиз, у квартирадан-квартирага кўчиб яшайди, дейишди.

— ...

Турсун рўйхушлик бермади.

— Қарадик-қарадик, бўлмади. Энди умид йўқ деб вокзалга бордик. Кутиш залида ўтириб эдик, бир сафар сиз билан қишлоққа борган курсдошингизни кўриб қолдик. Уша янги адресингизни билар экан, ёзиб бердик.

— ...

— Янгамни болалари билан вокзалга кўйиб келдим. Топа оламанми-йўқми, овора қилмайин дедим-да.

Турсун журналдан, журнал Турсундан тўймади. Жиян Турсуннинг кўйнига қўл солди:

— Уйларингизга кўчиб борадиган бўлдим, тоға Аммам кўймапти. Энди чол-кампирга ўзим қарайман. Беш кунлиги борми-йўқми.

Ана шунда Турсунга жон кирди. Ер остидан жиянига қаради. Қараса, жияни чин кўнглидан гапиряпти. Турсун мотамда ўтиргандай бош эгиб, гапирди:

— Шундай қилинг, жиян. Бизнинг тақдиримиз, мана кўриб турибсиз. Ўз она юртимизга тўғри келмадик. Шарт-шароит дегандай...

— Тоға, мен бир тракторчиман. Сиз ўқимишли одамсиз. Ўқимишли бўлгандаям улай-булай ўқимишли эмассиз. Маданият институтини битиргансиз. Дунёнинг китобини ўқиғансиз...

— Гап ўқишда эмас...

— Ўқишда-да, тоға. Бошқачасига айтганда, она ер сизларни ўқишга юборади, чол-кампирлар ўзи емай ўзи ичмай сизларни ўқитади. Шулар ўқиб келиб турмушимизни яхшиласин, еримизга қарасин, дейди. Сизлар эса тайёрига — шаҳарга чопасизлар. Шароит ёмон бўлса, мана сиз шайирсиз, ёзинг — уёқ-буёққа Тузатинг, янгиланг!

— Гап битта менда эмас.

— Биламан, гап битта сизда эмас. Бу азалдан бор гап Уккағарлар ўқиб, кўзи очилади-ю, битта-битталаб шаҳарга қараб қочади. Оқибат, қишлоқларимиз аввал қандай бўлса, шундайлигича қолиб кетади!

Турсун энсаси қотиб, яна журналга тикилди. Жиян вазиятни тушуниб, бошқа гапга ўтди:

— Тоға, янгамни олиб келдим. Яхшими-ёмонми, бир ёстиққа бош кўйгансизлар!

— ...

— Тоға, болаларингиз вокзалда қолди.

— ...

— Улар пуштикамарингиздан бўлган болаларингиз.

— ...

— Уларни бориб олиб келсам, деган эдим.

Турсуннинг хаёлидан тўпоригина аёли ўтди. Тумшуғини чўзиб:

— Да ну!.. — деди.

Жиян эгилиб, Турсуннинг юзига қаради. Қараб туриб-туриб, кўнгли бузилиб кетди. Овози ногирон, қалтираб чиқди:

— Тоға,

Қора кўзнинг ёши ёмон,
Қора қошнинг охи ёмон!

— Да ну!..

Жияннинг кўзларида ёш ҳалқаланди. Упкасини бо-солмай, ҳиқиллаб йиғлади. Ёноқларини арта-арта эшикка равона бўлди.

Турсуннинг аёли болаларини эргаштириб, онасиникига кетди.

XVIII

Зал одамга лиқ тўлди. Ҳаяллаб келганлар дераза тоқчаларида ўтирди, остонада тик турди, девор бўйлаб тизилди.

Давранинг икки кўзи тўрда бўлди.

Минбарга улуғ шоир таклиф қилинди. Улуғ шоирнинг номи айтилиши билан давра гурр этиб қарсак чалди.

Қарсаклар адо бўлгунича улуғ шоир бир нуқтага тикилиб турди. Кейин шеър ўқий бошлади.

Давра сув сепгандай сокин бўлди. Тиқ этган садо чиқмади. Давра назм оғушида қолди.

Улуғ шоирнинг назмида шарқона бир донолик, нуктадонлик бўлди. Бухоро минораларидай юксаклик ҳам ҳашамлик, Самарқанд мадрасаларидай улуғлик ҳам бепоевлик бўлди.

Улуғ шоирнинг улуғ назми ниҳоясига етди.

Давра қалқиб кетди. Гулдурос қарсак бўлди. Улуғ шоирнинг қучоғи гулга тўлди.

Орзу Турсуннинг ичидан бир нима ўтиб кетди. Нафаси ичига тушиб, инқиллади. Бит кўзларининг пахтаси чиқди. Даврага, кейин гулга кўмилган улуғ шоирга ғаюрона қаради. Турсуннинг кўзлари кўйди, кўзлари ёнди.

Минбарга Орзу Турсун чиқди. Аввал-аввал довдираб, бора-бора ўзини ўнглаб олди. Ўзини сипо тутди, кўзларини юмди, кулочини кенг очди, бошини сарак-сарак этиб, ўқиб бошлади:

Менга қараб
Титрайсан, дарахт
Изгирин ўрамиш
Сенинг-да
Баргингни.
Менинг ҳам куртакларим
Ичимда ўртанар
Кўксимда тўлғонар
Тешиб юборгудай бағримни!

Давранинг у ер-бу ерида чала-чулпа чапак бўлди.

Турсун кўзларини очиб, даврага назар солди. Даврада биров елкасини қисди, биров лабини бурди, биров энкайиб, эшикка равона бўлди. Узаро пичир-пичир бошланди.

Турсун барчасини кўриб турди. Алам билан янги шеърини бошлади. Бир шивирлади, бир бақирди, бир ҳайқирди. Шаҳодат бармоғини даврага бигиз қилди, муштини даврага ўқталди, гурс эткизиб минбарга муштлади. Шеърини ҳайқириб тамомлади:

Ҳайкираман Цезардек
Талпинаман Кеғардек!

Даврада биров овоз бериб кулди, биров ҳиринглаб кулди, биров пиқиллаб кулди. Биров, ол-а, деди.

Турсун жойига бориб ўтирди. Турсуннинг юраги тез-тез урди, боши қизиди, қўллари қалтиради. Нафаси қайтиб, ўтиролмади. Ёнидаги оғайнисига юринг, чекиб келамиз, дея шивирлади.

Турсун ташқарилаб, антикиб нафас олди. Оғзига сигарет қистирди. Оғайниси гугурт қақиб тутди. Кейин ўзиям чекиб, Турсундан сўради:

— Қалай, яхши бўляптими?

— Чидаса бўлади.

— Узиям халқ роса йиғилибди-я.

Турсуннинг афти буришиб, зардали қўл силтади.

— Ну, содда экансиз, ошна. Сиз ҳали халққа ишониб юрибсизми? Халқ деганингиз авом-ку!

— Нега энди, ичида интеллигенция ҳам бор.

— Қатъи назар!

XIX

Орзу Турсун адабий даврага кўшилди.

Давра ўзларидан ўзганинг ғийбатини қилиб бўлди. Жағлари толиб, кўнгиллари ором олди. Сигарета бурқситиб, хаёлларга ғарқ бўлди. Биров деразага, биров бўш шишага қараб хаёл сурди. Биров сигарета тутунини шипгача кузатиб кўйди.

Энди кимнинг ғийбатини қилсак экан-а, дегандай, бир-бировига қаради.

Шу вақт зинапоёда улуғ шоир кўринди. Улуғ шоир даврани кўриб-кўрмасликка олиб ўтиб кетди.

Давра яна жонланди. Давра энди улуғ шоирни чайнади:

— Нимасига кеккаяди, ҳайронман.

— Тумшуғига солсанг.

— Шоир сифатида шоир, лекин одам сифатида ноль!

— Одам эмас!

— Яшанг, кўнглимдагини гапирдингиз, ичим экансиз.

— Аввало одам бўлиш керак, дўстим, одам.

— Граждан бўлиш керак.

— Мен унинг асарларини ҳурмат қиламан, ўзидан жирканаман.

— Асари бошқа, ўзи бошқа.

— Башараси сфинксларга ўхшайди, ҳеч бир ифода йўқ.

— Ўзидан асари яхши.

— Асарлариям ундай зўр эмас.

— Экзотика.

— Қандайдир отларни, атласларни ёзадими-е.

— Ҳалиги, отнинг рули бор-ку, оти нима эди?

— Отнинг рули?

— Ҳа, отнинг рули. Отни мана бундай, бундай қилиб бошқарадиган рули бор-ку.

— Юган.

— Ҳа-ҳа, юган! Шу юганга тақилган тақинчоқларгача тасвирлаган-е. От бир ҳайвон бўлса. «Газ-24» бўлмаса.

— Провинциаль! Ўз қишлоғи даражасида бўлиб қолган.

— Примитив! Узининг миллий қобилини ёриб чиқолмаган.

— Масалан, мана, менинг асарларимнинг қамрови кенг, жаҳон адабиёти талабларига жавоб бера олади.

— Одамлар унинг тилига учиб, алданяпти. Адабиётда тил нима деган гап, ерунда!

XX

Сурхон даштлари осмондай бепоён.

Уфқлари алвон-алвон.

Оқшомлари мусаффо-мусаффо.

Бепоён даштлар узра тўрғайлар ҳаволади. Чарх уриб чулдиради, чарх уриб бўзлади.

Турсун костюми ипидан бармоғини ўтказиб, елкасига ташлаб олди. Юмалоқ тошга чиқиб, пойида ёйилиб ётган дашту далаларга боқиб хитоб қилди:

— О-о-о!

Гўё парвозга талпинаётгандай бўш қўлини кенг ёйиб, олис уфқларга ўйчан боқди.

Енида турган жияни ҳайрон бўлиб унинг юзларига, ёйиқ қўлига, кейин тоғаси термулаётган уфққа қаради.

Тоға-жиян хийла юрди. Жиян бурнини ковлаб-ковлаб юравериб, оёғи толди. Оёқлари чалишиб мункиб-мункиб кетди.

Турсун жияни чарчаганини билиб, бир харсангтош олдида оёқ илди. Костюми астарини ағдариб, тошга қўйди. Тушиб кетмасин дея ён чўнтагидаги ручкасини босиброқ қўйди. Ўзи тошнинг бу четига, жияни у четига ўтирди.

Турсун сигарета тутатди. Даштларга термулиб, хаёл сурди.

Даштлар узра ҳавода юзлаб тўрғайлар бир чархпалак бўлди, бир юлдуздай учди, бир жойида муаллақ қотиб қолди.

Тўрғайлар сози кўнгилни қитиқлади, кўнгилни созлади.

Беш-ўн қадам олдиндаги тошлар орасидан бир тўрғай ўқдай отилиб учди. Тошлар узра муаллақ бўлиб, чулдиради. Яна тошлар аро шўнғиб, яна кўкка ҳаволанди.

Жиян шу тошларга қараб чопди. Қўлларини тиззаларига тираб, тошларга энкайди. Шу кўйи хийла туриб, яна қоматини олди. Шаҳодат бармоғини бир нимага ниш қилиб, тоғасига қичқирди:

— Тоға, манавинга қаранг!

Турсун имиллаб қўзғалиб, жияни олдига борди. Тошлар орасига қараб, хас-чўпдан бино бўлган инни кўрди. Ин ичига патлар тўшалган. Унда иккита полапон қимир-қимир этади. Полапонларга ҳали пат битмаган, қанот битмаган. Полапонлар ҳали жиш!

Полапонлар питир-питир этиб, индан ерга тушгиси, йўрғалаб-йўрғалаб юргиси, ҳаволаниб-ҳаволаниб учгиси келди. Жон-жаҳдлари билан талпинди. Аммо начора, дард бор-у, дармон йўқ!

Полапонлар оғзини каппа-каппа очиб, пийп-пийп, дея нораства овоз берди. Полапонлар оғзи шундай катта, шундай катта — овоз бераётганларида бор танаси, бош-кўзи мисоли оғиз бўлди!

Турсун чўккалаб ўтирди. Узалиб, иннинг бир чўпини суғуриб олди. Чўп учини полапоннинг оғзига олиб борди. Полапон оғзини юмиб олди. Ҳадик олди шекилли, оғзини қайтиб очмади.

Турсун чўпни шайлаб турди.

Ниҳоят, полапон яна оғзини очиб, пийп-пийп, деди.

Турсун эпчиллик билан чўп учини полапон оғзига тикиб юбориб:

— Хоп, попал! — деди.

Жиян сесканиб тушди.

Тўрғай бошлари узра чарх уриб бўзлади.

Полапон интилди, полапон талпинди, полапон яна пийп-пийп, дегиси келди.

Орзу Турсун чўп билан полапонни туртди.

Полапонда ҳаёт нишон бермади...

Шунда, тошлар орасидан ҳаддан зиёд заиф, нимжон овоз келди. Турсун бир тошни кўтариб қараса, остида ёнғоқдай чипор тухум ётибди. Тухумнинг ёриқ нишидан бир тумшук чиқиб турибди. Тухум вақти-вақти билан қимирлаб, ичидаги полапон ҳаётга талпинди. Орзусига етолмай, зорланиб овоз берди.

— Бечора-е, чиқолмаясанми? Ҳозир чиқарамиз, ҳозир. Аввал бир сув ичиб ол, дадил бўласан.

Турсун шундай деб, қҳм-қҳм, дея оғзида тупук тўплади. Кейин тупугини ерга авайлаб сизиб, тухум ёриғига тўкди. Тухум ёриғи балғамга тўлди.

Полапоннинг овози ўчди.

— Ия, индамай қолдию жиян. Яхшиликка ёмонлиг-е.

Турсун бармоқлари орасидаги сигаретани бурқситиб-бурқситиб бир-икки тортди. Сўнг сигарета чўғини полапон тумшугига олиб борди. Сигарета чўғи тупукка тегиб, жиз этди.

Жиян инграб юборди.

Турсун сигарета ўчиб қолишидан ташвишланиб, уни босиб-босиб тортди. Кейин яна полапон тумшугига олиб борди.

Полапондан садо чиқмади.

Шунда Турсуннинг сабр косаси тўлди. Тухумни олиб, кўзлари яқинига олиб келди. Афтини бужмайтириб, фу деди, тухумни юзидан холис тутди.

Тўрғай бошлари узра чарх уриб бўзлади.

Турсун тухумни силкиди. Ичидаги полапонда жон асари сезмагач, тухумни тошга отиб юборди. Тухум тошга тушиб, чирс этиб ёрилди. Полапон бир ён, бешиги бир ён бўлди!

Тўрғай бошлари узра чарх уриб бўзлади.

Жиян чинқириб юборди. Тоғасининг тиззасига юзларини босиб йиғлади.

— Нимага йиғлайсан? Чўкиб олади деб кўрқяпсанми? Чўкиб кўрсин, манави тош билан соламан.

Жиян ўпкасини босолмай йиғлади. Бир кўз қири билан ерда сулайиб ётган полапонга қаради. Сесканиб, яна кўзини яширди.

— Кетдик, жиян, роса айландик, овқат вақтиям бўлиб қолди.

Турсун йўл бошлади, жиян кетига қараб-қараб, унга эргашди. Турсун костюми олдига келиб, афти буришди.

— Ух, ваҳший! — деди пичирлаб.

Жиян нима гаплигини билолмай, олдинга ўтиб қаради. Костюм чўнтагидаги ручкага қандайдир бир куш, тахминан, тўрғай... ўтириб кетибди.

XXI

Саратон сарғайди. Сунбула болалаб, мезонлар арғамчи солди. Яккаҳон бедана жуфтини чорлаб питпилдиқлади.

«Оқ олтин» — ҳашарга чорлади!

Ҳашар-кўпга келган тўй. Аммо Турсун ҳашарни ўзича тушунди. У ўзини камситилган, хўрланган деб билди:

— Мендай одамни пахтага ҳайдади-я, ҳей, саводсизлар! Пахта терими тугасин, прозага ўтаман! Кўп эмас, битта проза асари ёзаман. Шу асаримда Шарқ билан Ғарбни пайванд қиламан! Шу билан анави юрган ёзувчиларни ер билан теп-текис қилиб ташлайман! Улар ҳам ёзувчиман деб юрибди-да, қандайдир провинциаль

одамлар ҳақида проза ёзиб. Менинг қаҳрамоним супер шахс бўлади! Жо Дассен! Марҳум француз қўшиқчиси! Дассен ҳақида проза ёзаман! Ёзгандаям Прустчасига ёзаман!

Ёнида пахта тераётган ҳамкасби Турсунни пуфлади: — Зўрсиз, зўр!

Турсун ийиб кетди. Шаҳодат бармоғини ҳамкасбига бигиз қилиб:

— Сиз — тарихий шахссиз! — деди.

Ҳамкасби довдираб, уёқ-буёғига аланглади. Узида бирор-бир тарихийлик кўрмади. Истеҳзоланиб:

— Йўғ-э, биз ҳали у даражага етганимиз йўқ, — деди.

— Йўқ, ортиқча камтарлик — манманлик! Сиз аллақачон тарихий шахссиз!

— Тушунтириб айтинг-да, нима гап ўзи?

— Сиз — мен билан бирга ишлаш шарафига муяссар бўлмоқдасиз! Мен билан елкама-елка бўлиб меҳнат қилмоқдасиз! Бу — буюк шараф! Ҳали замонлар келади, номингиз тарихларга битилади! Орзу Турсун билан суҳбат қилиш шарафига муяссар бўлган шахс деб ёзилади!

— Қуллук, қуллук!

Одамлар Турсунга буюксиз, дея илтифот қилди, мулозамат қилди, марҳамат қилди. Фақат бир-иккита қиз Турсунни кўриб кўрмасликка олди. Турсунга қарасаям, бурнини жийриб қаради. Бу, Турсуннинг иззат — нафсига тегди. Турсун фавқулодда шундай деб қолди:

— Қизлар, тарихда қолишни истайсизларми?

Қизлар нима гап, дегандай бир-бирига қаради. Бирови ажабланиб сўради:

— Нима эди?

Турсун бошини сарак-сарак, кўзларини ола-була этиб деди:

— Мабодо тарихда қолишни истасанглар, мен билан бирга расмга тушинглар!

— Ким билан?

— Мен билан! Бу расм «Танланган асарлар»имда берилади. Шунда, расм тагига: «Орзу Турсун замондошлари даврасида», деб ёзиб қўйилади. Қарасизки, мен баҳона тарихда қоласиз, ана!

— Вой-во-ой, қачон тушайлик?

— Хоҳласанглар, мана ҳозир, пахта ичида тушинглар. Расм тагига: «Орзу Турсун пахта теримида», деб ёзиб қўямиз, тамом!

Турсун музейдагиларнинг жонига тегди. Бировлар, шу ишдан кетган кун идорага ош қилиб келаман, деди. Бировлар, шу даф бўлган кун ўз бошидан садақа ваъда берди.

Турсунни оҳлар урди.

Бир вақтлар музейда ишлаб, кейин газетага ўтиб кетган одам вафот этди. Музей аҳли марҳум билан видолашиш учун мазорга йўл олди. Турсун турли-туман вазвлар айтиб, тайсаллади. Бўлмади. Улганининг кунидан музей аҳлига эргашди. Мазорда марҳумнинг расмини кўриб таниди. Марҳум бир пайтлар Турсунни газетага ишга олмаган одам эди. Турсуннинг юзи ёришди, кўнгли ором олди. «Сен ҳам ўлар экансан-ку», деди ичида.

Марҳум лаҳадга қўйилиб, устидан тупроқ тортилди. Азалий одатга биноан бир оқсоқол овозини қўйиб сўради:

— Халойиқ, марҳум қандай одам эди?

Одамлар ёппасига овоз берди:

— Яхши одам эди раҳматлик!

Музей аҳли такрорлади:

— Яхши одам эди бечора!

Турсун тишларини ғижирлатиб, одамларга ўқрайди.

Тишлари орасидан вишиллаб, нафратланиб айтди:

— Ифлос эди!

Турсун буни ўзи учун айтди. Аммо мотам сукунати эмасми, гап теварақдагиларга баралла эшитилди. Эшитганлар чўчиб тушди.

Музей аҳли ер ёрилмади, ерга кириб кетмади.

Музей директори идорага келиб, ўзини босолмай энтикди. Қулт-қулт сув ичди. Бўлмади. Босиб-босиб ичди. Столга уриб, бўлим бошлиғига буйруқ берди:

— Анави палписни кўзимдан йўқотинг!

— Ким?

— Ҳалиги маймун шайир-чи, тахаллуси Турсунмиди, нима эди...

— Ҳа энди, шайир-да, шайир...

— Мен сизга айтяпман!

— Ҳўп, бир оғиз сўзингиз.

Буйруқ шу кунни тайёр бўлди.

Турсун у деди, бу деди, бўлмади. Ўз гапини айтиш учун директорга кирди. Директор, башаранг курсин, дегандай афти буришиб, деразага қаради.

Турсун ўзи ўтириб, ўзи гапирди:

— Мен ҳақиқатни юзингизга айтиб, виждоним олди-да покланиб кетгани кирдим. Сизлар — догма, мана бундай қотиб қолгансизлар!

Турсун стол қиррасига кўрсаткич бармоғини уриб кўрсатди.

Директор эсанкираб, муомала бошлади:

— Ука!..

— Сизлар ҳақиқат кўзига тик қарай олмайсиз, ҳақиқатдан кўрқасиз! Карьерангиз, креслонгиздан кўрқасиз! Ҳақиқатни айта билмайсиз! Айта билганларни эса бўғасиз, ноҳақ ишдан ҳайдайсиз!

— Ука!..

Директор Турсуннинг титраб-қақшаётганини кўриб, нафаси ичига тушиб кетди.

Турсун сочлари отнинг ёлларидай ҳурпайиб, столга уриб давом этди:

— Сизлар шаблон одамсизлар! Асрлар давомида айтилавериш, сийқаси чиқиб кетган «яхши одам эди» қабилдаги штампавой гапларни такрорлашдан бошқани билмайсизлар! Сизлар тўтиқушсизлар! Биров нима деса, тўтиқушларча шуни қайтарасизлар! «Яхши одам эди» эмиш. У аблаҳ эди! Мени бир ой синаб кўриб, ишга олмаган! Мана, мен ҳақиқат ханжарини қалбимга санчиб, асрлар мобайнида ҳеч ким айтолмаган ҳақиқатни айтдим! Мен — ҳақиқатман!

Орзу Турсун «ўз аризасига биноан» кетди.

XXII

Турсун йиллаб тентираб юрди. Юриш-туришида тайин бўлмади. Оҳ-зор қилди. Ҳаётдан, одамлардан нолиди.

Юриб-юриб, область радиосидан иш топди. Уша ерда ишлайдиган курсдошини ўртага солди. Бошлиқ кўнмади. Курсдоши Турсунни оталиққа олди. Бошлиқ ноилож қолиб:

— Майли, синов шarti билан оламан. Фақат, соқолини олиб келсин, — деди.

Муҳтожлик олдида ғурур ҳам, шараф ҳам ожиз!

Турсун шу заҳотиёқ сиғиниб юрган соқолини таги билан қирдириб ташлади.

Синовдан яхши ўтиб, кўп қатори ишлаб кетди. Унга курсдоши ақл бўлиб турди. Курсдоши нима деса, шуни қилди.

Идора уй ваъда берди. Аёллар келин тавсия қилди.

Турсун бўлажак келин билан мулоқотда бўлиб, яйраб кетди: «О, ана аёл! Юзлари, тишлари ялтирайди, сочлари товланади. Турган туришидан француз духисининг ҳиди келади...»

XXIII

Меҳмонлар булоқ бўйини манзилгоҳ этди.

Турсун толлар остидан қайнаб чиқаётган булоққа, улкан ёнғоққа, ўрқач-ўрқач қирларга, олачалпак қорли тоғларга қулочини очиб, оғзини тўлдириб хитоб қилди:
— О-о-о!

Қўлларини булоққа узатиб, сўнг, лабларига босди. Ўзича, булоқни чўлп-чўлп ўпди. Кафтларини қорли чўққиларга ёйиб, кейин лабларига қайта-қайта босди. Ўзича, тоғларнинг оппоқ юзидан ўпди.

— О, Швейцария!

Турсун беретини тол шохига илди, уст-бошларини қоқиб, булоқ сувларига юз-қўлини ювди. Пастда машинасига сув сепаетган шофёрга қўл силкиб, олиб келди, деди. Шофёр тош девордан ошиб, иккита қоғоз халта кўтариб келди.

Улар булоқ бўйида давра олди.

Турсун бўш шишани сувга отди. Шиша боши бир кўриниб, бир кўринмай оқди. Пастда юрган бир кучук сувни ёқалаб чопиб, шишага етиб олди. Шишани искаб-искаб, тумшук буриб кетди.

Шиша оқиб кетган пастдан бир одам булоқ ёқалаб келди. Шоирлар билан қўшқўллаб кўришди. Таёғига суяниб, ўртадаги узун-қисқа шишаларга қаради. Бош ирғаб, юзини булоққа ўгирди.

Турсун уни ўтиришга таклиф қилди. Келган одам қўлини кўксига қўйиб, миннатдорчилик билдирди:

— Қуллуқ, ош бўлсин. Хуш-хушвақт кетсаларингиз биз ўтиргандай гап. Билсаларингиз, булоқ табиатнинг каромати. Суви кўп улуғ.

— Биламиз, брат, биламиз.

— Билсангиз шу. Анави куни беш-олтитаси шаҳардан келиб, ўтириб кетди. Кейин билсам, артистлар экан. Қаранг-э, артист бўлмай, қора ер бўлгурлар, булоқда чўмилгани етмагандай, кир пайпоқлари, дўстрўмолларини сувга отиб кетибди. Ахир, бу булоқдан ўнлаб қишлоқлар сувлайди. Аёллар булоққа сувга келса, сатилларига пайпоқ илашибди. Таёқни олиб чопиб келсам, жувонмарг ўлгурлар кетиб қолибди.

Турсун келган одамнинг тирсагидан ушлади. Филжаиб, ўтирганларни кўрсатиб гапирди:

— Артистларни қўйинг, улар ўз номи ўзи билан артист, ҳа, артист! Бизлар соҳиби қаламмиз. Эшит-яспизми, соҳиби қалам! Кўкка интилган инсонлармиз — бизлар! Бугунги газетани ўқидингизми? Газетада мана бу шоирнинг насрий дostonи чиқди. Шунга хўжайиндан машина сўраб, ўйнагани, аниқроғи, дostonни ювгани келдик. Кўп эмас, бир-икки соатга. Узиям дostonмисан дoston! Табиатни қўриқлаш ҳақида, ҳа, она табиатни кўз қорачиғидай асраб-авайлаш ҳақида!

Келган одам анойи шекилли, гапийам анойи бўлди:

— Узларингиз шаҳарда яшаб, табиатни қандай қилиб қўриқлайсизлар?

— Қўриқлаймиз, ҳа, қўриқлаймиз! Дostonлар ёзиб, халқни табиатни асрашга чорлаймиз! Хуллас, хотиржам бўлинг, брат, бу ерда энг улуғ инсонлар ўтирибди.

Келган одам булоқни ёқалаб кетди. Хиёл ўтиб, сойнинг нариги бетидаги чайлада иккита бола қора берди. Болалар магнитофон қўйиб келди.

Улар билди: ҳалиги одам ўғилларини кўз-қулоқ бўлиб туришга юборди.

Болалар чайлага жойлашиб, магнитофонларини пастлатиб қўйди.

Базм авж олди. Еган оғиз уялар, дегандай, дoston муаллифини бири қўйиб, бири мақтади. Бирови унинг елкаларини ёпиб турган сочларини силаб, қўшиқ айтиб мақтади:

— Соч эмас бу, шаршара-е, шаршара!

Турсун бир қўлида пиёла, газетага разм солиб, ўзича илжайди, ҳайрат билан бош чайқаб гапирди:

— Қойил-э, классика, просто классика! Баъзи жойлари просто Марсель Прустчасига ёзилган!

— Поток сознания!

— Модернизм!

Шоирлар шу баҳона ўзларини кўз-кўз қилгиси келди. Узларининг кимларни ўқиши, кимларга сажда қилишларини билдиргиси келди. Шоирлар бир-биридан қолишмади:

— Звево! — Кўзларини олайтириб хитоб қилди бирови.

— Камю! — Ундан қолишмади ёнидагиси.

— Пруст! — Янада баланддан келди Турсун.

Қарасалар, бир-бирларидан кам эмас. Кейин, кўнгиллари таскин топиб, бир-бирларининг соғлиги учун кўтарди.

— Жозе Мария!

— Кейрош!

— Ия, саломат бўлсинлар, иккови битта одам-ку.

— Йўғ-э?

— Ҳа, Салтиков-Шчедрин дегандай гап-да.

— Шундайми? Уф-ф, кайфим ошди...

Турсун ўзини мастликка олиб ёнбошлади. Уятдан кўзларини юмиб, мудради.

Дostonи чиққан оғайниси карсиллатиб бодринг чайнаб гапирди:

— Узиям дostonни ит азоби билан чиқардим-да. Анави адабий ходим бор-ку, ўша ғирт тўнка экан-э! Дostonни ўқиб бўлиб, бу таржимамми, нима ўзи, дейди.

— Қайси, ҳалигимми, ғирт саводсиз-ку!

— Анавимми, ноль-ку, ноль!

— Биринчи жумладан бошлаб ёпишса бўладими. «Шеробод адирлари Гренландия айсберглари каби оппоқ ястаниб ётар эди», деб ўқиб, ўхшатиш бундай бўлмайди, дейди. Ичимда вой қуруғ-э, ҳайрият, ўхшатиш нималигини билибсан, дедим. У десам бу деди, бу десам, у деди. Мен айтдим, ўртоқ, савод деган нарсаси борми ўзи, Стейнбеклар ҳам шундай ёзган, кўп нарсаларни Гренландия айсбергларига таққослаб тасвирлаган, дедим. Бари бир, эшакнинг қулоғига танбур чертдинг нима, унга гапирдинг нима, во-во!

Оғайниси кўрсаткич бармоғи билан кесакни уриб кўрсатди. Кейин ёзилиб келгани кетди.

Турсун унинг кетидан оҳиста гап бошлади:

— Узи бир саводсиз, яна тағин ҳаммани инкор қилади.

— Саводсиз ҳам гапми, тўнка.

— Одам сифатидаям бир пул.

Дostonи чиққан оғайниси қайтиб келди. Турсун илжайиб, илтифот қилди:

— Келинг, шоир, келинг. Э, яшанг, шоир, ажойиб одамсиз-да!

— Буюксиз, шоир, буюк!

— Йигитнинг гули!

Чайлада ёнбошлаб ётган болалар магнитофонини кўтариброқ қўйди. Булоқ бўйларини ашула олди:

Киши ҳолимни билмас, меҳрибонидин адашгонман,
Ватан оворадурмен, дўстонидин адашгонман...

Турсун чайладаги болаларга қичқирди:

— Э, алло, анави овозинг ўчирни бақиртирмасаларинг-чи!

Турсун чайқалиб-чайқалиб, пастлаб кетди. Хиёл ўтди, келмади. Достони чиққан оғайниси алағда бўлиб, шофёрга тайинлади:

— Ука, шу шоир акангиздан бир хабар олинг. Айтиб бўладими, бегона жой, буёғи градуси баланд...

Шофёр хўп дея ўрнидан туриб, сув ёқалаб юрди. Сув бурилиб оқадиган ерга бориб тўхтади. Тағин, нозик одам, уялиб қолмасин, деган ўйда бурилишдан авайлаб қараб, ажаб синоатни кўрди:

Қуёш қирлар ортига ботай-ботай деяпти. Сўнгги нурлари булоқ сувларини йилтиратиб, кўзни қамаштиряпти. Орзу Турсун ботаётган қуёшга тик боқиб, хаёл суряпти, нимадир қуёш нурларида йилтираб, булоқ сувларига шитир-шитир этиб тушяпти. Орзу Турсун қуёшга боқиб, сувга...

Шофёр чаппа бурилди. Уҳ, дея чопқиллаб юрди. Ҳозир келади, деб, жойига ёнбошлади.

Турсун булоқ ёқалаб келди. Зўрға эгилиб, булоққа қўлларини ювди. Ҳўл қўлларини ёнларига силкиб-силкиб қуритди. Ашула айтилаётган тарафга кўзларини сузиб қараб, ўнг қўлини шоп қилиб бақирди:

— Э, анавини ҳангразмасаларинг-чи! Одаммисанлар ўзи?

Болалар ё Турсуннинг гапини эшитмади, ё эшитиб эшитмасликка олди. Булоқ бўйлари ашула оғушида қолди:

*Ватансиз бенаводурмен, маконидин адашгонман,
Ғариби кўйи ғурбат, хонумонидин адашгонман,
Ва ё бир мурғи ваҳший ошёнидин адашгонман.*

Турсун қўл силтаб, жойига ўтирди.

— Одам эмас булар, эшитсаям эшитмасликка олиб, молга ўхшаб без бўлиб тураверади!

Турсун ёнидан жой олганда шофёр ўзини қаерга қўйишни билмади. Калласини қашиб, уёқ-буёғига аланглади. Бир қуриган тол чўп билан ер чизиб ўтирди, Турсуннинг юзларига қарай олмади.

Давра яна қизиди. Кўнгилхушлик давом этди.

Турсун бошмалдоғи билан елкаси оша чайлага ишора қилиб сўради:

— Узи бу ашула текстини ким ёзган?

— Ким билади. Менимча, матбуотнинг шанба сонларида чиқиб турадиган Камтарий, Меҳмоний деган пенсионер шоирлар бор-ку, ўшаларники бўлса керак.

— Ҳа-а, айтдим-а, қандайдир бир примитив диалектикада ёзилган деб.

— Ушалар жуда қизиг-а. Шеърини Меҳмоний эрурман, деб тугатади-да, имзоси остига дурадгор, пахтакор, деб ёзиб кўяди. Энди буям бир оригиналлик-да.

Улуғ Фурқатнинг улуғ ғазали ашула бўлиб, булоқ бўйлари узра учди, ёнғоқ япроқлари узра учди.

*Тирикман зоҳирида, халқ бир одам гумон айлар,
Ва лекин ҳоли сурат, танда жонидин адашгонман.*

Турсун бир олмани артиб-артиб, егиси келмади. Артистлик билан қўлини кўксига қўйиб, ёнида ўтирган шофёрга узатди:

— Лутфан тақдим этаман.

Шофёр бир олмага, бир Турсуннинг қўлига қаради. Жирканиб, бурни буришди. Билдирмай олмани кетига отиб юборди.

Ашула ниҳоясига етди.

Турсун елкасидан нафас олди.

— Уф-ф, хайрият-э, овози ўчди. Энди буям санъатда-а? Нима деб бўқирди, тирикман зоҳирида дедими? У нима дегани ўзи? Бундай ашулани биз ҳам айта оламиз, мана.

Турсун қўлочларини очиб, дутор чалаётган одам қиёфасини олди. Овозини атайин йўғонлаштириб, олдини дутор қилиб ашула айтди:

Тирикман зоҳирида, халқ бир одам гумон айлар...

XXIV

У дастлабки меҳнат таътилидан хушчақчақ кайфиятда қайтди. Иш бошлаш ҳақида ариза ёзди.

Тўшдан кейин бошлиқ чақирди. Борса, бошлиқ, кадрлар бўлими бошлиғи, маҳаллий комитет раиси ўтирибди.

Бошлиқ унга бир қоғоз узатиб, ўқинг, деди. Турсун қоғозни олиб, ўз аризасини кўрди. Ҳайрон бўлиб, бошлиққа қаради. Бошлиқ ияги билан аризага ишора қилиб:

— Ўқинг, нимага анграясиз, — деди.

Турсун ўз аризасини дона-дона қилиб ўқиди:

— «Область радиосининг бошлиғи, ҳаммамиз учун ҳурматли ўртоғ Ҳ. М. Бердиевга Орзу Турсундан

АРИЗА

Ҳаммамиз учун ҳурматли ва азиз Ҳамид Маликович, қалай, соғ-саломатмисиз? Сизга узоқ умр ва бахт тилайман. Бахтимизга узоқ яшанг.

Мен сизнинг даврингизда қувнаб дам олиб келдим. Туркум шеърлар ёздим. Илҳом келмаган пайтларда шаҳарнинг диққатга сазовор жойлари бўйлаб сайр қилдим. О, гавжум бульварлар, серманзара скверлар, гулзор аллеялар! О, Швейцария, Швейцария!

Ҳаммамиз учун ҳурматли Ҳамид Маликович, рухсат этинг, ишни келган жойидан давом эттирай.

Ҳурмат билан Орзу Турсун».

Кадрлар бўлими бошлиғи кулгисини кафтлари билан яширди. Маҳаллий комитет раиси кулиб юбормаслик учун деразага қаради.

Бошлиқ Турсундан сўради:

— Кайфингиз борми, ё...

Бошлиқ, ё сал камроқми, демоқчи бўлди. Тилини зўрға тийди.

Турсун ўз аризасини ҳимоя қилди:

— Ҳамид Маликович, ёзгандан кейин чин юракдан ёзиш керак-да. Нима керак, схематик, халтура гапларни ёзиб...

Бошлиқ, бу бола мени майна қияпти, деб ўйлаган экан. Шундагина тушуниб, гапни бўлди:

— Бўпти, баъзан шунақаси ҳам бўлади. Боринг, яна шундай ҳужжат ёзиш керак бўлса, кадрлар бўлими билан маслаҳатлашинг.

XXV

Такси қишлоққа келиб, улкан тут олдидан чаппа бурилди. Олдинда ўтирган Орзу Турсун бирдан таксичининг билагига ёпишди.

— Ия, тўхтатинг!

Такси кескин тўхтади. Ичида ўтирганлар бир қалқиб олди. Нима гап, дейишиб, бир-бирига қаради. Турсун

боши билан тор кўчани имлаб кўрсатди. Қарасалар, тошлоқ кўчада бир оппоқ тобут қалқиб-қалқиб келяпти. Тобут тевараги ғуж-ғуж одам.

Таксичи машинани четга олди.

— Бечора, кекса одамга ўхшаяпти, тушамиз.

— Катта кўчага чиқиб олишсин.

Оппоқ тобут катта кўчага қалқиб чиқди. Таксини ёнлаб ўтиб, қишлоқ қибласидаги мазорга йўл олди. Энг охирида қариялар ҳасса суянишиб ўтди.

Турсун кўча четида ўйнаб юрган бир болани кўрсаткич бармоғи билан имлаб чақирди.

— У, бола, бери кел! Анави ўлган ким, билмадингми?

— Мактабнинг қоровули Ортиқ бова бор-ку, ўша.

— Ҳа-а.

Турсун шундай деб, таксичига ўгирилди.

— Ҳайданг!

Такси тор кўчага бурилди. Тошлоқ йўлда чайқалиб, тебраниб юрди.

Турсун кетига қарамай, елкаси оша қўл силтаб гапирди:

— Ким эмиш десам, бир простой қоровул экан. Шунгаям машинадан тушиб юрамизми.

Такси Турсун таваллуд топган уй олдида тўхтади. Улар олдинма-кейин машинадан тушди. Турсун портфелини кўтариб, йўл бошлади. Уларга онаси пешвоз чиқди. Енглари учини тортиб қўйиб, келганлар билан қўшқўллаб кўришди. Турсунни бағрига босди.

— Қани, бу...

— Отангми? Бечора Ортиқ бова нобуд бўлган экан, шунга кетди. Киришлар, ҳали-замон келиб қолади.

Улар меҳмонхонага кирди. Турсун эшикни очиқ қолдириб, пардаларини тушириб қўйди. Парда очилиб, ундан Турсунинг жиянлари мўралади. Турсун уларга қўл силкиб, боринглар, ўйнанглар, деди.

— Онаси дастурхон ёзди.

Қўш дераза ортидан бир қора соя лопиллаб ўтди. Эшик пардаси кўтарилиб, сержант Орзиқуловнинг юзи кўринди.

— Ассалому алайкум!

— Э-э, салом, салом!

Меҳмонлар ўрнидан туриб, сержант Орзиқулов билан қўл бериб кўришди. Сержант қўлини кўксига қўйиб, бош ирғади.

— Қани, келинлар, хуш кўрдик.

— Шундай, бир айланиб келдик, — деди Турсун.

— Яхши-да, яхши.

— Булар бизнинг коллегалар. Бу киши старший редактор Қудратилла Олимов. Бу киши комментатор Жалил Даминов.

— Бинойи, хўп бинойи.

Орзу Турсун ўтирганларга отасини боши билан кўрсатиб деди:

— Бу киши бизнинг пахан бўладилар.

Сержант Орзиқулов тўрда ўтирганларга қараб бошини қимирлатди. Кейин дастурхонга қараб олиб:

— Энангга бирон нима айтдингми, улим? — деди.

— Билмадим, қозон осилди шекилли. Очил жиян кўринмайди?

— Уни Ортиқбойникида қолдирдим, майда-чуйда ишларига қараш, деб. Минг қилсаям азали уй-да. Нима, бирон хизмат борми? Бўлса бемалол айтавер, мана, биз тайёр. Мен бир қозондан хабар олай-чи.

Сержант Орзиқулов ташқарилади. Хиёл ўтиб, парда орасидан мўралаб:

— Бемалол ўтираверинглар, қулинг ўргилсин палов бўляпти, — деди.

Турсун маъқул, дегандай бош ирғади. Портфелдан магнитофонни олиб, қўйди.

Сержант Орзиқулов кўп ўтмай яна қайтиб келди.

— Хуш келибсизлар, хуш келибсизлар, улларим. Тўрда ўтирган шарҳловчи қулочини ёйиб хитоб қилди:

— О-о, қаҳрамон, қаҳрамон!

Турсун бошини кўтариб қараб, отасининг кўксигадаги орден-медалларга кўзи тушди. Турсун қизарди, ҳамроҳларига қараб узр дегандай бош ирғади.

Сержант Орзиқулов кўксигадаги орден-медалларига назар солиб, жилмайди. Худди биров уни қутлаётгандай қўлларини кўксига қўйиб, миннатдорчилик билдирди:

— Қуллуқ, қуллуқ.

Сержант Орзиқулов ўз жойига чўкди.

Катта муҳаррир Турсундан ўпкалади:

— Орзу Турсун, қаҳрамон отангиз бор экан, шу пайтгача айтмаганингизни қаранг-а. Қаерларда бўлгансиз, бобой?

— Сиз сўраманг, мен айтмайин, меҳмон... Қишлоғимиздан юздан зиёд одам жўнаб, шундан ўн бештачамиз омон-эсон қайтдик. Бари бирин-кетин ёшини яшаб ўтди. Ортиқбой билан икковимиз қолиб эдик, бечора бугун буям кетди. Бир ўзим ёлғиз қолдим...

Сержант Орзиқулов кўнгли бузилиб, бир бошқа бўлиб қолди. Дастурхон четини буклаб эрмак қилди. Қўли қалтиради. Меҳмонлар буни пайқаб, гапни бошқа ёққа бурди.

— Сизларга минг раҳмат, бобой. Улуғ Ватан уруши қатнашчиларига шон-шарафлар бўлсин!

— Қуллуқ, қуллуқ.

— Репортёр бўлганда овозингизни ёзиб олардик, мана бир ойлардан кейин Ғалаба куни келади. Тўғрими, Турсун?

— Ну да...

— Мана, тайёр факт — қатор орден-медаллар.

— Орден-медаль бўлган билан биттасиниям тайини йўқ. Майда-чуйда медаллар.

— Бари бир медаль, Турсун.

— Буларнинг ҳаммасидан битта Юлдуз афзал. Масалан, манави четдагисини олайлик. Ғалаба медали. Буни уруш тугаганда ҳаммага берган.

Гапга сержант Орзиқулов аралашди:

— Унда, нимага сеники йўқ?

— Биз унда туғилмаганмиз, бўлмаса бизгаям берарди.

— Ҳа, бали, шу медаль бўлмаганда сен туғилмасдинг, дунёга келмасдинг! — Сержант Орзиқулов шундай дея чиқиб кетди.

Турсун отасининг кетидан қараб қолди. Имиллаб туриб, уям ташқарилади. Ҳовлида уёқдан-буёққа юрди. Онаси унинг диққат бўлаётганини сезиб, ҳол сўради.

— Анави чолни қаранг, мамаша. Бизнинг коллегаларнинг олдига алмисоқдан қолган бор темир-тақасини тақиб чиқибди. Кошки улар темир-тақа нималигини тушунмаса. Улар Маркесни ўқиган, Жойсни ўқиган...

— Кўявер, улим, Ортиқ бова бандалик қилди, шунинг учун таққан. Доим урушга борганлар бандалик қилса, шундай қилади. Бир билгани бордир-да.

— Одам деган қаерда қуруқлик қилишни билса-да. Пахан келганларни ким деб ўйляпти? Ахир улар Прустни ўқиган. Гарантия бераман, бу қишлоқда ҳеч ким Прустни ўқимаган.

Турсун ошхона билан уй ўртасида бир-икки бориб-келиб, ичқарилади.

Бу вақт сержант Орзиқулов нариги уйга ўтиб, болишга ёнбошлади. Кўзи илиниб-илиниб кетди. Ётиб-ётиб, гарчи меҳмонлар билан кўзи кўзига тушмаётган бўлса-да, бари бир ўзини ёмон сизди. Имиллаб, ўрнидан кўзғолди. «Борай, манзират қилиб, гурунги бериб турай.

Тагин, уй хўжаси бизнинг келганимизни ёмон кўриб, бошқа уйга кириб ётиб олди, демасин. Меҳмон отангдан улуг деган».

Сержант Орзикулов яна қайтиб келди.

— Қандай, зерикмайгина ўтирибсизларми, уларим? Хай, баракалла.

Сержант Орзикулов қараса, меҳмонлар магнитофон қўйиб, ёнбошлаб ётибди. Палов ҳали пишмаган. Шунда, сержант Орзикулов гурунқ бергиси келди:

— Биз ҳам баҳоли қудрат мол боқиб юрибмиз, уларим...

Сержант Орзикуловнинг оғзидаги-оғзида, бўғзидаги-бўғзида қолди. Уғли. ер остидан отасига шундай ўқрайди, шундай ўқрайди! Кейин, магнитофонга қараб, атайин гапни бурди:

— О, «Биттлз»! Ливерпуллик буюк тўртлик! Жон Леннон, Пол Маккартни, Жорж Харрисон, Ринго Стар! Бечоралар тарқалиб кетди.

— Ия, ҳали «Биттлз» ансамбли йўқми?

— Эшитганингиз йўқми? Анча бўлди. Жон Леннон Америкага кетиб қолди. Бошқалари Лондонда бродяга бўлиб юрибди. Яқинда Хантер Дэвис «Биттлз» ҳақида автобиографик китоб ҳам ёзди-ку...

Сержант Орзикулов ёмон вазиятда қолди. Юзлари ловуллаб қизариб, қўлидаги бўш пиёлани ўйнади. Ўзини-ўзи айблади: «Ўзи, меники номаъқул-да. Булар ўқимшли одамлар бўлса, менинг подам билан неча пуллик иши бор. Хай калла-е, калла-е...»

Сержант Орзикулов кўз қири билан ўғлига қараб қараб қўйди. Кейин, қўлларини қовуштириб, меҳмонларнинг оғзига қараб ўтирди.

Кун қайтди.

Сержант Орзикулов деразаларни очиб, пардаларни суриб қўйди.

Ичкарига кўклам ҳавоси уфирди.

Қаердандир чивинлар пайдо бўлди. Ғуж-ғуж бўлиб, дастурхондаги қанд-қурсларга ёпишди.

Турсун бошидаги беретини олиб, дастурхон узра силкиди. Чивинлар бир кетиб, яна қайтиб келди.

Сержант Орзикулов ҳовлига чиқиб, бир даста ялпиз териб келиб, дастурхонга сочиб ташлади.

Уйни ялпиз иси олди.

Чивинлар ялпиз исидан қочиб, қаергадир ғойиб бўлди.

Гап гапга уланиб кетди. Сержант Орзикулов бош ирғаб, маъқуллаб ўтираверди. Қимир этмади. Чивинлар ҳам кўринмади.

Турсун ҳайрон бўлди.

Сержант Орзикулов пиёлага узалди. Шунда, яна дастурхон узра чивинлар ғимирлади.

Турсун бу гал чивинлар парвозини эътибор билан кузатди.

Сержант Орзикулов чойни олиб, яна ўз мувозанатига қайтди. Чивинлар пастлаб-пастлаб, сержант Орзикуловнинг чап оёғи олдида кўздан йўқолди.

Турсун ёнбошлаган қўйи узалиб, отасининг чап оёғи панжаларига, бебилчагига, кейин, товонига қаради. Яна мувозанатига қайтиб, кўзларини юмди. Тишини тишига қўйиб, билинар-билимас ингради.

Отасининг калиш уриб, қорайтириб юборган товони... ёриқ! Ёриқ қонталаш! Қонталаш ёриқ ғуж-ғуж чивин!

Турсун ташқарига отилди. Зинапояда афтини бужмай-тириб, фу, дея тупурди. Парда орасидан ичкарига мўралаб:

— Пахан, сизни кампир чақиряпти, — деди.

Турсун лип этиб ичкари кириб, эшик зулфинини туширди.

Ташқаридан сержант Орзикуловнинг овози келди:

— Ҳа, кампир, чақирибсан деб эшитдим, палов пишдим, тузини кўриб берайинми?..

XXVI

Қош қорайиб, одам одамни танимайдиган бўлди.

Урушнинг сўнги иштирокчиси Орзикулов деразадан мўралаб, ўрнидан қўзғолди. Даҳлзда калишини оёғига илиб, ташқарилади. Теваракка қараб, ҳовли бурчагида қантариқлик Олапар итга кўзи тушди. Бориб, Олапарни бўшатди. Олапар думини ликиллади, сержант Орзикуловнинг қўлини искади.

Урушнинг сўнги иштирокчиси уй олдида келиб, деразадан меҳмонхонага энгашиб қаради. Меҳмонхона жимжит. Дастурхонда шашалар юмалаб ётибди. Уғли оёқ-қўлини кенг ёйиб, юзтубан кетибди. Бировининг ярми сандиқ остида, ярми кўрпачада, боши дастурхонда қолибди. Яна бирови сандиққа суяниб кетибди.

Сержант Орзикулов уларга қараб туриб-туриб, «тормор бўлган батальонга ўхшайди», деди ичиди. Уларга қўл силтаб, юз ўғирди. Ичкаридан ов милтигини олиб чиқди. Ошхонада ивирсиб юрган кампирига қараб-қараб, дарича тарафга юрди. Изидан Олапар эргашди.

Урушнинг сўнги иштирокчиси тез-тез юрди. Қишлоқдан чиқиб, секин одимлади. Сувсиз тошлоқ оралаб юрди. Шунда, ўнг оёқ бошмалдоғи зирқ этиб кетди. Оғриқ зирқ этиб, миясига урилди. Уҳ-ухлаб, тошга ўтирди. Зирқираган бошмалдоғини чангаллади. Кафтлари ҳўл бўлди. Ҳўл кафтини кўзлари олдида олиб келиб, ҳеч нима кўрмади. Аммо димоғи қон ҳидини туйди. Қонаган бошмалдоғига қум сепиб, оқсоқланиб-оқсоқланиб йўлга тушди. Олапар қон томган қумни искаб, яна эгасига етиб олди.

Сержант Орзикулов оқсаб, мозор олдидан ўтди. Мозор тарафдан бойўғли сайради. У сесканиб, ёқасига туфлади. Овозинг ўчсин-а, деди қаҳр билан. Яна йўлида давом этди.

Боғлар оралаб юрди, ўриклар остидан юрди, ўркач-ўркач адирлар бўйлаб юрди.

Измолисойга келди.

Сойга эниб, булоқ бўйида оёқ илди. Оёқларини узатиб, нафасини ростлади. Ҳовучлаб-ҳовучлаб сув ичди. Юзларини чайди. Яна адирга кўтарилди. Бир қора шарла, тахминан тулки майда тошларни шилдиратиб юмалатиб, сойга эниб кетди.

Урушнинг сўнги иштирокчиси елкасидан милтигини олиб, тошга суяб қўйди. Яғрини билан шу тошга суяниб ўтирди. Олапар эгасининг пойида ётди.

У елкасидан нафас олиб, кўзларини юмиб очди. Чап кўкраги ости санча бошлади. У кўкрагига қўлини солиб уқалади. Орден-медаллари тебраниб, жаранг-журунг этди.

Урушнинг сўнги иштирокчиси олис-олисларга қаради. Олислар бепоён, олислар зим-зиё. Олисларда чироқлар милт-милт этади. Булар шаҳарлар. Денов, Термиз, Тошкент... Эсида, у урушдан ана шу шаҳарлардан ўтиб келган. Поезд Термизга кечаси келиб тўхтаган. Шунда бир одам вагонга чиқиб, Холлиев Алини кўрган борми, деб сўраган. Шунда у ҳа, бор, мен кўрдим, деган. Сўнг, кейинроқ келадиган бўлди, деган. Аслида эса термизлик Холлиевни ўз қўли билан ерга бериб қайтган. Сакен деган қозоқ тупроқ ташлаб турган. Айтгандай, шу Сакен уйига зўрға қайтиб эди, кўп йўталарди...

— Ай, Сакен оға, бу дунёда бормисан? Йўталиб қолдимиз ўзи? Ҳа, бинойи, бинойи. — У беихтиёр шундай

деди. Пойида ётган Олапар эгасининг гапини эшитиб, сапчиб турди. Думини ликиллашиб, эгасига қаради. Эгаси Олапарнинг бўйинини силади. Иг яна чўзилди.

— Мендан сўрасанг, Сакен оға, бугун Ортиқбойни бериб қўйдик. Қишлоқда бор-йўғи иккита фронтовик қолиб эдик. Икковимиз доим дардлашиб, ҳасратлашиб юрардик. Энди мен ёлғиз бўлиб қолдим, Сакен оға, ёлғиз. Узимдан сўрасанг, оға, баҳоли қудрат элнинг хизматини қилиб юрибман. Поданинг ҳам ўзига яраша ташвишлари кўп, биласан. Айниқса кўклам вақти одамнинг егани ўзига татимайди. Шу эрта кўкламда де, бир ёнимда заранг таёғим, бир ёнимда Олапар итим, қирда ёнбошлаб ётиб, кўзим кетибди. Уйқумда де, бир кўк мол болалаётган эмиш. Мол зорланиб, мени сўрар эмиш. Мен бормас эмишман. Нимага бормас эмишман, ўзим ҳам билмас эмишман. Бирдан кўзим ялт этиб очилиб кетибди. Қарасам, Ҳамиднинг тарғили юрибди, Бердиевнинг сариқ қашқаси юрибди, Иқбол момонинг оқ молиям бор, Саид мерганнинг олаоёғи ҳам ўтлапти. Эйтибор берсам, Ортиқбойнинг қора қашқаси йўқ. Катта тошга чиқиб, кафтимни пешонамга соябон қилиб қарадим. Шунда, қирнинг нариги бетиде зорланиб мўнраган овозин эшитдим. Чоққиллаб борсам, қашқанинг олдида жажжигина бир бузоқ ётибди. Худди онасидай унинг ҳам манглайида қашқаси бор. Қашқа гўдагини тинмай ялаб-юлкайди — ювиб-тарайди. Кўнглим ёришиб, фарзанд кўрибсан-да, қуллуқ бўлсин, дедим. Чўккалаб, бузоқни бағримга босдим, қашқасини силаб-сийпаладим. Оқшом вақти бузоқни бағримга босиб, Ортиқбой фронтовикнинг уйига бордим. Ай, фронтовик ошна, суюнчини чўз, дедим. Суюнчига бир чопонлик бўлдим...

Урушнинг сўнги иштирокчиси жимиб қолди. Кейин, бошқа қуролдошларини эслади. Москвалик Григорий, донбасслик Василий, ленинградлик Валентин кўз ўнгидан бир-бир ўтди. Айниқса Валентин кўз олдидан кетмади.

— Валентин, Ортиқбойни бериб қўйдик, эшитяпсанми, Ортиқбой кетди. Ҳали, Сакенгаям айтдим. Валентин, қандай, эсон-омонмисан? Ҳалиям оёқсиз юрибсанми? Ё ёғоч оёқ қўйдирдингми? Ёғоч оёқ, оёқ эмас-да, Валентин... Эсингдами, Валентин, бир ертўлада икки кунлаб оч-наҳор ётганимиз? Туз тотмабмиз-а. Тузнинг ўзи бўлмаса ниманиям тотардик. Улимни бўйнимизга олдик, лекин ертўладан қўл кўтариб, омон-омон, деб чиқмадик. Қирғинбарот кунларнинг юзи қурсин, Валентин. Энди у кунлар қайтиб келмасин. Қайтиб келмас дейман-ов. Бизнинг ҳукумат кўп танги, тинчликпарвар ҳукумат. Телевизорда кўрдингми, бизнинг ҳукумат нома битиб, шарт қўйди. Ў, Рейган, деди, кўзингга қараб иш қил, дунё қалқиб турибди, деди. Қадамингни ўйлаб бос, одамзотнинг ҳаёти хавф остида, кел, энди шу уққағар бомбани портлатмайлик, деди. Шу кундан эйтиборан атом бомбаси портлатган номард, қани, қўлни бер, деди. Рейган сўз берди, қўл берди, лекин яна атом портлатди. Ишқилиб, энди қирғинбарот кунлар бўлмасин, Валентин. Урушни кўрган охирги фронтовик биз бўлиб қолайлик, Валентин...

Урушнинг сўнги иштирокчиси ўйлаб қараса, у ёлғиз эмас экан. Қуролдошлари ҳали кўп экан. Ана шунда... ана шунда унинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшилди. Жойидан дадил туриб, кийимларини тузатди. Телпагини бостириброқ кийди. Кўйнидан бир патрон олиб, милтигини ўқлади. Узича буйруқ берди:

— Взвод, становись!

Урушнинг сўнги иштирокчиси ўзича тасаввур этди. Ана, қуролдошлари бўйсира бўлди. Қурол-яроқлари шикирлади, жангир-жунгур бўлди. Одатдагидай Ва-

лентин бўйсира бошида турди. Взвод буйруқ кутди.

— Равняйся! Смирно!

Взвод нафасини ютиб, қоққан қоziқдай қотди. Урушнинг сўнги иштирокчиси милтиқ ўқталиб, олға босди.

— Взвод, к бою, вперёд!

Урушнинг сўнги иштирокчиси мардона-мардона одимлар отиб, олис чироқларга қараб юрди. Кетидан Олапар эргашиди.

— Куйла, взвод!..

— Олға, бос, кўшимим!

Олға, эй кўшин!

Жангларда қайралди яроғинг сенинг!

Олға бос, она юртинг, тупроғинг учун!

Олға бос, ботирим, қароғим менинг!

Урушнинг сўнги иштирокчиси олға босди. Ана, мўлжалга яқин қолди. Энди олға бориб бўлмайди. Уёғи хатарли. Уққа учади ё асирга тушади.

У олисларда милтираётган чироқларни мўлжалга олди. Нафасини ютиб, тепкини босди.

Адирлар ларзага келди.

У кўрди: мўлжалга олган чироқ лип этиб ўчди.

У кўрди: «Ўғли оёқ-қўлини кенг ёйиб, юзтубан кетди. Бировининг ярми сандиқ остида, ярми кўрпачада, боши дастурхонда қолди. Бирови сандиққа суяниб кетди!»

Урушнинг сўнги иштирокчиси ўғлини тор-мор этди.

XXVII

Турсун шанба куни навбатчи бўладиган бўлди. Репортёр билан записларни, эшиттиришни ижарасига олиб келди. Кечаси бирмаҳалгача записни эшитиб, эшиттиришнинг кам-кўстини тузатди. Кеч ётиб, эртаси тушга яқин уйғонди. Тўшакдан тургиси келмади. Ёнбошлаб, шеър ёзди. Шеър ўнгидан келди. Уни қайта-қайта кўчирди. Узича овоз чиқариб ўқиди.

Ишга душанба куни борди. Борса, идора жимжит. Одамлар хомуш. Бир-бирлари билан гаплашмайди. Гап сўраса жавоб бермайди.

У ҳайрон бўлиб, курсдоши олдига кирди. Курсдоши қайғуриб гап бошлади:

— Нима қилиб қўйдингиз, дўстим?

— Нима қилибман?

— Шанба куни эшиттириш эфирга чиқмай қолибди-ку.

Турсун шундагина нима гаплигини билди.

— Ҳа-а, нима эмиш дебман. Мен, биров ўлибдимкин, деб ўйлабман. Шунгаям... халқ-да нима дерди? Ҳа-ҳа, шунгаям ота гўри-қозихонами? Нима кўп, кун кўп. Шанба куни бўлмаса, мана, душанба куни бор.

— Дўстим, эшиттириш шанбада эфирга чиқиши керак эди. Ақалли записларни қолдириб кетганингизда ҳам оператор қизнинг ўзи эшиттиришни эфирга бераверарди.

— Уйга олиб кетмасдим, эшиттиришнинг камчилиги кўп эди. Шуларни тузатаман, деб олиб кетдим.

— Дўстим, радиотингловчи эфирни кутган-да.

— Кутмайди! Аввало ҳозир одамлар радио эшитмайди, ҳамма телевизор кўради.

— Бари бир, программа программа-да, ахир.

— Хафа бўлмаг-у, ўзи, қизил одам бўлиб қолибсиз. Нима фарқи бор, бир кун олдин бўлмаса, бир кун кейин эфирга чиқамиз.

— Бошлиққа ҳам шундай дейсизми?

— Айтаман, нега айтмайман. Радио бир кун гапирма-са гапирмабди-да, шунгайм ота гўри-қозихонами, дейман.

Бошлиқ Турсунни сўрамади, кўришни истамадиям. Турсун «ўз аризасига биноан» кетди.

XXVIII

Орзу Турсун ноқкўр «шеър»лар битди. Ғаламис, қинғир-қийшиқ гапларни «шеър» қилиб ёзди. Замондан, макондан нолиди.

Бир-иккита мурид топиб, ўзини ўзи афиша қилди:

— Мени тушунмаяпти, ука, бу нодонлар тушунмаяпти. Мени тақиқлаб қўйишди. Изимдан одам юрибди, ука. Мени бўғишяпти, ука, ҳаётим хавф остида...

Улуғ шоирнинг ҳар шеъри Турсуннинг кўксига ўқдай бўлиб қадалди.

Турсун кўксини чангаллаб яшади. У улуғ шоирни бадном қилмоқчи бўлди, уни орқаворатдан ифлос, деди, аблаҳ, деди.

У улуғ шоир билан қадаҳ чўқиштирди. Умрбод дўст бўлайлик, дея алёр айтди. Улуғ шоирни маст қилиб, серқатнов кўчалар бўйлаб уйига жўнатди. Улуғ шоирни йўловчи машина туртиб кетади ё ўзи кайф билан юмалаб тушади, деб умид қилди.

Милиционерлар сероб йўлларга солиб юборди. Ун беш кунликка тушади, деб ўйлади.

Ичириб, бировларга қайраб кўрди. Уруш-жанжал қилиб, жавобгарликка тортилиб кетади, деган хаёлга борди.

Улуғ шоир баридан омон чиқаверди.

Орзу Турсун муродига етолмади.

XXIX

Кўнғироқ тунда жиринглади. Орзу Турсун кўнғироқ овозини эшитиб эшитмасликка олди. Тўшакдан бош кўтаргиси келмай эриниб, кўзларини юмиб ётди. Ким бўлсаям жиринглади-жиринглади кетиб қолади, деб ўйлади. Хиёл вақт ўтиб, кўнғироқ узлуксиз, бетиним жиринглади. Турсун уйқусираб, чироқни ёқди. Кўзларини уқалаб, эшикка равона бўлди. Эшикни қия очиб, даҳлизга мўралади. Даҳлизда турган йигит кўзига танишдек туюлди. Кўзларини уқалаб-уқалаб қараб, жиянини таниди. Ҳозир, дея эшикни қия ёпиб, ичкаридан кийиниб келди. Даҳлизга чиқиб, жиянига истаб-истамай қўл узатди. Эътибор билан қараб, жиянининг юзида ҳорғинлик, ташвиш кўрди. «Ҳойнаҳой, самолётга билет тополмай, бир кечага жой сўраб келган бўлса керак», кўнғилдан ўтказди Турсун.

— Хўш, хизмат, кел.

Жияни чайнаиб гапирди.

— Шу, бованинг тоби қочиб қолди.

— Ҳа-а, қайси бова?

— Отангиз, сержант Орзиқулов.

— Ҳа-а, бизнинг паханми. Энди, қаричилик шу-да. Жазирамада юради, иссиқ ўтган-да. Ничего, яхши бўп кетади. Врач қақирдиларингми? Ҳа, бўпти-да.

— Холам қаттиқ тайинлади, тез етиб келсин, деди.

— Ну-ну, кечаси-я. Соат неча бўлди? Ун бир? Ана, энди уёққа самолёт ҳам йўқ, поезд ҳам йўқ. Энди мен эртага бораман-да, биринчи рейсда.

— Узингиз биласиз, тоға, бова оғир ётибди. Бораман десангиз ана, кўчада машина бор, беш-олти соатлик йўл. Тонг сахарда етиб борамиз.

Орзу Турсун ўйлаб қолди. Ичкарилаб, кийиниб келди. Жиянининг «Жигули»сига ўтириб, қишлоғига йўл олди. Кета-кетгунча ухлаб, қандай етиб келганини билмай қолди. Кўзларини очиб, машина чироғида ўзларининг уйини кўрди. Керишиб, эснади. Машинадан тушиб, даричадан ичкарилади.

Айвонда давра бўлиб ўтирган аёлларга қараб бош ирғади. Айримлари кўришаман, дея ўрнидан қўзғолди. Турсун қўли билан ерга ишора қилиб қимирламанг, ўтиринг, деди. Сержант Орзиқулов ётиб-турадиган уйга қараб юрди. Аёллар унга меҳмонхонани кўрсатиб, бу ёқда, деди. Турсун меҳмонхонага бурилди.

XXX

Сержант Орзиқулов меҳмонхона ўртасида ётибди. Аёли бошида тиззаларини қучоқлаб, мунғайиб ўтирибди. Кўзи илиниб, мудраб-мудраб кетди. Уғлининг келганини пайқамади. Орзу Турсун оҳиста йўталди. Онаси бошини кўтариб, пойгақда турган ўғлини кўрди. Урнидан туриб, қулочини торгина очиб, ўзига қараб юрди. Уғлини бағрига босиб, унсиз-унсиз йиғлади. Тескари қараб, кўзларини енга билан артиб, жойига қайтиб ўтирди.

Орзу Турсун отасининг бошига борди. Чўккалаб ўтириб, отасининг пажмурда юзларига тикилди. Отаси энди аввалги чайир юзли сержант Орзиқулов эмас, кўзлари, жағлари ичига чўкиб ётибди. Юзлари бир парча, бошлари гўдақнинг бошларидай майдагина.

Сержант Орзиқулов кўзини очмади. Орзу Турсун отасидан кўз узмай ҳол-аҳвол сўради:

— Қалай, пахан, ўзингизни яхши ҳис қиялсизми?

Сержант Орзиқуловдан садо чиқмади. Шунда, онаси ора кирди:

— Ай, отаси, улингиз келди. Сиздан кўнғил сўраяпти, эшитялсизми?

Шунда сержант Орзиқулов кўзини очди. Бошида ўғлини кўриб, билинар-билинемас бош ирғади. Қўлини кўрпа остидан ола олди, аммо кўтара олмади. Гилам узра силжитиб-силжитиб, ўғли тарафга олиб борди.

— Турсунқул, отанг кўришаман деб қўл чўзаяпти, ол қўлларини.

Орзу Турсун отасининг гиламда ётган қўлини ушлади. Ушлади-ю, эти увишиб кетди. Сесканиб, отасининг жонсиз қўлини қўйиб юборди. Назарида, қурбақа ўлигини чангаллаб олиб, яна қўйиб юборгандай бўлди. Юраги дук-дук уриб, аъзойи-бадани қизиди. Қўллари қалтиради. Бўғзидан нимадир, нимадир отилиб чиқай-чиқай деди. Бир амаллаб, зўрға қўзғолди. Уйдан отилиб чиқди. Айвонда ўтирганларга қарамади. Бир калишни оёғига илиб-илмай, ташқарига отилди. Қоронғида тўхтаб, энтикиб-энтикиб нафас олди. Қаерга ўтиришини билмай, тирсаги билан қайрағоч танасига суянди. Бўлмади, ўзига ўзи оғирлик қилди. Яна юриб, тутга суянди. Пешонасини тут танасига қўйиб, кўзларини юмди. Бадани қизиб, пешонасидан тер чиқди.

Очиқ деразадан онаси овоз берди:

— Ай, Турсунқул-ув, қаердасан, отанг қақиряпти.

Орзу Турсун пешонасини қўли орқаси билан артиб, ичкарилади.

— Отанг, Турсунқул улим оёғимни уқаласин, деяпти. Уқала, улим, уқала.

Турсун бош ирғаб, чўк тушди. Кўрпа остига қўлини тикиб пайпаслаб, отасининг оёқларини топди. Яна эзилди. Шундай пишиқ танали отаси қоқсуяк бўлибди-қолибди.

Орзу Турсун бошини эгиб, отасининг оёқларини

оҳиста-оҳиста, авайлаб уқалай бошлади. Бақувват қўллар муолажаси танасига дармон бўлди шекилли, хиёл ўтиб, отаси кўзларини очди. Оёқлари тарафда чўккалаб ўтирган ўғлига қаради. Ўғлига нимадир демоқчи бўлди. Аммо томоғига бир нима тикилиб, овози ичига тушиб кетди. Зўр бериб оғиз жуфтлади. Яна бўлмади. Кампири оғзига сув томизди. Сержант Орзиқулов билинар-билинмас қилт этиб ютинди. Кўзларини юмиб очди. Яна гапиришга чоғланди. Бироқ яна лаблари қимирлади-ю, овози чиқмади.

Одам овози оғир, зилдай оғир!

Сержант Орзиқулов овозини кўксидан кўтариб ололмай, чироқ теграсида айланаётган капалакка термулиб қолди.

Онаси чўзилиб, дераза пардасини суриб қўйди. Отаси деразага қаради. Осмоннинг таги тобора оқариб келяпти. Хўрозлар қичқириб, бузоқлар маъраяпти...

Отаси жонланди. Юзлари хиёл ёришиб, эшитилар-эшитилмас пичирлади:

— Пода вақти бўлди шекилли...

Сержант Орзиқулов ўғлига термулди. Елғиз ўғли қишлоқдан, ота бағридан чиқиб кетганига кўп бўлди. Фарзанд шу-да. Аввал отасининг ўғли бўлади. Эсини таниб, қўлидан иш келадиган бўлгач, элнинг ўғли бўлади, юртнинг ўғли бўлади. Эл-юрт ташвишлари билан юради. Ўғли ўжар, чарс бўлиб ўсди. Мана, капкатта одам бўлди. Иш буюрса, гапни олармикин? Тағин, йўқ, дея қўл силтаса-я. Шундай бўлсаям бир айтиб кўрсин-чи, нима деркин. Фарзандга иш буюришнинг оталик гашти бўлади. Ким билади, балки сўнги марта иш буюришидир...

— Турсункул улим, молларни подага ҳайдасанг бўларди.

Орзу Турсун отаси ўзига келиб, тилга кирганини кўриб, кўнгли бир ёқли бўлди. Хўп, дея бош ирғаб, устига кўрпани яхшилаб ёпди.

XXXI

Турсун оғилхона тарафга юрди. Ёғоч панжарали дарича олдига келди. Дарича олдада чўнқайиб ўтириб докадан сут ўтказаётган холасини кўрди. Дарича қиррасига қўлини қўйиб, оғилхонага қаради.

Димоғи энди соғилган сут ҳидини туйди.

Кетидан онаси келди. Холасининг қўлидан ярим челак сутни олиб, деди:

— Ҳа-а, дарров соғиб бўлдингизми? Айланайин-да, сиздан.

— Анави ола говмишингиз мол эмас экан, яқинига йўлатмади.

— Айтдим-ку сизга, бировини соғсангиз бўлади, деб. Ола говмиш подага қўшилмайди, бирдай уйда ётади. Шунинг учун одам ёввойи бўлиб қолган. Мендан бошқани яқинига йўлатмайди. Турсункул улим-а, холанг айтган анави ола говмишни қолдир-да, манави холанг соққанини подага қўшиб кел. Ола говмишни ҳали ўзим соғиб оларман.

Орзу Турсун зулфинни кўтариб, даричани очди. Оғилхонага ўтди. Теваракка аланглаб, хивич излади. Шунда, бостирма бурчагида ётган таёққа кўзи тушди. Таёқни олиб, кўзларига яқин олиб келди. Отасининг заранг таёғи! Бурчакда ётавериб чанг босганидан заранглигим билинмай қолибди.

Турсун заранг таёқнинг чангини кафтлари билан сидириб ташлади. Кейин, кафтларини бир-бирига уриб қоқди. Заранг таёққа суяниб, пешонасини қўллари устига қўйди. Орзу Турсун аросатда қолди: у подага

мол ҳайдайдимми? Кўрганлар нима дейди? Орзу Турсун ким деган одам бўлади?..

Дарича ғийқиллаб очилди. Орзу Турсун бошини кўтариб қараб, жиянини кўрди. Жияни тоғасининг подага мол ҳайдашига кўзи етмаган шекилли, ўзи келиб, бузоқни нўхтасидан тортиб устунга боғлади. Кўча эшикни очиб келди. Молнинг ипини ечди. Заранг таёққа қўл узатди. Орзу Турсун таёқни бермади. Ургимчак ин қўйган ёғоч кўзига тикилиб, ўйлаб қолди... Е, жиянига таёқни берсамикин? Отаси билиб ўтирибдимми... Йўқ, йўқ...

— Йўқ, ўзим бораман. Пахан... йўқ, отам айтди

Орзу Турсун кўча эшикка қараб кетаётган молга эргашди. Во ажаб, таёқни қандай ушлар эди? Отаси қандай ушлар эди? Эслай олмади. Заранг таёқни ерга судраб кўрди. Эп бўлмади. Худди кетмон кўтаргандай елкасига қўйиб, бир учидан қўшқўллаб ушлади. Елкаси оша таёқнинг орқа учига қаради. Буям бўлмади. Таёқни худди папкадай қўлтиғига қисди. Шуниси қулайдай туюлди.

Имиллаб, мол кетидан кетди. Қадамидан енгил чанг кўтарилди.

Ердан сув сепилган тупроқ ҳиди келди.

Орзу Турсун қишлоқ этагидаги теварагига тош қалаб ўралган подаётоққа келди. Бир четда тўдалашиб, нима ҳақдадир тортишаётган одамларни кўрди. Турсун изига қайрилди. Шунда, одамлар уни кўриб қолиб, шу ёққа қараб юрди.

Орзу Турсун довираб, қўлтиғидаги таёқни орқасига яширди. Юзлари ловуллаб қизариб, серрайиб қолди.

Олдинда келаётган одам кескин қўл силтаб айтди:

— Боқмайман дедимми, боқмайман!

— Ахир, ўзимиз келишган эдик-ку, сержант Орзиқулов оёққа тургунча навбат билан боқамиз деб. Гапларингда туринглар-да, энди!

— Қосим, садағанг кетай, бугун сен боқ.

— Тунов кун ишга бормай пода боққаним учун бригадир бир кунлик иш ҳақимни қирқиб ташлади, бўлди-да.

— Хўш, нима гап? — Ийманиб сўради Турсун.

— Э, сиз сўраманг, биз айтмайлик.

— Отангизнинг бошлари ёстиққа теккандан буён кунимиз шу. Ҳозирнинг ўзидаёқ йигирмадан ошиқ одам молини бозорга сотиб келди.

— Жонига теккандан кейин шу-да.

— Анави Содиқов муаллим навбати келганда пода боқишга ор қилиб, сигирини сўйиб сотди.

— Тўғри-да, дипломи бўп туриб пода боқадими!

— Яхшими-ёмонми бир усталнинг эгаси.

— Узи замон бирор устални эгаллаганики бўп қолди.

— Усталлар жуда кўпайиб кетди...

Турсуннинг кўнглига гап сиғмади. Тезроқ изига қайтгиси келди.

— Раисга боринглар, раисга, — деди.

— Э, раисга неча марта айтдик, подачи тайинланг деб. Раис ҳатто одамлардан йиғиладиган пулдан бошқа ойлик ҳам белгилади. Ҳеч ким рози бўлмапти-да. Ўзингиз биласиз, зўрлаб ишлатишни замон кўтармайди.

— Раис ҳалиги Жонибек калга айтган экан, у, бир камим энди молга эргашиб юришми, депти.

— Ортиқ соқовга айтса, у қўлини мана бундай қилиб кўрсатиб, мен трактор ҳайдайман, депти.

— Хўп, подани қаерда боқасан? Теварак-бошинг пахта, иморат...

— Ҳақиқатдан ҳам бир қарич бўш ер қолмабди-я.

— Даланинг четлари-чи.

— Пахта ҳашаротига қарши дори сепилган, мо-
лингдан ажрамоқчи бўлсанг боқ...

— Яхшиси, подани тарқатиб юбора қолайлик.

— Э, оғзингга тош-э...

— Яхшиси, бундай қилайлик. Мана, ҳаммамизнинг
улимиз бор, бирортасининг буйнига қўяйлик, тамом.

— Э, улар ойни кўзлаб турибди.

— Менинг улим пайласуп бўлмоқчи. Манави Жўра-
войнинг ули боқмаса.

— Улимни ҳозир Тошкентдан топасиз, у проку-
рорликка ҳужжат топширгани кетди.

— Менинг улим, ҳеч бўлмаса ошпазликка ўқийман
деб юрибди.

— Холиқбой, кенжангиз икки йилдан буён ўқишга
киролмай келяпти, шуни бир алдаб кўринг.

— Энағарга айтдим, кўнмаяпти-да. Подачи бўлса,
қизлар қарамас эмиш.

— Вах-ха-ха, шундай дейдими? Тўғри-да, ҳозир
диплом бўлмаса қизлар қарамайди.

— Э, билмай қолдим бу фарзандларни. Мактабни
битиради-ю, чамадон кўтариб шаҳарга жўнайди.

— Уларни қўйинг, менинг бир ўғлим, ҳали иштон
кийгани йўқ, космонавт бўламан, дейди.

— Ха-ха-ха, шу, космосда ҳам пода бормикин?

— Э-э, бўлган билан бу фарзандлар боқмайди. Уша
ёқда ҳам бирор креслони олади.

Орзу Турсун гангиб қолди. Ғала-ғовурдан киши
билмас суғурилди. Кўзларига, қулоқларига ишонмай,
кетига қараб-қараб жўнади. «Нима бўляпти ўзи? Шу
ўзимизнинг қишлоқми ё бошқа ерми?»

XXXIII

Олам осмонранг бўлди. Тонг еллари мушк-анбар
таратди.

Турсун остонада серрайиб қолди. Ланг очиқ дарвоза-
га қараб, нима қилишини билмади. Ичкари кирайин

деса, отасини кўриб кўнгли бузилса, изига қайтайин
деса, қайтиб қаёққа боради?

Турсун ўйлаб-ўйлаб ичкарилади. Дарвозани ичкари-
дан занжирлади. Ола говмишнинг охурига оёғини
қўйиб, деворга чиқди. Тўрт оёқлаб ўрмалаб бостирмага
ўтди. Бостирмада юрган бабақ хўроз қоқоқлаб, ерга
учди. У чўчиб, хўрознинг кетидан ўқрайиб қаради.
Синиқ қутига омонат ўтирди. Тиззаларини қучоқлаб,
кўзларини юмди. Бадани қизиб, ўзини беихтиёр
ҳаммомнинг буғхонасида ўтиргандай ҳис этди. Майин
ҳавони ҳаммомнинг буғи деб тасаввур этди. Қўлларини
ёнларига ёйиб-ёйиб, энтикиб-энтикиб нафас олди. Оёқ-
қўлларини уқалади. Узича, гўё оёқ-қўлларини муолажа
қилди. Кўкрагини соат қопқоғи бўйлаб оҳиста силади,
бармоқларини ботириб-ботириб уқалади. Узича, гўё
кўкрагини муолажа қилди. Бошидан сув қўйиб юбор-
моқчи бўлиб, ён-верини пайпаслади. Аммо қўлларига
тоғора илашмади. Ажабланиб, кўзларини очди...

Турсун энтиқди. Кўнгли янада кенгликни қўмсади,
кўнгли янада юксакни қўмсади. Угирилиб, кетига
қаради. Отаси бостирма устининг ярмига синч том
қуриб қўйибди. Том устига хашак ғарамлаб ташлаган.
Синч том икки қаватли уйга келбат беради. Турсун томга
қараб, устидаги ғарамга чиққиси келди. Аммо қандай
қилиб чиқишни билмади. Пастга қараб, бостирмага
тираб қўйилган нарвонни кўрди. Узалиб, нарвонни
бостирма устига тортиб олди. Синч томга тираб, босиб-
босиб кўрди. Нарвонни қўшқўллаб ушлаб, юқорилади.
Иккинчи қаватга кўтарилиб, теваракка қаради. Синч том
усти юксак, шамолгоҳ экан.

Турсун ғарамга ўрмалади. Шунда чап оёғини бир
нима тортиб қолди. Турсун интилди, аммо оёғини
тортиб ололмади. Авайлаб энкайиб, оёғига қаради.
Қараса, шими пойчаси нарвон миҳига илашибди. Турсун
ғарамни қучоқлаб, оёғини силкиди, қоқди. Бўлмади.
Зардаси қайнаб, нарвонни бир тепди. Нарвон бостир-
ма устига, ундан ерга тарақлаб тушди.

Товуқлар қоқоқлади, бурчақдаги Олапар вовуллади. Турсун ерга энгашиб қараб, қўл силтади: «Улиб кетмайдим. Юқори кўтарилиб олдим, бўлди-да».

Чалқанча узалиб, оёқ-қўлларини кенг ёйди. Кўзларини юмиб, уф, деди.

Ердан онасининг овози эшитилди:

— Ҳа-а, тарақлаган нима экан десам, нарвон ағнаб кетибди-да. Э-э, эсим қурсин, говмиш соғувсиз қулибди-ку...

Турсун нафасини ростлаб, ёнбошлади. Атрофга аланглади. Қишлоқ кафтдагидай кўринди. Қишлоқда қўй-эчкилар маъради. Моллар мўради, хўрозлар қичқирди, отлар кишнади.

XXXIV

Тонг ёришди.

Ердаги дарича ғийқиллаб очилди. Турсун энгашиб қараб, онасини кўрди. Онаси қўлидаги қадини дарича панжарасига тўнтариб қўйди. Қозикдаги бузоқни қўйиб юборди. Бузоқ ирғишлаб ўйнаб бориб, говмишининг елинига ёпишди. Тиззалаб, говмишининг тирсиллаб турган елинини шўрпиллатиб-шўрпиллатиб тортди. Говмиш бузоғини ялаб-юлқади.

Онаси вақти-вақти билан бузоқни нўхтасидан тортиб, сутдан айириб турди. Яна қозикқа қантарди. Панжарадаги қадини олиб, говмиш ёнига чўнқайди. Говмиш бекасининг дока рўмолини искаб-искаб кўрди. Бекаси говмишининг елинини кафтларига олиб силади. Елинини ерга қаратиб, бир-икки тортди. Елиндан тизиллаб сут отилди. Говмиш безовта бўлиб, бекасини думи билан урди.

— Бош-бош, жонивор, бош дейман! Бўлмаса подага қўшиб келаман!

Онаси аввал-аввал димоғида, кейин-кейин дона-дона сўзлар айтиб, говмишини соғиб бошлади:

Измолида ўтинг бор
Оқар булоқ сутинг бор
Отли молим, хўш-хўш
Зотли молим, хўш-хўш!

Онасининг ориқ бармоқлари говмишининг елинини чўзиб-чўзиб тортди. Кадига тизиллаб тушаётган оппоқ сун садод берди: повв-повв-повв...

Сени ҳайдаб боқайин
Кўз туморлар тақайин
Тарғил молим, хўш-хўш
Говмиш молим, хўш-хўш.

Онаси говмишини қўшиққа солди, говмишини олқишлади, говмишини суйиб-суйиб куйлади, тўлиб-тўлиб куйлади:

Хўш-хўш дейман, олабош
Кўзинг ўткир; қалам қош
Қалам қошинг сузилсин
Сутинг ерга сизилсин.

Говмиш вазмин-вазмин кавш қайтарди, қуралай кўзлари мудради. Елиндан қуюқ, оппоқ сун янада тизиллаб оқди: повв-повв-повв...

Зотдор ола отинг бор
Қозон-қозон сутинг бор.

Говмишим, сен рўзгоримизнинг ободи, болаларимизнинг ризқ-рўзисан. Болаларимиз уйқудан турса, албатта ўзимиз эмизамиз. Лекин болаларимиз бари бир

сенинг сутингни сўрайди, говмишим. Сенинг сутинг бизнинг сутимиздан ҳам мазали, тўйимли-да, говмишим. Майли, бизнинг сутимиз қуриб қолса қолсин, аммо сенинг сутинг қуриб қолмасин, говмишим. Ий говмишим, ий!..

Қуралай кўз, хоҳишим
Туёқлари кумушим.

Говмишим, биламан, сенга қийин. Узун кун сун йиғасан. Уни биз соғиб оламиз, қолганини бузоғинг эмади. Ўзингга бўлса ҳеч нима қолмайди. Начора, сен одамзотнинг ризқ-рўзи учун бино бўлгансан, говмишим. Ий говмишим, ий!..

Жонивор, мени кўргин
Кавш қайтар, жим тургин.
Хурмаларни тўлдириб
Ийиб сутингни бергин.

Говмишим, болаларимиз кўкракларимизни ҳадеб эзгилаб тортаверса, бизга малол келади. Бўлмаса ўз боламиз-а, пушту камаримиз-а! Сенинг елинингни бўлса ҳам биз сўрамиз, ҳам бузоғинг сўради. Сенга малол келмайди, говмишим. Қуллуқ сенга, говмишим, қуллуқ.

Мана, тирсиллаб турган елининг сўлиб қолди. Елинларингни тортқилайвериб, қўлларим толди. Бузоғинг тамшаниб, сенга талпиняпти. Сен безовтасан, сен алағдасан. Ий говмишим, ий!..

Кадимни тўлдирарман
Болангни қулдирарман
Олаймагин, жонивор
Болангга қулдирарман...

Қўшиқ қўшиқда, сун сунда қолди.

Уй тарафдан жонҳолат овоз келди:

— Ойхол, чоп, Ойхол!

Онаси қадини кўтариб ҳадаҳалади.

Турсун қўшиқдан карахт бўлди. Кўзларини юмиб ётиб-ётиб, бирдан ўзини... ўлик фаҳмлади. Қимир этмай, хаёлан жонини излади. Аммо жонини тополмади. Ич-ичидан ҳайрон бўлиб, кўзларини ярим очди. Зангори оламни, қирмиз рангни кўрди. «Анави зангори олам — ложувард осмон, қирмиз ранг — қуёш нурлари. Демак, ўлмабман экан. Ўлган одам кўрмайди, дунёни ҳис қилмайди». У қўлларини, кўкракларини, бошини ушлаб кўрди. «Мана, бошим ҳам жойида турибди, фикрлаяпти. Йўқ, ўлмабман. Ўлган одамнинг боши фикрлай олмайди».

Уйдан йиғи келди. Йиғи кўпайган сайин кўпайиб, авж олган сайин авж олди. Уйни йиғи босди, ҳовлини йиғи босди.

Турсун ўзига келди. Сапчиб ўтириб, олазарақ бўлди. Хашакни қучоқлаб, чўзилди. Авайлаб, ўнг оёғини қўшиқ айтилган ерга узатди. Оёғи ерга етмади. Ер олис, сун қўшиғи олис!

Оёғини ён-ёқларига саланглатди. Оёғи ерни тополмади. Ер йўқ, сун қўшиғи йўқ!

Ҳафсаласи пир бўлиб, шеър ёзиб бошлагандан буён интилиб келган, талпиниб келган осмонга қаради. Осмон олис, ердан-да олис!

Сўнг, келиб-келиб ишонган ишончиғига, суянган суянчиғига, таянган таянчиғига разм солди. Бир ғарам хашак, хас-чўп!

Турсун алам билан ерни энди қўшоёқлаб излади. Бўлмади, бўлмади! Оёқлари ерни тополмади, сун қўшиғини тополмади!

Орзу Турсун муаллақ қолди...

**Замира
Рўзиева**

Андижон

Бунда ҳамма нозиктаъб, хушфеъл,
Тоқ айтишмас киши отини.
Боғларига боққан қалб сезар,
Дарахтларнинг салобатини.
Навбахорни маҳкам кучоқлаб,
Кузаккача элтар адирлар.
Ёмғир бўлиб сингмоқни хоҳлаб,
Келар қарвон-қарвон абрлар.
Майсазорга туташ ҳамма йўл
Бир-бирига жуда ўхшайди.
Йўллардаги ҳар ҳовлида гул,
Райҳонга ўч кўнгил яшайди.
Шамолларин мақтаса арзир, —
Ташигани фақат мушк-анбар.
Бунда хушфеъл, пок бўлмақ фарздир,
Туғилгандан ўлгунга қадар.

Мен Сизга қалбимни очгим келади,
Ғуссаси, қийноғи, қувончи билан.
Унда ёмғирлар бор, шамол елади,
Бор ҳатто тонгларни қийнаган туман.
Унда бир бинафша титраб турибди,
Тилагани фақат озгина мадад.
Қўнғироқдек овоз кезиб юрибди
Шеърга айлангудай дарди беадад.
Унда офтоб ҳам бор, ҳузур беради,
Гоҳида куйдирар ёмондан ёмон.
Қалбим менинг шундай...
очгим келади,

Фақат,
Тинглай билармисиз... шундан кўрқаман.

Пискарев қабристонида

Бунда қушлар учар шовқинсиз, мунгли,
Куйиб, кул рангига бўялган осмон.
Манов гуркираган ям-яшил тўнли
Дарахтлар дарахтмас, муҳаббат, имон.

Кўз кўриб тургани неки бор бунда
Бари эътиқоднинг тиниқ шарҳидур.
Сукунат бағрига ёзилган шундай:
«Ватан ҳаётимдан қимматроқ эрур».

Тўламан. Тиз чўкиб сассиз йиғлайман,
Тошларни ювади аччиқ ёшларим.
Кўкрагимдан ингроқ келар, йиғлайман,
Қабрда ётганлар қариндошларим.

Мотамсаро кезар шамол соч ёзиб,
Титраган гулимни кучоқлар карахт.
Шундоқ нигоҳимни бағрига босиб
Мендан онт сўрайди ям-яшил дарахт.

**Хосият
Бобомуродова**

Фақат сен аразни билмайсан баҳор,
Очилмоғи шарт ғунчани очасан.
Боғ-роғлар кўйнида туну кун бедор,
Новдаларни гуллар бўлиб кучасан.

Кўнмайсан шамолнинг алдоқларига
Юзингни ўзгага буриб кетмайсан.
Қуёшинг тун бўйи кетган чоғларда,
Яна қор бағрига кириб кетмайсан.

Фақат сен аразни билмайсан баҳор!

* * *

Сен кет,
Хаёлимга майсалар кирсин
Ям-яшил қувончлар тотини туяй.
Улар юрагимда яйраб кўкарсин,
Баҳорни ўзимдан ортиқроқ суяй.

Сен кет,
Юрагимга дарёлар кирсин,
Тўлқинлар ҳар ёнга кетсин тортқилаб,
Розиман, аямай қирғоққа урсин,
Рашкинг азобидан шу ҳол тотлироқ.

Сен кет,
Тўлдирайин ташна кўксимни
Тупроқ ҳиди билан, ором топсин жон.
Ёш тўксам тупроққа тўкай ўксиниб,
У менга хиёнат қилмас ҳеч қачон.

Нигоҳ

Ҳеч ким мендек кутмаган содик,
Умрининг баҳори, ёзи, кузида.
Сочдан тирноққача бўлиб интизор,
Элчилар қўймаган унинг изидан.
Кимга ҳада этдинг беқадр, арзон,
Кимга боқиб қўйдинг, кимга дейман, оҳ!
Мен сени кутганман ҳаммадан ортиқ,
Лекин нега менга тушмайсан нигоҳ?!

Умида
Абдуазимова

* * *

Сени асраяпман энг охир куним —
Дунёда энг оғир куним учун, дўст.
Ташвишу ғамлардан мен холи куним
Сенинг ҳузурингга талпиндим бесўз.

Аслида нима ҳам дейишим мумкин,
Олам тинч, алам йўқ бўлгандан кейин?
Сен билан бир кунда бойишим мумкин,
Ёки бўм-бўш қолишим тайин...

Сени кутдим

Сени кутдим, ширин ўй суриб,
Кутган каби катта байрамим.
Ҳисларимдан сирли уй қуриб,
Орзу, умидларга бойланиб...

Оппоқ гуллар тақиб эринмай,
Аяб кийдим қўйлагимни ҳам.
Кимлар ёниб сўрашди, бермай,
Аяб қўйдим юрагимни ҳам.

Тунлар бузиб уйқуларимни,
Палак тикдим ой ҳуснига тенг.
Асраб қўйдим кулгуларимни,
Туйғуларга эрк бермадим мен!

Сени кутдим, нур каби равшан,
Қуёшдек чўғ тасаввур қилиб.
Энди билсам, келар эмишсан
Менга томон ошиқиб, елиб.

Ҳузурингга қуш каби учиб,
Отлансам-да иқболинг ўраб —
Текман, муштоқ кунларим учун
У кунларнинг ҳисобин сўраб...

* * *

Кет десам кетасан, сўнг ҳузуримга
Сира ҳам қайтмас бир ғуруринг билан.
Мен эса саждалар қилсам узрингга,
Сезмайсан!
Шунчалар ғуруринг баланд!

Кет десам кетасан, юрагингда тош,
Бу тошнинг залвори бошни ёргудек.
Мен эса юраман гоҳ худ, гоҳ адаш,
Гоҳ ғариб, гоҳ қариб, гоҳида гўдак.

Кет десам кетасан... Мени-чи, мангу
Мунг тўла кўзларинг қийнайди сўнгра.
На кула оларман, на босиб қайғу,
Ошқора бир йиғлаб оларман хўнграб!

Кет десам кетасан, ойдин кунларим,
Қоп-қора тунларга алишиб мағрур.
Лекин, минг афсуски, қол деёлмайман,
Ва кет ҳам деёлмай туришимни кўр...

Президиум аҳли ҳам, ҳатто куйиниб гапирётган нотиқ ҳам унинг хаёлларини ўзига тортолмасди. У улкан қандилларга тикилди. Қисқаси, хаёли ўзида эмас эди...

«Нега келдим? — дея уришарди ўзини. — Нега?.. Узимни тутишим керак...»

Ёмғир томчилари... Улар ҳам йиллар ўтган сари ўзгарармикин? Мажлис тугаса, кўчага чиқиб албатта ёмғирни томоша қилиш керак.

— Мана шу гапини айтмаса ҳам ҳамма билади, — деди пичирлаб йигит.

Хаёли чалғиди. Қайси гапни? Э-ҳа, нотиқни айтяпти. Қўлларини силкиб сўзлаётган минбардаги куюнчак нотиққа раҳми келди.

«Олимларга янги гап топиб айтиш қийин».

— Бу бошқа гап, — дея яна пичирлади йигит минбардан тушаётган маърузачига қараб.

— Уртоқлар, — деди президиум раиси ўрнидан туриб. — Сўз...

Ўттиз ёшида докторлик илмий ишини ёқлаган бу олим бир йиғилишда инглизлар билан бемалол уларнинг тилида суҳбатлашган эди.

«Жуда ақлли-я. Умуман, олим бўлиш фақат эркакларнинг иши, буни тан олиш керак. Зеро, олим фидойи дегани... биздан эса, буни талаб қилишнинг ўзи кулгили».

Унинг кўзи теккандек фан доктори янглишиб, бир оз жим турди. Сўнг қўлидаги қоғозга қараб ўқиди:

— Сўз физика-математика фанлари кандидати...

«Барибир фикримдан қайтмайман, — деб ўйлади у. — Олим бўлиш шундай одамларга муносиб».

Йигит ўрнидан туриб, минбар томон юрди. Етиб боргач, эшитилар-эшитилмас томоқ қириб қўйдию вазмин оҳангда гапирмади.

Микрофонда кучайиб эшитилаётган бу овознинг ҳар бир пардаси унга яхши таниш эди.

— Дўстлар! Аввало, шуни таъкидлашни истардимки, биз бу ерга расмиятчилик юзасидан йиғилганимиз йўқ. Шундай эмасми?!

Залда кимдир «албатта» деб овоз берди.

— Шундай экан, ҳаммага маълум бўлган аксиомаларни такрорлаб ўтирмай ишга тўсқинлик қилаётган муаммоларни ўртага ташлайлик, биргалашиб ҳал этайлик.

Мана бугун ёш олимлар совети фаолияти ҳақида гаплашяпмиз. Хўш, советнинг иши кўнгилдагидекми? — Йигит президиум раисига қараб қўйди. — Сизларга қандай билмадим-у, лекин мени бундай иш сира қаноатлантмайди. Нега? Чунки ишмизни қоғоз тўлдириш, справка ёзиш, нечта аёлу нечта эркак ёш олим борлиги ҳақида маълумотлар тўплашдан иборат деб билияпмиз. Ҳа, ҳа!.. Шундай «фаолият» билан умр беҳуда ўтяпти. Ҳатто ёш олимлар совети бирор илмий иш қилиши мумкинлигини билмайдиган ходимлар бор. Азбаройи «зўр» ишлаганимиздан бу. Советнинг иши раҳбарлар ёки илмий совет томонидан ҳеч қандай қўллаб-қувватланмаяпти. Ваҳоланки...

— Ваҳоланки, — дея унинг гапини бўлди президиум раиси, — ҳар бирингиз институт илмий советининг аъзоси бўлишларинг керак.

— Ҳали шундай эканми? — дея йигит ҳайрон бўлганча бирпас туриб қолди. Ғала-ғовур бир оз босилгач, яна сўзида давом этди. — Ана, кўрдингизми? Демак, мен институт илмий советининг аъзоси бўлишим керак экан. Бундан беҳабар эдим. Раҳбарлар эса «илмий совет маъқулласин», дея сансалорлик қилишади.

Битта нарса устида илмий иш олиб бориш ниятимиз борлиги ҳақида маъмуриятга айтган эдик. Сир эмас, қуёш энергиясини бир вақтнинг ўзида ҳам иссиқлик

энергиясига, ҳам электр энергиясига айлантира оладиган ярим ўтказгичлар устида ишламоқчимиз. Ахир, қуёш бизнинг шароитда беминнат хазина-ку...

Лекин маъмурият эътироз билдирди. Институтнинг ўз плани бор эмиш. Лаборатория фақат кузатиш ишларинигина олиб бориши керак эмиш. Майли, биз қуёшни кузатаверамиз. Лекин қачонгача уни томоша қилиб ўтираемиз?..

Залда кулги кўтарилди. Ора-сира қарсак бўлди.

«Ҳали ҳам ўша-ўша. Ҳеч ўзгармабди».

Йигит ўз таклифларини кенгаш аҳли ҳукмига ҳавола этгач, аста минбардан тушди. Сўнг унга тикилганча жойига келди. Юзида айбдорона табассум. Утираётди энгашганча пичирлади:

— Маҳмадона бўлиб кетибманми?

— Сираям, — деди у, — ҳамма гапингиз тўғри.

Кетма-кет яна иккита нотиқ сўзга чиқди. Улардан бири аёл — ўттиз ёшлардаги олима эди. Негадир залдаги кўпчиликнинг йўтали тутиб қолди. У қайдадир ўқиган эди: «Пьеса азбаройи совуқ ва зах бўлганлигидан томошабинларни шамоллатиб, йўталишга мажбур қилди...» Шуни эслаб мийиғида кулиб қўйди.

— Ҳеч нарсдан кўп нарса билар экан-а! — деди йигит шивирлаб.

Кенгаш тугади. Ташқарига чиқишса ёмғир ҳам тинган экан. У бундан жуда афсусланди. Нега десангиз, бир томоша қилмоқчи эди-да, болагини эслаб... Озиб-ёзиб бир кўмсаганида... Ахир, аёл кишининг ҳар доим вақти бор эканми? Бола-чақа, уй-рўзғор... Яна ишхонада Аёл бўлиб кўринишга ҳам улгуриш керак.

...Улар ёнма-ён боришарди. Рутубатли куз ҳавоси уларнинг баҳорий хаёлларини дув-дув тўкилаётган япроқлар билан кўмиб юборётгандек эди.

Эртага йигит яна Москвага учиб кетади. Бу ҳақда унинг ўзи айтди. Иши юзасидандир-да. Балки, фақат бу туфайли эмасдир. Нега оиласи ҳақида ҳеч нима демайди. У буни йигитдан сўраёлмади. Билгиси келди-ю... Неча бор оғиз жуфтлади-ю, индамади. Демак ҳалиям уни...

Йўқ, йўқ! Энди бу мумкин эмас. Энди унинг жамики эҳтироси, муҳаббати, қувончи болаларига, оиласига насиб этсин!..

— Хўш, — деди у йўлнинг ўртасида тўхтаб. — Энди мен борай. Болаларим...

— Ҳа, болалар, — деди йигит кўзларини опқочиб. — Албатта... Болалар кутиб қолишгандир.

— Агарда...

— Мабодо... — деди шошиб йигит, — керак бўлиб қолсам, мени...

— Йўқ, истамайман...

Йигит уни илкис тортиб бағрига босди. Еру осмон туташди гўё. Табиатдаги жамики мавжудот бир бутун борлиққа айлангандек бўлди. Бу ажиб туш эди. Ажойиб хаёл эди.

...У яна ўрнидан турди. Деразадан ташқарига тикиларкан, кўзида ёш сизиб оқди. Ойнада «ушланиб» қолган ёмғир томчилари кўз ёшига ўхшайди. Ўз дарахтига етолган томчилар...

У билан хайрлашаётиб, «мени изламанг», дея ўзига ўзи қарши чиққани юрагини эза бошлади.

Эрига қаради. Ёстиқдоши қалбини тирнаётган хаёллардан беҳабар, сокин ухлаяпти. Ташқарига боқди. Негадир шу тобда ўзидан қаттиқ нафратланди, ўзини ёмон кўриб кетди.

«Шундоқ одамни билмасам-а, ношукурлик бу...»

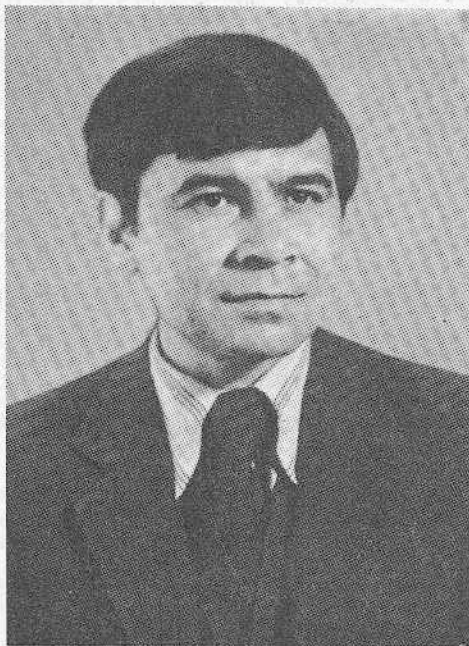
Ўрнига ётиб, кўзларини юмди.

«Ухлаш керак, ухлаш... Майли, ёмғир деразани чертаверсин».

фожей комедия

ЭШИК ҚОҚҚАН КИМ ЎЗИ?

Шароф
Бошбеков

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР

ПИРМАТ — унинг хатти-ҳаракати, талаффузининг тиниқлиги ва умуман, ўзини тутишини кўриб, тўқсонга бориб қолганига ишониш қийин.
ҚУЛМАТ — Пирматнинг ўғли. Ёши олтишдан ошган, лекин отаси учун ҳали ҳам бола.
НАФИСА — ўқитувчи. Мактабдан ташқарида эса... ўқувчи.
ОЛИМ — исми ҳам шу, касби ҳам.
ШОИР — номини оқлаш учунгина шеър ёзади. Уроқвой деб атаганларида, албатта агроном бўларди.
НОЗИК — ҳали ёш бўлишига қарамай пешанасидаги бир тутам сочи оппоқ; мода туфайли эмас, қисматдан.

**ВОҚЕА ИСТАЛГАН ШАҲАРДА ИСТАЛГАН ВАҚТДА
РУЙ БЕРИШИ МУМКИН**

Шаҳардаги кўп қаватли уйлардан бири. Оддийгина хона. Катта-кичик жавонлардаги китобларни ҳисобга олмаганда, жиҳозлар йўқ ҳисоби. Хона тартибсизроқ, анчадан бери супурги кўрмаган, бунинг устига ниҳоятда одми. Унинг тўрт бурчагини туташтириб хоч шаклида арқон тортилган. Унга ёш болаларнинг кўйлак-иштонлари ёйилган. Хона битта эмас, бизга кўринмагани учун бошқалари ҳақида гапириб ўтирмадик.

Даҳлизда Пирмат ва Қулматлар пайдо бўлишди. Пирмат — оппоқ соқолли, оқ саллали, эгнида чопон, оёғида маҳси-кавуш. Қулмат анча «замонавий» кийинган: бошида дўппи, китель устидан тўн кийиб олган, оёғида хром этик. Елкасида икки кўзи тўла хуржун.

ПИРМАТ. Шумиди ўзи?

ҚУЛМАТ. Шу. Ана, эшигига ҳам ҳеч нарса ёзилмаган.

ПИРМАТ. Қизиқсан-эй, ёзуви йўқ эшик камми шаҳарда!

ҚУЛМАТ. Шаҳарни билмас экансиз, дада. Илмга сал аралашдим, эшигига «бу ерда фалончи олим яшайди», деб ёзиб қўйишади, хўпми. Раҳматуллага ўхшаганлар ёзмайди — демак, адашмабмиз.

ПИРМАТ. Қани, бўлмасам, ҳеч ким йўқ-ку!

ҚУЛМАТ. Шошманг, дада, эшик очик экан-ку. Ҳозир чақирамиз... (Йўталиб қўйди. Жимжит.) Ассалому алайкум... (Бир оз кутиб) Ассалому алайкум... Хў, ассало...

ПИРМАТ. Тўхтат-эй! Шунақаям чақирадимми ҳеч замонда! Индамай кираверсак, замбаракка тутадими? Юр.

ҚУЛМАТ. Кавушни шу ерга ечасиз.

ПИРМАТ. Ургат, ҳа, ўргат.

Пирмат кавушни даҳлизда қолдириб, ичкарига кирди, кетидан хуржунни кўтариб Қулмат ҳам юрди. Дорга ёйилган кийимлар юришга ҳалақит берарди. Улар бирпас туриб қолишди.

ҚУЛМАТ. Хуржунни қаерга қўяй?

ПИРМАТ. Бошимга қўй, бошимга!

ҚУЛМАТ. А сўрадик-да... (Ошхона томонга юрди.)

ПИРМАТ (чолонини ечди, салласини олиб дўппи кийди). Ҳовлиқасан-эй, «юблей, юблей!» Ана «юблей!» Ҳеч зоғ йўқ. Керак одам дилгирам уради. Ҳе йўқ, бе йўқ, бир нарсадан қуруқ қолгандай лўкиллаб келиб ўтирибмиз!

ҚУЛМАТ (кириб). Қимизни музхонасига қўйдим, яхши туради...

ПИРМАТ. Биров сендан қаерга қўйдинг, деб сўраяптими?

ҚУЛМАТ. А келар! У ёқ-бу ёққа чиққандир. Эшик очик экан-ку.

ПИРМАТ. Ҳамма ёққа иштон осиб қўйиб, юблей қиларканми?

ҚУЛМАТ. Шаҳар-да, дада, шаҳар. Қаёққа ёйсин бўлмасам? Бизда у... Қани, ўтиринг, дада...

ПИРМАТ (креслода чордана қуриб ўтириб олиб). Сув олиб кел.

Қулмат чиқиб кетди. Пирмат ёвқараш билан атрофни кузатди.

ҚУЛМАТ (ичкаридан). Эртага Раҳматулла бош, биз ёнбош — шаҳар айланамиз. Ҳозир ҳамма ёқ ўзгариб кетган — ернинг устидаям поезд юради, остидаям. Музқаймоқ еймиз...

ПИРМАТ. Тавба!.. Мен нима дейман, кўбизим нима дейди! Қўйларни ўйлаб эсим кетяпти-ю, бу қаймоқ дейди!

Қулмат графинда сув олиб чиқди, иккинчи қўлида болалар туваги. У сув қуйиб турди, Пирмат креслодан тушмай қўлини чайди, сўнг белидаги қат-қат белбоғлардан бирини олиб, артинди.

Қ У Л М А Т. Хавотир олманг, дада, Абулқосимнинг тўнғичи бор-ку.

П И Р М А Т. Э қизиқсан, унингни ўтин қилса битта човгум қайнамайдию! Радиосини қулоғига қапиштириб олиб ўй сургани-сурган, бутун дунёнинг ташвиши унга тушиб қолгандай.

Қулмат қўлидагиларни ичкарига олиб кириб кетди. Пирмат жонҳолатда қичқириб юборди.

Ё олло! Ё қозиул ҳожат!.. Қулма-а-ат!!!

Қ У Л М А Т (ҳовлиқиб чиқиб). Ҳа, ҳа, нима гап?

Пирмат қўлини бигиз қилиб китоб жавонини кўрсатди.

Нима? Ҳа-а... Чаноқ-ку... (Жавондан одам бош суягини олиб.)

Яна битта бор экан. Ие, бу ёқдаям...

П И Р М А Т (нихоят тилга кириб). Ташла-е!..

Қулмат чаноқни жойига қўйди.

Бор, қўлингни ювиб кел.

Қ У Л М А Т. Э-э, анчагина экан, дада.

Чиндан ҳам хонанинг тезда кўз илғамайдиган жойларига беш-олтита одам бош чаноғи қўйилган эди.

П И Р М А Т. Ёпирай... Булар қай гўрдан келиб қолди экан, Қулмат?

Қ У Л М А Т. Қай гўрдан бўларди, эски гўрлардан-да.

П И Р М А Т. Мен ҳам ҳозир бўғизланган, деяганим йўқ, кўриб турибман. Ҳаммасини йиғиштириб, бирон жойга кўмиш керак, савоб бўлади.

Қ У Л М А Т. Оғайним Раҳматулланинг касби шунақа, дада. Неча замон илгариги суякларни қазиб олиб, ўрганади, хўпми.

П И Р М А Т. Шунақа беҳосият хўнар ҳам бор эканми? Оғайним катта олим девдинг-ку?

Қ У Л М А Т. Олим-да... Фақат касби шунақа.

П И Р М А Т. Қанақа?

Қ У Л М А Т (чаноқни кўрсатиб). Шунақа-да...

П И Р М А Т. Ҳм! Каллашунос, дегин?

Қ У Л М А Т. Йўқ, бошқачароқ... Тилим келишмаяпти.

П И Р М А Т. Узи тил келишадиган касб эмас экан-да. Бўпти, йиғиштириб олиб чиқиб ташла.

Қ У Л М А Т. Яхши бўлмас-ов, дада. Минг қилгандаям бировнинг уйи...

П И Р М А Т. Ҳў, бола, гарданинга тушириб қоламан, бир ҳафтагача дори ичиб қўйган пашшадай гангиб юрасан! Олиб чиқиб ташла, дедим!

Қ У Л М А Т (ҳар эҳтимолга қарши нарироқ бориб туриб). Эгасига нима жавоб қиласиз кейин?

П И Р М А Т. Йўқот кўзимдан, деяпман! Уйми бу ё қабристонми?!

Қ У Л М А Т. Э, бақираверасизми ҳа деб! Нима, ёш боламанми мен?

П И Р М А Т. Иби! Катта одам бўлиб қолдингизми ҳали? Ҳў, каттакон, ўнг қўлингизни синдириб чап қўлингизга тутқазиб қўяман — қишлоғингизга шикилдоқ қилиб ўйнаб кетасиз! Маҳмадана! Нонни «нанна» деб юрибдию закун талашади тагин!

Қ У Л М А Т. А турса турибди-да, сизга ҳалақит беряптими? Майли, мана, юзини тескари қилиб қўяман. (Чаноқларни ўғириб қўйди.)

П И Р М А Т. Урнимдан турмай, бола, унда ўзингнинг юзингни тескари қилиб қўяман.

Қ У Л М А Т. Бўпти, бўпти! (Чаноқларни йиғиштира бошлади.)

П И Р М А Т (ғўлдираб). Узи оёғим тортмовди-я. Зўр дейди, олим дейди... Ҳм, каллашунос!

Қ У Л М А Т. Нима деясиз уни, чет элдаги олимлар ҳам «бу кимнинг суяги, қачон ўлган, нимадан ўлган», деб Раҳматулла билан ақллашшади, хўпми! (Чаноқларни нариги хонага олиб чиқиб кетди.)

П И Р М А Т. Бекорчилар озми дунёда. «Қачон ўлган, нимадан ўлган!» Нима ишинг бор нимадан ўлгани билан? Тавба, тирилтириб берармидинг? Э, одамзод, одамзод... На тириклигида бир-бирини тинч қўяди, на ўлганида. Эринмай қовлашадия!

Даҳлизда Н о з и к пайдо бўлди.

Н О З И К. Раҳматулла ака... Ие, ассалому алайкум...

П И Р М А Т. Ваалайкум...

Қ У Л М А Т (чиқиб). Келинг, қизим.

П И Р М А Т. Остона босиб турма, имон топгур, ичкарига кир.

Н О З И К. Ғала-ғовурни эшитиб, ҳайрон бўлдим. Раҳматулла акамлар келдиларми, дебман. Сизларни танимадим?

Қ У Л М А Т. Санитар билан бирга жанг қилганмиз, хўпми...

Н О З И К. Ким билан?

Қ У Л М А Т. Раҳматулла билан-да. Биз уни санитар деймиз, урушда санитарлик қилган.

Н О З И К. Узимам шунақа бўлса керак, деб ўйловдим.

Қ У Л М А Т. Бугун санитар олтимизга киради, хўпми...

Н О З И К. Вой, ростданми?

Қ У Л М А Т. Ҳа, ростдан. Келсак, ҳеч ким йўқ, эшиклар очик.

Н О З И К. Узимам шунақа бўлса керак, деб ўйловдим. Раҳматулла акам экспедициядалар. Уч кунда қайтаман, деб кетганлар, демак бугун келишлари керак. (Дорга ёйилган кийимларни йиғиштира туриб). Вой, Раҳматулла акам-эй, олтимизга кирибдилар-у, бир оғиз шипшитиб қўймабдилар-а. Қаранг, сизлар қаёқлардан келиб ўтирибсизлар, биз деворимён қўшни бўлатуриб ҳеч гапдан хабаримиз йўқ.

П И Р М А Т (дордаги кийимларга қараб). Бола-чақаю неваралариням ўзи билан олиб кетганми сафарга?

Н О З И К. Йўқ, биттагина қизлари бор, холос, Ленинградда ўқийди. Ҳозирча неваралари йўқ. (Кулиб). Бўлиб қолар, ўт кетдим...

П И Р М А Т (дорга ишора қилиб). Унда булар кимники?

Н О З И К. Бизларники-да. Улсин, ҳар куни бир дунё йиғилиб қолади. Раҳматулла акамларники бемалолроқ, деб шу ерда чайиб оламан-да. Билмайман, нега бунақа гугурт қутидагина қилиб қуришади бу уй ўлгурларни. (Кийимларни йиғиштириб олди, лекин, негадир, дорга тегмади.) Мен ҳозир... Сизлар бемалол, а? (Чиқиб кетди.)

П И Р М А Т (бир оздан сўнг). Жа, бағри кенг шекилли-да, а?

Қ У Л М А Т. Кимни айтасиз?

П И Р М А Т. Каллашуносингни-да.

Қ У Л М А Т. Нима қиласиз, қўшничилик бўлганидан кейин...

П И Р М А Т. Нимачилик?

Қ У Л М А Т. Қўшничилик.

П И Р М А Т. Ҳм... Қиём калтаннинг хотини сеникча чиқиб мағзава тўкса, нима қилардинг?

Қ У Л М А Т. Ҳа энди у — қишлоқчилик, бу — домчилик, хўпми. Ҳар ернинг тулкисини ўз тозиси билан овлайди, дада.

Эшик ланг очилиб О л и м кириб келди. Чолларга аҳамият ҳам бермай шаҳдам юриб тўппа-тўғри магнитофон ёнига борди ва унинг тугмачасини босиб, ҳаяжон билан сўзлай кетди.

О Л И М. Дўстим! Ғалаба, ғалаба, ғалаба! Уликғордан олиб келган суякларинг худди биз ўйлагандай бўлиб чиқди! Эшитяпсанми, Раҳматулла, биз ўйлагандай бўлиб чиқди, деяпман! Сени қучиб ўпаман. Ҳа, биз ғалаба қилдик! Дўстим, антропометрик маълумотларга қараганда, сенинг суякларинг антропоген даврига тааллуқли экан! Йўқ, сенинг суякларинг эмас, Уликғордан сен олиб келган суяклар. Хўп, ана бор, антропоген эмас, полеолит даврига мансуб бўлсин. Барибир ғалаба! Мана, натижалари қўлимда, ҳаммаси бизнинг фикримизни тасдиқлаб турибди! Ҳаммаси, ҳаммаси, ҳаммаси! Сени яна бир қарра ўпиб, Олимжон. Нуқта. Йўқ, ундов! (Магнитофонни ўчириб, ҳайрон бўлиб турган чолларга юзланди.)

Қаранг, биз Раҳматулла билан бирламчи фикримизни айтганимизда устимиздан кулишган эди. Ишонимизда ўшанда! Кулишди! Мана энди биз кулашимиз! Биз!

П И Р М А Т. Ҳа, кулгига нима етсин. Илло, рўпарангда тирик одамлар туриб, келасолиб темир билан тиллашиб кетяпсан, имон топгур?

О Л И М. Аҳа, тушунамиз, тушунамиз... Раҳматулла билан шундай келишиб олганмиз: кимнинг нима гапи бўлса магнитофонга ёзиб кетаверади. Эшиги сутканинг любой

моментида очик. Бу эшик эшик бўлганидан бери қулф-калит нималигини билмайди.

П И Р М А Т. Шунинг учунам ўғри уриб кетгандай шипшийдон экан-да.

О Л И М. Бу бошқа масала, бу бошқа масала. Бизда гангстерлар йўқ, мафия йўқ. Онг юксак, онг! (Пирматга қўл бериб.) Олим Баротович. Раҳматуллининг дўсти, ҳамкасби, маслакдоши!

П И Р М А Т (қўл бериб). Бардаммисан, имон топгур.

О Л И М. Исми-шарифлари?

Қ У Л М А Т. Дадамизнинг исмлари Пирмат.

О Л И М. Нима? Дадангиз? (Таажжубда.) Фантастика! (Қулмат билан қўл олишиб) Олим Баротович. Палеантрополог. Қ У Л М А Т. Пирматоп... Қулмат-да...

О Л И М. Тушунамиз, тушунамиз. Сиз Раҳматуллининг фронтдош дўстисиз? Яъни, қуролдош!

Қ У Л М А Т. Топдингиз...

О Л И М. Да-а... (У ёқдан-бу ёққа юриб) Раҳматулла сиз ҳақингизда кўп гапирган. Хурсандман. Эҳ, қишлоқ, қишлоқ... Ажойиб! Кенглик! Эркинлик! Тушунамиз, тушунамиз. (Шеър қўйди.)

**Бу дунёнинг жаннатидур
Аслида қишлоқ.
Нега десанг, унда мўлдири
Сўт ила пишлоқ!**

Экспромт. Маъно бўлмасаям қофия бор. (Қулматга). Бу кишини дадам, дедингиз-а? Ҳавас қилгулик, ҳавас қилгулик. (Пирматга) Хў-ўш сизга нима деб мурожаат қилдик энди?

П И Р М А Т. Узинг биласан. Ота де, бува де, бобой де. Жа ҳаққинг кетиб қоладиган бўлса, бор ана, ака де, имон топгур.

О Л И М. Да, да, тушунамиз, тушунамиз.

П И Р М А Т. Ҳа, ана, дада десанг ҳам бўлаверади!

О Л И М. Та-а-ак, ёш нечада, отам, ёш!

Қ У Л М А Т. Дадамиз тўқсонни қоралаб турибдилар, мулла

Олимжон.
О Л И М. Ну-у? Жуда соз, жуда соз. Тоғ ҳавоси-да, тоғ ҳавоси!

П И Р М А Т. Қулмат.

Қ У Л М А Т. Лаббай, дада?

П И Р М А Т. Ҳалигиси қай тарафда экан?

Қ У Л М А Т. Қайси?

П И Р М А Т. Ҳалиги-чи... Бор-ку...

Қ У Л М А Т. Нима?

П И Р М А Т. Э ўл, нима! Жавзо ўтиб, саратон кирса пайғамбар ёшига чиқасан, фаросат жонивор — анқога шафе!

Қ У Л М А Т. Ахир ўзингиз мужмал қиялпсиз-да, дада. Нима деятганингизни фаҳмлалмаяпман. Хўш, нима?

П И Р М А Т (Олимга бир қараб қўйиб). Ҳеч нима! (Бирпас у ёқдан-бу ёққа юриб турди-да, нариги хонага чиқиб кетди.)

О Л И М. Тушунамиз, тушунамиз.

Қ У Л М А Т. Хафа бўлмайсиз, мулла Олимжон, дадамизнинг машқлари пастроқ. Раҳматулла билан бир таништириб қўй, деб мажбуран олиб келувдим. «Кетамиз-чи, кетамиз» қилавериб ўзимниям жа қийнаб юбордилар, денг.

О Л И М. Тушунамиз, тушунамиз.

Қ У Л М А Т. Қўйлардан хавотирдалар. Етмиш йилдан бери қўлларидан таёқ тушмайди. Фронтга гўшт керак, деб урушдан ҳам брон қилишган, хўпми. Кейин «сизнинг ўрнингиз-гаям немис билан ўзим гаплашаман», деб биз жўнадик... Лекин, мулла Олимжон, бизнинг дадамиз босмачининг «энасини кўрсатган»лардан, бу ёғини сўрасангиз.

О Л И М. Ну-у?

Қ У Л М А Т. Ҳа. Адирда қўй ҳайдаб юрганларида йигирма чоғли отлик келиб, «отарни Турсунбек қўрбошига берасан», дейди. Қарайдилар — аҳвол танг. «Тушинглар, бир пиёла чойимиз бор», у-бу деб хуллас, чайлага таклиф қиладилар. Шунда шартта колхоз берган қўшоғизни тўғрилаб, барини аристон қиладилару олдиларига солиб, ўттиз чақирим йўл босиб, жамоага олиб келиб топширадилар! Кейин билишса, қўшоғизда умуман ўқ бўлмаган экан, хўпми!

О Л И М. Ну-у?

Қ У Л М А Т. «Ну»ингиз нимаси, орден таққанлар!

Жигибийрон бўлиб Пирмат кирди.

П И Р М А Т. Қулмат!

Қ У Л М А Т. Лаббай.

П И Р М А Т. Қаёқда, деяпман!

Қ У Л М А Т. Нима, ахир?

П И Р М А Т. Дард, нима! Бадрафхона!

Қ У Л М А Т. Боядан бери шунақа демайсизми. Юринг.

У Пирматни ичкарига бошлаб кирди ва дарров қайтиб чиқди.

Хўш, мулла Олимжон, бизнинг Раҳматулла қалай, Раҳматулла?

О Л И М. Э, Раҳматуллани биласиз-ку, ўша-ўша. Одаммас у...

Қ У Л М А Т. И?

О Л И М. Тилла!

Қ У Л М А Т. Ҳа-а...

О Л И М. Шаҳарда битта у! Бирга ўқирдик. Уқишни ташлаб урушга кетди. Биз ўқишни давом эттирдик. Кўзи яхши кўрмасди, барибир кетди.

Қ У Л М А Т. Уни айтасиз, урушда фельдшерлик қилди, хабарингиз бордир. Қаерда жанг қайнаса — ўша ерда Раҳматулла, хўпми. Биз санитар деймиз. Ҳозир билмадим-у, у пайтлар ўта кўнгилчан эди. Жангоҳда денг, бизнинг ярадор учрайдими, бошқасими — ярасини боғлаб кетаверарди!

О Л И М. Ну-у!

Қ У Л М А Т. Ҳа. Қон-қонига санитар-да, ярадор одамнинг олдидан ўтиб кетолмасди.

О Л И М. Областа битта!

Шошилмай бир-бир босиб Пирмат чиқиб келди, белидаги белбоғларидан биттасини ечиб қўлини артди.

П И Р М А Т (Олимга). Сен ҳам каллашуносмисан, имон топгур?

О Л И М. Унақа фан йўқ, отам. Раҳматулла ҳам, мен ҳам палеантропологлармиз. Тушунмадингиз-а? Яъни, антропологининг қадимги одам суякларини ўрганувчи бўлими, дегани. Бу ўта зарур, ўта мураккаб фан. Да. Минг-минг йиллар олдин яшаган одамларнинг турмуш тарзи, тафаккур даражаси, маданияти ва ҳоказоларни ўрганади.

Қ У Л М А Т (маъқуллаб). Ҳа, савобли иш.

О Л И М. Да-а, ниҳоятда савобли! Баъзилар бу фаннинг номини тўғри айтолмайдию... Жуда мураккаб. Ие! Гап билан бўлиб ўтириб қолибмиз-ку! Энди мундай, меҳмонлар, мен институтга югурдим, хизматчилик-да. Лекин, ҳали суҳбатимиз тугагани йўқ, ҳали давом қиламиз, а?

П И Р М А Т. Бизам йўлга тушсакми, деб турибмиз, имон топгур. Қўйлар қаровсиз...

Қ У Л М А Т. Дада...

П И Р М А Т (тутоқиб). Э нима «дада», нима «дада»?! Қўйлардан кўнглим хотиржаммас, деяпман! Анави радио кўтариб юрган елвизакларингга ишониб бўладими! Чорвага меҳри йўқ уларингнинг. Меҳр йўқми — чорва ўлди, деявр. Жониворгаям меҳр керак.

Қ У Л М А Т. Одамга-чи, одамга?

О Л И М. Йўқ, йўқ, йўқ, отагиним, кетиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Қуролдош дўстларни шундай ажойиб учрашувдан маҳрум қилсангиз пряма дўзахга тушасиз, отам.

П И Р М А Т. Э, оғзингдан чиқиб, ёқанга ёпишсин! Узинг дўзахисан, билдингми?! Мен сенларга ўхшаб марҳумларнинг руҳини чирқиллатиб, суяк титиб юрганим йўқ!

Қ У Л М А Т. Дада!

О Л И М. Ие, ие, отам... Нима, ҳазилни тушунмайсизми?

П И Р М А Т. Ҳа, биз тушунмаймиз! Биз шунақа оми, тўпори одамлармиз! Сен, ана, андропополамисан... нима балосан — сен тушунасан!

О Л И М. Палеантрополог.

П И Р М А Т. Ҳа, ўша! Узимнинг болам бўлганинда-ку, ҳозир битта уриб, анжир қилиб қўя қолардим-а! Дадангдан калтак емаган кўринасан, сен бола!

О Л И М. Тавба дедик-ку, отам, аравакаш тавба қилибди. Тоғ характери-да, а, Қулмат Пирматович, тоғ характери! Тушунамиз, тушунамиз.

П И Р М А Т. Юблей деса, қариганимда қийшанглаб келиб ўтирибман, мен аҳмоқ!

О Л И М. Қанақа юбилей?

Қ У Л М А Т. Санитар бугун олтишга киради, хўпми... Шунга келувдик-да...

О Л И М. Нима? Раҳматулла-я? Э, сабрингизга қойилман-э,

Қулмат Пирматович! Шунча вақтдан бери миқ этмай ўтирганингизни қаранг! Да-а... Кўрмайсизми, бу информациялар тўфонда майда-чуйда нарсаларни пайқамайсан ҳам киши... Олтмишга тўлдими-а?

Қ У Л М А Т. Шунча экан...

О Л И М. Да, юбилей, юбилей... Тамом! Ҳар қандай иш-пиш йиғиштирилсин! Йўлга чиқадиганларга қизил чироқ! Шу соатдан бошлаб бутун мамлакатда... ие, тушунамиз, тушунамиз, шу соатдан бошлаб ушбу хонадонда бир кечаю бир кундуз байрам эълон қилинсин! Бошқа таклифлар борми?

П И Р М А Т (тўнғиллаб). Кейин, жа бақирилмасин.

О Л И М. Тушунамиз, тушунамиз. Демак, бир овоздан. Обобо, Раҳматулла-ей...

Шу пайт тортинибгина Ш о и р кириб келди.

Ш О И Р. Ие... Меҳмонлар борми, дейман... Ассалому алайкум.

О Л И М. Ҳа, шоир бола, кўринмайдилар?

Ш О И Р. Ҳа энди...

О Л И М. Дастхатингиз битилган китобингизни ололмаганимизга амч бўлди, шоир бола, Ҳа. Еки ёзганларингиз ўзингизга маъқул бўлмай, бир четдан йиртиб ётибсизми? Тушунамиз, тушунамиз: «Занжирбанд шер — йиртаман дер!» А? (Яйраб кулди.)

Ш О И Р. Ҳа энди... Шу, уйда бирпас ўтириб ишлаб бўлмайдими — қий-чув. Болалар-да. Нима демоқчи эдим? Ҳа. Раҳматулла акам қайтган бўлсалар зумрашаларни бир-икки соат кўча айлантриб келармидилар, деб...

О Л И М. Э, шоирваччаларингизни кўя турунг, шоир бола. Бугун Раҳматулла олтмишга кириб ўтирибди-ю, сиз қаёқдаги нарсаларни гапирасиз!

Ш О И Р. Йўғ-э? Чинданми?

О Л И М. Э, сўрайсиз-а, тагин! Мана гувоҳлар.

Қулмат бош силкиб тасдиқлади.

Ш О И Р. Унда нега қаққайиб турибмиз, нишонлаш керак. Нима демоқчи эдим? Ҳа. Гастрономга тушиб чиқайми?

О Л И М. Бемаъни шеърларингиз чиққанида гастрономга тушарсиз, бу — круглий дата! Бунақа нарсани битта гастроном билан нишонлаб бўлмайди. (Пирматга) Увол-а, отам?

Пирмат жим.

Тушунамиз, тушунамиз... Ҳозир Раҳматулла поезддами, самолётдами шошиб-пишиб келаётгандир. Шундай зиёфат уюштирайликки, шаҳарда битта бўлсин! Ҳа, аввал бу ерни сал-пал порядқа қилиш керак. Қани, азаматлар, бир енг шимариб... Одамлар Фарҳод ГЭСини қуриб ташлашган, бу — нима деган гап! Бошладик!

Пирматдан бошқа ҳамма хонани йиғиштиришга тушди. Ҳоч шаклида тортилган арқон нуқул юришга ҳалақит берар, уни олиб ташлаш ҳеч кимнинг хаёлига келмасди.

Бир неча стул кўтариб Нозик кирди. Шоир унга ёрдамлашиш учун пешвоз чиқди.

Н О З И К (Олимга). Саломатмисиз, амаки.

О Л И М. Қалайсиз, Нозик қизим? Солдатлар катта бўлиш-яптими?

Н О З И К. Раҳмат. Бу стуллар Раҳматулла акамларники аслида. Қайси йилиям ўртанчанингинг туғилган кунда стул етмай... (Шоирга) Мана бу ерга қўйинг.

О Л И М. Пластинка-мластинка қўймаймизми? Байрам байрамга ўхшасин-да. (Атрофга аланглаб) Радиоласи қаёқда қолди энди?

Н О З И К. Радиолами? Моҳиларникида. Раҳматулла акам барибир эшитмайдилар, деб катта қизи олиб чиқиб кетувди. Музика деса ўзини томдан ташлайди. Ҳа, майли, магнитофон бор-ку, бўлади.

О Л И М. Йўқ, йўқ, йўқ! Магнитофонга тегилмасин! У фақат служебний мақсаддагина фойдаланилади. Тушунарлими? Радиолани қидираверинглар. (Нозикка) Энди, Нозик қизим, дастурхон масаласи сизнинг зиммангизда. Қанд-курс, закуска-пакуска ва ҳоказолар, а?

Н О З И К. Вой, жоним билан. Ҳали-ку, кичкинагина ўтириш экан, Раҳматулла акам учун тўй қилсак ҳам кам.

О Л И М. Офарин, қизим, офарин! Раҳматулла арзийди! Респуббликада битта!

Нозик чиқиб кетди.

Шоир бола, ўша Моҳиларникига югурасиз энди.

Ш О И Р. Хўп.

О Л И М. Шошманг, бир йўла гастроном масаласини ҳам ҳал қилиб келасиз. (Чўнтак ковлади.)

Ш О И Р. Қўйинг-э, уят бўлади. (Кета бошлади.)

О Л И М. Хў, бир минут! «Карвоннинг кетига қарама, берганнинг бетига қарама!» Маъно бўлмасаям қофия бор. Ушланг буни. (Пул узатди.)

Ш О И Р. Биз ҳам жа ўладиган жойдамасмиз, амаки! (Чиқиб кетди.)

О Л И М (унинг кетидан). Домда биттасиз!

Пирмат креслода чордана қурганича ўтирар, югур-югурни таажоуб билан кузатарди.

П И Р М А Т. Қулмат, йиғин катта бўлади шекилли-а?

Қ У Л М А Т (мағрур). Мен нима девдим, санитарнинг об-рўси зўр!

П И Р М А Т. Бу, каллашуносингнинг хотини кўринмайди?

О Л И М. Энди-и, отам, Раҳматуллани бевақт қаритган ҳам шу масала. Хотиндан ёлчимоди дўстим. Нафисахон ёмон аёлмас аслида, қўл-оёғи чаққон, вафодор... нима дейди, ақлу хуши жойида. Лекин Раҳматулланинг қадрига етмади, отам. Дўстим кўп қийналди. Сир бой бермайди-ю, ич-ичидан эзилди-да. Мана, беш йилми, олти йилми — аҳвол шу.

Пауза.

Қ У Л М А Т. Ҳа-а, Нависахон яхши иш қилмабди.

О Л И М. Лекин ёр-биродарлар бор, мана биз бормиз, ёл-ғизлатиб қўймадик, отам.

П И Р М А Т. Ёр-биродарларнинг борлиги яхши, дардига шерик бўлганинг яна яхши. Илло, сен хотин ўрини босолмайсан-да, имон топгур.

О Л И М. Тушунамиз, тушунамиз...

П И Р М А Т. Еш бир жойга бориб қолганда чол-кам-пир бир-бирига суянади...

О Л И М. Бўлмасам-чи, тушунамиз, тушунамиз. Энди, отам, шоир бола салкам гениал шоир-у, лекин...

Қ У Л М А Т. Генерал?

О Л И М (кулиб). Шундай десаюм бўлаверади. Салкам гениал шоир-у, иккита нарса қўлидан келмайди-да. Биринчиси, яхши шеър ёзиш, иккинчиси — бозор-ўчар қилиш. Шунинг учун ўзим аралашмасам бўлмайди. Сизлар бемалол, а, отам?

П И Р М А Т. Майли, борақол, имон топгур.

Олим чиқиб кетди.

Қ У Л М А Т. Бир қоп ёнғоқ эканми, а, дада?

П И Р М А Т. Ҳалиги гапи учун ўша «бир қоп ёнғоқни» битта қўймай чақиб ташлаш керак эдию Ҳа, майли.

Қ У Л М А Т. Узр сўради-ку.

П И Р М А Т. Сўрамай ҳам кўрсин-чи!

Қ У Л М А Т. Анависис-чи, маъқулми?

П И Р М А Т. Шоирми?

Қ У Л М А Т. Ҳа-да.

П И Р М А Т. Катта шоирми?

Қ У Л М А Т. Генерал деяпти-ку, ким билади.

П И Р М А Т. Вой, оми-ей! Ким айтади сени фронт кўрган, деб! Генерал ҳарбий бўлади, калла!

Қ У Л М А Т. Нима қиласиз билмаган нарсангизга аралашиб! Ҳамма касбининг генерали бўлади, хўпми!

П И Р М А Т. Ё қудратингдан, сиз билагон бўлдингиз-у, биз билмайдиганга чиқдикми ҳали? Мен бўлмаганимда-чи, каллашуносингнинг уйиниям эплаб топиб келолмасдинг, у ёғини айтсам.

Қ У Л М А Т. Нимага тополмас эканман? Келиб-кетганимга ҳали ўн йил ҳам бўлгани йўқ. Кейин, қўлимда адресиям бор. Мана... Қаёқда қолди?

П И Р М А Т. Лўккавойга ўтираётиб шопир бола «қаёққа» деганида индаёлмай тамшаниб қолдинг-ку. Мен айтдим «кун ботишга ҳайда», деб!

ҚУЛМАТ. Бўпти, бўпти, сиз топиб келдингиз!
ПИРМАТ. Бэ, болам, шаҳар деб қўйибди буни.
ҚУЛМАТ (тақдирга тан бермай). Кўчки тушган йили, эсингиздами, Фармоннинг молдўхтир ўғли билан жун қирқадиган мошинка олиб келгани Куйбишевга борувдик? Ана ўша мошинка зовудининг ҳам генералний директори бор экан, хўпми!
ПИРМАТ (ўйланиб туриб). Ўзи айтдимми?
ҚУЛМАТ. Уша ердагилар айтди. Ана, уям ҳарбиймас-ку, лекин генерал! Шунинг учун военный масалада бир нима дедимми, сиз хўп деяверинг.
ПИРМАТ (бир оз жим қолди, сўнг тўсатдан бақириб берди). Мўйловингни тўғрилаб юрсанг ўласанми?! Қара, оғзингга кириб кетяпти! Уйламадингни, шаҳарга боряпсан ахир!
ҚУЛМАТ (мўйловини силаб, айбдорларча). Мулла Маматга тўғрилатиб олудим. Ҳафта бўлдими...

Пауза.

ПИРМАТ. Шу, ўйладим, болам.
ҚУЛМАТ. Хўш?
ПИРМАТ. Кетмасак бўлмас. Қўйлар...
ҚУЛМАТ. Э, қўйлар, қўйлар! Бу ерда шунча ташвиш, сиз қўйлар дейсиз!
ПИРМАТ (мулойимлик билан). Менам ҳозир кетамиз, деятганим йўқ. Югуриб бориб чипта олиб келсанг, эрталаб азонда йўлга тушардик-да, болам.
ҚУЛМАТ. А хўп, эртага вокзалга борганимизда олармиз!
ПИРМАТ. Ҳозир олиб қўйсанг, ҳаққинг кетиб қоладими? Чипта ёнимда бўлса тинч ухлайман.
ҚУЛМАТ. Уф... Хўп! (Кийина бошлади.)
ПИРМАТ. Эрта салқинда жўнайдиганига ол.
ҚУЛМАТ. Хўп.
ПИРМАТ. Ҳаяллаб юрма, шаҳар жой...
ҚУЛМАТ. Хўп. Бир оёғим вокзалда, иккинчиси шу ерда бўлади.
ПИРМАТ. Шомга қолмай иккала оёғинг ҳам шу ерда бўлсин.
ҚУЛМАТ. Хўп.
ПИРМАТ. Ундан кейин, кўчада лаллайиб юрма.
ҚУЛМАТ. Хўп.
ПИРМАТ. Шаҳдам-шаҳдам қадам ташлаб юр. Ана ўшанда бу ерининг киссавурлари «ҳа-а, буям ўзимиздан экан», деб ўтиб кетаверади.
ҚУЛМАТ. Э, нима деяпсиз Қулматингизни?! Бизни кўрганда Варшава, Прага, Вена, Берлин киссавурлариям «акажон», деб қочган, хўпми!
ПИРМАТ. Сенга гап бўлса! Олдиндаги овни кўрмай, олисдаги ёвни кўрасан. Чўнтагинга тўғноғич қадаб ол, чиптага милтиқ кўтариб бормайсан-ку.

Шу пайт қўлида бир даста гул билан Нафиса кўринди.

НАФИСА. Ассалому алайкум...
ҚУЛМАТ. Ие, Нависахонмисиз?... Қаранг, биз бўлсак сиз ҳақингизда ҳар хил... бўлар-бўлмас...
НАФИСА (маъюс жилмайиб). Саломатмисиз, Қулмат ака...
ҚУЛМАТ (кўриша туриб). Ўзингиз тинчмисиз? Ишлар билан чарчамайгина...

Нафисанинг кўзлари ёшланиб юзини бурди, елкалари титради.

Ие, ие, Нависахон, шундай кунда ҳам йиғлайдими одам... Олтмиш ёш-а, олтмиш ёш! Айтишга осон, хўпми... Тўй-да, а, дада? Ҳа тўй... Қўйинг, Нависахон...
НАФИСА (кўз ёшини артиб). Ҳа, кечирасиз... (Жилмайиб) Вой, Қулмат ака-ей, ҳалиям исимини тўғри айтишни ўрганмабсиз-да, а?
ҚУЛМАТ (хижолатда). Қайдам...
НАФИСА (Пирматга тикилиб, Қулматга). Бу киши дадангизмилар?
ҚУЛМАТ. Шундай.
НАФИСА. Бардаммисиз, ота?
ПИРМАТ. Тузук. Ўзинг омонмисан, имон топгур?

НАФИСА. Раҳмат. (Қулматга). Юзингиз дадангизга ўхшаркан-у, лекин жуссангиз...
ПИРМАТ. Бу ўзи чала туғилган-да.
ҚУЛМАТ. Дада!
ПИРМАТ. Нима, ёлғонми? Бор гап. Онаси раҳматли телпака солиб катта қилган.
ҚУЛМАТ. Дада, қўйсангиз-чи бўлмаган гапни! Бус-бутун туғилганман, худога шуқр.
ПИРМАТ. Менам яримта туғилгансан, деятганим йўқ.
ҚУЛМАТ. Нима, мушук боласиманми телпака солиб боқиладиган!
НАФИСА (кулиб). Вой, Қулмат ака-ей...
ПИРМАТ. Тилиям кеч чиққан.
ҚУЛМАТ. Э, одам билан гаплашгани қўясизми, йўқми?!
ПИРМАТ. Мен бир нима дедимми?
ҚУЛМАТ. Йўқ, ҳеч нарса демадингиз!
НАФИСА. Бунақа яйраб кулмаганимга ҳам анча бўлган эди. (Қўлидаги гулдастани стол устига қўйди.) Қишлоқлар тинчми, Қулмат ака? Ана борамиз, мана борамиз деб, мана... насиб ҳам қилмади.
ҚУЛМАТ. Ие, нега унақа дейсиз? Эртага эрталаб кетдик-да. Нима дедингиз, дада?
ПИРМАТ. Ҳа, азондаги пойизда. Ҳозир Қулматбой чипта олиб келади.
НАФИСА. Раҳмат... иш кўп, Қулмат ака. Мактабда чорак тугаяпти.
ҚУЛМАТ. Э, иш дегани тамом бўлармиди, Нависахон. Яхшиям «иш-ш» деб қўйибди, агар «хих» деса борми...
НАФИСА. Майли, кўрамиз... Ҳа, Раҳматулла акам қанилар?
ҚУЛМАТ. Санитар сафарда экан. Бугун келиши керак.
НАФИСА. Туғилган кунлариям эсларида йўқ, ҳар доимгидай... (Хонани кўздан кечириб.) Ҳаммаси ўша-ўша... Ҳеч нарса ўзгармабди.

Шовқин-сурон солиб радиола кўтарган Олим, турли шишаю консерва банкалари тўла тўрхалтани саланглатганича Шоир ва патнисда ҳар хил егулик билан Нозиклар кириб келишди. Бири олиб, бири қўйиб Нафиса билан сўрашишди.

ОЛИМ. Э-э-э, Нафисахон, Нафисахон! Келинг, келинг, бормисиз ўзи бу ёруғ оламда? Бир тасаввур қилинг-а, агар келмасангиз бугунги кечамиз нақадар ғариб ўтарди, нақадар ғариб! Сиз йўқ, Раҳматулла йўқ — нима деган гап бу!
НАФИСА. Ўзингиз тинчмисиз, Олимжон ака? Совға кўтариб юрибсизми?
ОЛИМ (радиолашни ўрната туриб). Ие, ўзингларникию танимадингизми? Қўшниларникида экан. Бир яйрайлик, деб...
НОЗИК. Вой, манави гулларни-и-и! Қайси ақли бутун одамнинг эсига тушибди гул олиб келиш? Сизми, Нафиса опа? Ўзимам шундай бўлса керак, деб ўйловдим. Ҳамма қорин ташвишидаю гул...

Бу гапни ҳеч ким эшитмади. Ёки ўзини эшитмаганга олди. Қулоқни қоматга келтириб ажабтовур куй янгради.

ПИРМАТ (афтини буриштириб). Нима бало бу?
ҚУЛМАТ. Қайси?
ПИРМАТ. Бу шовқинни айтаман. Радиоси бузукми, дейман?
ОЛИМ. «Абба» бу, отам.
ПИРМАТ (таажжубда). Лаббай?
ОЛИМ. Шунақа ансамбль бор — «Абба!»
ПИРМАТ. Секин-э! Ҳар нарсани гапираверадими заифларнинг олдида! (Радиолага ишора қилиб) Бошқасини юргиз, ана, кўп экан-ку. Нима қиласан қийнаб унақа касали бўлса...
ОЛИМ. Тушунамиз, тушунамиз. (Радиолани ўчирди.) Қани, ўртоқлар, дастурхонга марҳамат! Отагинам, Қулмат Пирматович, қани, бошлаб беринглар. Нафисахон, сиз мундоқ келасиз.

Нозик идиш олиб чиқиб гулни солиб қўйди. Ҳамма ўтиргач, орага бир зум тараддулли сукут чўкди.

НАФИСА. Раҳматулла акам йўқлар-ку, бошлайверамизми?

О Л И М. Бошлайверамиз. Келиб қолади. Нима, «ўзи йўқнинг кўзи йўқ»ми? Раҳматулла биз учун бор! У шу ерда! Орамизда! Хўш... Битта таклиф... ўртоқлар. Бугунги кечамизни магнит лентасига ёзиб олсак. А? Раҳматулла келгач, қўйиб эшиттира- миз. Қаршилик йўқми? Овозга қўямиз. Дарвоқе, тушунамиз, тушунамиз... Демак, келишдик. (Магнитофонни тайёрлай туриб) Так, диққат, ўртоқлар! Бошладик: бир, икки, уч! (Жойига қайтиб). Ие, ҳа, шоир бола?

Ш О И Р. Ҳа?

О Л И М. Постни эгалламайсизми?

Ш О И Р. Э, шунақами... (Соқийлик қилишга киришиб кетди.)

О Л И М. Ўртоқлар! Сизларни билмадим-у, лекин менинг қалбим шодлик ва ҳаяжондан ҳаприқиб кетяпти. Да. Чунки бугун ҳаётимда ҳал қилувчи роль ўйнаган, садоқатли дўст, оқил маслаҳатгўй, иқтидорли палеантрополог, катта қалб эгаси... Н О З И К. ...ажойиб инсон.

О Л И М («жим» дегандай қошиқ билан қадаҳни чертиб қўйиб). Ажойиб инсон, Раҳматулланинг олтиш йиллик таваллудини нишонлаяпмиз...

Шу пайт эшик аста тақиллади. Бир фурсат барча қотиб қолди.

Н А Ф И С А. Раҳматулла акам!..

Олим эшикка қараб югурди, даҳлизга чиқиб кўздан ғойиб бўлди. Барчанинг нигоҳи эшикда. Олим норози қиёфада қайтиб келди.

О Л И М. Шу домнинг зумрашалари жа беодоб-да, лекин! (Шоир билан Нозикка). Сизларга тааллуқли эмас бу гап. Хўш... Ўртоқлар! Уттиз йиллик илмий-иҷодий фаолиятимда нимагаки эришган бўлсам, ҳаммаси Раҳматулла туфайлидир! Илмий ишларим, бирон китобим, ҳатто кичик бир мақолам йўқ-ки, уларга Раҳматулланинг ҳиссаси қўшилмаган бўлсин! Да... (Кўнгли тўлиб) У... у мен учун ниҳоятда ардоқли, ўртоқлар!.. Унга ҳайкал ўрнатиш керак! (Тўсатдан магнитофон томонга қичқириб.) Да-а! Урта Осиеда биттасан! Узоқ яшашингни истаيمان, палеантрологиядаги барча чўққиларни забт этишингни истаيمان! Сен инсоният тарихини ўргана туриб, унинг келажагини ҳам ёритясан! Да! Сен босиб ўтган ва яна босиб ўтажак узоқ, лекин порлоқ шонли йўлинг учун қадаҳ кўтараман! Сен Урта Осиеда... Йўқ, умуман, Осиеда биттасан! Тамом!

П И Р М А Т (Қулматга). Чапак чалиш керакми?

О Л И М. Шарт эмас, отам, шарт эмас.

П И Р М А Т. Шунақа гапирдинг-ки, имон топгур, одамнинг чапак чалгиси келиб кетди.

О Л И М. Тушунамиз, тушунамиз. Сукрот ҳам шунақа гапга чечан бўлган. Қани, олдик... Ие, ҳа, шоир бола?

Ш О И Р (шишани очишга уриниб). Очилмаяпти, лаънати...

О Л И М. Пробкасини ичига уриб юборинг, уям бир яйрасин!

П И Р М А Т. Э яйрамай ҳар нарса бўлсин, йиғиштиринглар! (Қулматга). Бор, саночни олиб чиқ.

Қ У Л М А Т. Ҳа-я, эсдан чиқай дебди...

О Л И М (шишани олиб). Тушунамиз, отам, тушунамиз. (Шишани жавонга қўйиб). Уйларим, отам, бу Раҳматулланинг дўстлари ичкилик деса ўзини томдан ташлар экан, деб. Масалан, мен ҳеч қачон юз граммдан ортиқ ичган эмасман. Лекин ўша юз граммни ютгач, бутунлай бошқа одам бўлиб қоламан. Ана шу б о ш қ а о д а м баъзан кўп ичиб қўяди, бемаза!

Ҳаммалари кўлди. Пирмат пинагини бузмади. Қулмат ичкаридан меш кўтариб чиқди.

Н А Ф И С А. Қулмат ака, доим шунақа ташвиш қилиб юрасиз-а.

Қ У Л М А Т. Ташвиши бор эканми, Нависахон...

П И Р М А Т. Яхшилаб эз.

Қулмат аввал мешни обдон эзиб, сўнг қадаҳларга қимиз қўйди.

Н О З И К. Вой, қимизми? Узимам ўйловдим-а...

П И Р М А Т (Қулматга). Каттароқ идишга қуй, беданага сув беряпсанми. (Нозикка) Нима, бу уйда коса-поса дегандай...

Н О З И К. Вой... Йўқ эди-я...

Хижолатли сукрут.

О Л И М. Энди, хафа бўлмайсиз, отам, Раҳматулланинг яшаши шу — бўйдоқчилик, дегандай...

П И Р М А Т. Нимачилик?

О Л И М. Бўйдоқчилик... (Бирдан Нафисага кўзи тушиб, ноўрин гапидан уялиб кетди.) Узр, Нафисахон, узр...

Н А Ф И С А (уҳ тортиб). Зарари йўқ.

О Л И М (бирданига, баланд овозда). Ўртоқлар! Ҳозир сўз — Раҳматулланинг ён қўшниси Нозикхон қизимизга! Марҳамат.

Н О З И К. Вой, мен нима дейман?

Ш О И Р. Нима дердингиз, «ўзимам худди шунақа демоқчи эдим», дейсиз-да!

Н О З И К (пичинг қилиб). Сиз у-бу нарсадан олиб ўтиринг, оғзингизни банд қилиб!

Олим қадаҳни қошиқ билан чертиб қўйди.

Ш О И Р. Гап йўқ.

Н О З И К. Хўш... Мана, шунча йилдан бери Раҳматулла акамларга қўшнимиз. Уларга шу даражада ўрганиб қолганмиз-ки, нима деб тушунтиришнинг билмайман...

О Л И М. Да.

Н О З И К (чолларга). Баъзан куёвингиз: «Раҳматулла акам бу ердан кўчиб кетгудек бўлсалар биз қоламизми», дейдилар.

О Л И М. Да!

Ш О И Р (чолларга). Болаларни айтмайсизми. Уртанчамиз ярим кечаси уйғониб: «Раҳматулла акамга бораман», деб йиғлайди.

О Л И М. Да! Да!

Н О З И К. Қизик, нега Раҳматулла акамларни «ака» деймиз? (Шоирга). Уғлингиз олти ёшдами? Қаранг, ҳатто олти яшар гўдак ҳам «ака» деяпти. Ахир улар тенгиларни «бува», «ота», ҳеч бўлмаса «амаки» деймиз-ку. Раҳматулла акамларни эса «ака»лаймиз...

Ш О И Р. Ўрганиш-да, ўрганиш.

Н О З И К (Олимга). Мана, сиз...

О Л И М. Биз.

Н О З И К. Раҳматулла акам билан тенгдошсиз.

О Л И М. Тенгдошман. И бу билан фахрланаман!

Н О З И К. Сизни «амаки» деймиз. Билмайман, қандайдир салобатингиз борми, ё...

О Л И М. Мумкин, мумкин.

Н О З И К. Раҳматулла акамлар дадамлардан ҳам саккиз ёш катта эканлар...

О Л И М. Менимча, ўртоқлар, бу яқинликдан бўлиши керак. Н О З И К. Қайдам...

Шу пайт эшикни секингина тақиллатишди. Ҳамма бир-бирига қаради. Яна пича вақт кутишди — жимжит. Нозик эшикка югурди. Барчанинг нигоҳи ўша ёқда. Ҳатто кимдир ўрнидан туриб кетди. Нозик қайтиб кирди.

Сизлар ҳам эшитдингларми?..

Ш О И Р. Менимча, тақиллади...

Н А Ф И С А. Мен аниқ эшитдим...

О Л И М. Қизик...

Пауза.

Н А Ф И С А. Хўп... Меҳмонлар ҳам гапирадими, ё ўзаро, биримиз олиб, биримиз қўяверамизми?

О Л И М. Марҳамат, марҳамат, қаршилик йўқ.

Н О З И К. Вой ўлай, ҳа-я... Гапирмаяпсизлар ҳам, ҳеч нарса емаяпсизлар ҳам. Олиб ўтиринглар мундоқ.

П И Р М А Т. Оляпмиз, имон топгур, оляпмиз.

Яна сукрут чўқди.

Қ У Л М А Т (томдан тараша тушгандай). Шу, бизнинг дадамик босмачининг энасини... ҳалиги, босмачининг уйига ўт қўйганлардан, хўпми! Шу, элликтача босмачини... (изоҳ бериб) элликтаси бир батальон бўлади. (Яна аввалги оҳангда). Элликтача босмачини аристон қилиб, эллик қақирим йўл босиб, жамоага олиб келиб топширганлар! Кейин белгилашса, милтиқда умуман ўқ бўлмаган экан, хўпми!..

Барча бу гапларнинг ҳозирги вазиятга нима алоқаси борлигини тушунолмай ҳайрон бўлиб ўтиришарди.

Ҳа-а, шунақа экан-да...

НОЗИК (бир оздан сўнг). Кейин-чи?

ҚУЛМАТ. Бўлди. Шу...

НОЗИК (жилмайиб кўйиб). Ҳа, қизиқ экан...

Пауза.

ҚУЛМАТ. Тагин бир куни, десанглар...

Пирмат норози бўлиб, йўталди.

Жа, қизиқ бўлган... Шу, ҳозир эсимдан чиқиб турибди-да...

НАФИСА (ноқулай вазиятни юмшатиш учун). Қулмат ака, отамларни нега шунча пайтдан бери олиб келмадингиз? Ҳар сафар ваъда бераверасиз, ваъда бераверасиз. А?

ҚУЛМАТ (жонланди). Э-э, Нависахон, дадамларни шаҳарга олиб тушиш ўлимдан... (Пирматга қараб олиб), Умуман қийин иш, мен сизга айтсам, хўпми.

ОЛИМ. Шаҳар, дейман, роса меъдангизга теккан экан-да, а, отам?

ҚУЛМАТ. Э қаёқда! Ўзи бор-йўғи уч марта шаҳар тушганлар.

ОЛИМ. Ну-у?

НОЗИК. Шу замонда-я? Йўғ-э...

ҚУЛМАТ. Ўзингиз гапиринг, дада.

ПИРМАТ. Ҳа, бор гап, имон топгурлар, бор гап. (Бирпас хаёл суриб). Шу, биринчи марта шаҳар тушганимда... Бу инқилобдан сал кейин эди. Биринчи марта тушганимда қизу жувонлар тўпиқдан кўйлак кийишарди. Барака топишсин. Шаҳар ҳам ўзимзининг Гулбулоқдай гап экан-ку, деб кетувдим. Иккинчи гал урушдан кейин шаҳар тушдим. Мундоқ разм солсам, хотин-қизлар тиззадан кўйлак киядиган бўлишибди. Шу, қишлоққа кўнглим ға-аш бўлиб қайтдим. Учинчи марта... Ун беш йил бўлди-ёв, Қулмат!

ҚУЛМАТ. Ошди. Чорвадорларнинг қурултойи эди-да.

ПИРМАТ. Ана, ошибди. Учинчи марта тушганимда, сенларга ёлғон, ўзимга чин, кўйлак деган беодоб тиззадан юқорига чиқиб кетибди! А тўртинчи марта шаҳар тушгани қўрдим-да, кейин!..

Ҳамма кулиб юборди.

ОЛИМ. Оббо, отам-ей! Беш, беш!

НОЗИК. Вой, ўлиб қўя қолай...

ШОИР. Гап йўқ, гап йўқ!

НАФИСА. Индамай ўтириб-ўтириб, бир гапириб қўярсансиз-да, а, ота?

ПИРМАТ. Бор гап-да, имон топгур, бор гап.

ОЛИМ (ўрнидан туриб). Так... Қулги яхши нарса, албатта. Ўртоқлар! Энди сўз навбати Раҳматулланнинг дўсти, садоқатли умр йўлдоши... (Нафисага). Мен ҳалиям шундай деб ҳисоблайман. (Давом этиб). Биз учун ҳам қадрли ва азиз инсон — ўртоқ Нафисахонга! Чапак, ўртоқлар!

НАФИСА. Олимжон ака, мени жуда ноқулай аҳволга солиб қўйдингиз...

ОЛИМ. Тушунамиз, тушунамиз. Лекин, бу ёғи круглий дата, дегандай...

НАФИСА (ух тортиб). Нимадан бошладим энди?.. Ҳозир, негадир, Раҳматулла акамларнинг кўп йиллар илгари айтиб берган бир эртақлари ёдимга тушиб кетди. Майлими?

ОЛИМ. Бемалол. Эртақми, докладми, рефератми, ма-салми — бугун ҳаммаси мумкин. Круглий дата!

НАФИСА (алланечук хаяжон билан). Ёш эдик. Раҳматулла акам студент, мен ҳали қошини мўйчинак тишламаган қизалоқ эдим... Севиб-севичиб, улардан севги-муҳаббат ҳақида бир калима сўз эшитмаганман. Бунинг ўрнига эртақ айтардилар... Овлоқ хиёбонларда, кимсасиз тунги кўчаларда кўп эртақ тингланганман...

ШОИР. «Уйқусиз тунларимда...»

НАФИСА. Ҳа... Эртаққа ухшарди у кунлар... (Хўрлиги келиб гапиролмай қолди.) Кечиринглар...

ОЛИМ. Тушунамиз, тушунамиз.

НАФИСА. Улар айтиб берган ҳамма эртақларни яхши кўрардим, мағзини чақардим. Лекин биттасига ҳеч ақлим етмаган. Ҳозир ҳам бирор-бир бамаъни фикрга келолмайман: нега айтдилар, нима демоқчи бўлганлар? Хуллас, мундай... (Эртақнамо кайфиятда.) Қадим-қадим замонда жуда бадавлат, ҳаддан зиёд сахий бир одам бўлган экан. У оғир меҳнат қилиб эзилган, бой-ҳукмдорлар зулмидан жабрланган авомни бу азоблардан халос этмоққа бел боғлабди. Узоқ-узоқ йўл босиб инсон қадами етмаган ажойиб ва гўзал бир оролга етибди. Бу кимсасиз орол паррандаю даррандаларга ниҳоятда бой бўлиб, ери ҳосилдор, суви зилол, осмони мусаффо экан. Қайтиб келиб бутун авомни йиғибди. Кейин уларни ўша оролга бошлаб келиб уруғлик, кийимлик, от-улов ва яшаш учун бошқа зарур нарсаларни ҳаммага теппа-тенг бўлиб берибди. Сўнг одамларга қараб шундай дебди: «Биродарлар, мана, умр бўйи интилган орзуингизга етишдингиз. Энди сизга ҳеч ким хўжани эмас, ҳеч ким калтакламайди, ғурурингизни оёқ ости қилмайди. Ерингиз бор, сувингиз бор, нонингиз бор. Энг муҳими, эркингиз ўз қўлингизда! Ҳамма нарсани барчага тенг бўлиб бердим: бировга кам, бировга кўп эмас. Энди тинч-тотув, осойишта яшайверинглар...» Шундан сўнг у авом билан хайрлашиб йўлга тушибди. Одамларнинг шодликдан кўзлари ёшланиб, унга кўл силкиб қолишибди...

Сахий одам кўп йиллардан сўнг оролга келиб қараса, яна кимдир бой, кимдир камбағал эмиш! У кўп қайғуриб, уйига қайтиб кетибди. Бориб, кўксини захга бериб ётаверибди. Яқин дўстлари кўнгли сўраб: «Бекорга овора бўляпсан. Нонинсоф одамлар кўп. Уларга инсофни ҳада қилиб бўлмайди-ку ахир», дейишибди. Лекин Сахий одамга авомнинг зулмдан ўртаниши тинчлик бермай, яна кимсасиз орол излаб йўлга тушибди. Қирлар ошиб, тоғлар ошиб, сахро кезиб, дарё кечиб, илгаригисидан ҳам гўзал бир орол топибди. Бева-бечораларни йиғиб оролга бошлаб келибди-да, ўтган сафаргидек уруғлик, кийимлик ва от-уловларни барчага баробар бўлиб берибди...

Орадан кўп йиллар ўтибди. Сахий одам оролга қайтиб келиб не кўз билан кўрсинки, яна кимдир ҳукмдор, кимдир хору зор эмиш! Бечора аламдан инграб юборибди. Дунё кўзига қоронғи кўриниб, ўзини қўярга жой тополмабди. Нега бундай бўлаётганига сира-сира ақли етмасми. Таниш-билишлари уни тагин ўртага олиб, бу уринишлари соғлом ақлдан эмаслигини, бунга етишиб бўлмаслигини зўр бериб ўқдиришибди. Лекин у одамларнинг ранжу аламларига бефарқ қараб туролмас, «Табиат табиат бўлганидан бери биттаю битта доҳиёна мўъжиза яратдики, бу — И н с о н! У жамики мавжудот ичида меҳру шафқатга энг ташнаси, энг муҳтожидир», дер экан.

Кўп ўтмай у кимсасиз орол излаб яна йўлга тушибди. Топиб камбағалларга тортиқ қилибди. Афсуски, тагин ўша ҳол юз берибди! У яна бошқа орол излаб топибди. Лекин ҳар сафар ўша ҳол такрорланаверибди! Одамлар буни телбалikka йўйишибди. Ҳамма уни масхаралайдиган, устидан куладиган бўлибди. Сахий одам эса эзгули улашишдан ҳеч чарчамас экан.

Давомли сукут.

ҚУЛМАТ (кутилмаганда). Шу, дадамиз юзтача босмачини олдиларига солиб, юз чақирим йўл босиб, милтиғи йўқ ўқ билан...

НАФИСА (кўзларини бир нуқтага қадаб, ривоятнинг давомини сўйлаётгандай). Жумла нотўғри...

ҚУЛМАТ. Лаббай?

НАФИСА. Жумла нотўғри... «Милтиғи йўқ ўқ билан» эмас, «ўқи йўқ милтиқ билан»...

ҚУЛМАТ. Ҳа-а... Хуллас, ўқи йўқ милтиқ билан, денг, юз элликта босмачини олдиларига солиб, юз эллик чақирим йўл босиб...

У айна чоқда бу гапларнинг қанчалик бемаврид, ўринсиз эканлигини тушуниб турар, тўғри асабий сукутнинг исканжасидан қўтулмоқ учун нима тўғри келса гапириверарди.

Лекин Қулматнинг уриниши бефойда эди. Негадир, бир-бирларига рўй-рост, тик боқа олмасдилар.

(Шаҳд ўрнидан туриб). Юблей-ку, ахир! Олтмиш ёш-а,

олтмиш ёш!.. Тўй-да, а, дада? Ҳа, тўй!.. (Ожизона). Тўй бунақа бўлмади, хўпми...

Ҳаммалари мум тишлагандай жим эдилар.

П И Р М А Т (Нафисага). Нима, эринг билан муросаларинг келишмай қолдим, имон толгур?

НА Ф И С А. Эй, худойим-эй, тушунтиравериш шундай жонимга тегиб кетди-ки!..

П И Р М А Т. Бирор сабаби бордир ахир?

Нафиса жим.

Сендан ўтганми, унданим, ўртага ташла — ақллашайлик мундоқ. Орада фарзанд бор экан. Сочингларга қиров тушганда буниси нимаси! Хўш, қайси айби, қайси қусури сенга айил ботди, имон толгур?

НА Ф И С А. Ҳеч қанақа айблари йўқ. Камчиликлариям.

НО З И К. Узимам шунчақа дейсиз, деб ўйловдим.

Ш О И Р. Нима демоқчи эдим?... Ҳа. Ҳеч қанақа айблари йўқ. Фаришта одам.

О Л И М. Да! Осие ва Европада битта!

П И Р М А Т. Бўлмаса гап нимада?

НА Ф И С А (асабий). Ҳамма гап шундаки, Раҳматулла акамнинг бирор-бир камчилиги, бирор-бир бемаъни одати, бирор-бир қусури йўқ!.. Мутлақо нуқсонсиз одам билан бирга яшаш нималигини биласизми? Ахир, унақа инсон билан яшаб бўладими?! Уни чанг кўзимаслиги учун шаффоф шкафа солиб қўйиб томоша қилиш мумкин, холос!

Қ У Л М А Т (капалаги учиб). И!..

НА Ф И С А. Ҳа! Ахир, ҳамма нарсадаям меъёр деган зорманда бўлиши керакми, йўқми? Хўп, фидойилик яхши нарса. Лекин, атрофдагиларни қон қақшатиб қилинадиган фидойиликнинг кимга кераги бор? Ўзларини бутунлай қолдиқсиз бағишлайдилар! Ахир... ахир...

Ш О И Р. Кечирасиз-у, кенной, мен унча тушунмадим. Нима демоқчи эдим?... Ҳа. Фидойиликда меъёр бўлмайди-да, кенной. Е фидойи бўлиш керак, ё ҳеч нарса. Чала фидойилик... Йўқ, гапингизга қўшилмайман.

НА Ф И С А. Раҳматулла акамларга ўттиз йил хотин бўлганингизда қўшилардингиз!

О Л И М. И-и-и, этика масаласи... Тушунамиз, тушунамиз.

Ш О И Р. Гап йўқ.

НА Ф И С А. Бутун вужуди билан ишга берилиш, ақл-заковатию, бор куч-қувватини аниқ бир мақсад учун фидо қилиш мумкин. Бу яхши. Лекин, бундай тарки дунё қилганлар ҳам одам-ку! Улар ҳам овқат ейдди, кийим кияди-ку!

П И Р М А Т. Нима, эринг яланғоч юрармиди?

НА Ф И С А. Йўқ, унақа демоқчимасман. Масалан, дейлик... Гапирмоқчи эмасдим-у, ҳа, майли. Масалан, дейлик, эрталаб ишга шошиб кетиб бораётдилар. Қаердадир кўчадаги водопроводдан бекорга сув оқиб ётибдими, Раҳматулла акам албатта автобусдан тушиб, жўмракни бекитиб, сўнг яна автобус пойлайдилар! Бу-ку яхши. Лекин, ўзлари ишга кеч қоляптилар-ку! Уша яқин-атрофдаги бошқа одам бекитар ахир!

О Л И М. Да, ишга кеч қолиш яхши эмас. Интизом масаласи...

НА Ф И С А. Кўча тўла лак-лак одам, а? Ҳамма билан саломлашадилар! Тушуняспизми, ҳамма билан! Тавба, деб ёқамни ушлайман. Лиқ тўла трамвайда ўзлари аранг осилиб кетяптилар-у, ичкаридагилар билан саломлашаверадилар! Биров ҳайрон, биров кулган, бошқаси шеригига қараб кўрсаткич бармоғини чаккасига ишқаган — ер ёрилсаю кириб кетсанг! Кўчада думалаб ётган маст борми, вокзалда поезд кутиб скамейкада ухлаб ётган йўловчи борми, тўппа-тўғри уйга етаклаб келаверадилар. «Буям одам-ку», эмиш!

Ш О И Р. Нима демоқчи эдим?... Ҳа. Ана бу гапингизга қўшиламан, кенной. Бунчалик бўлиш керак эмас, албатта.

НО З И К. Мен ҳам шунга айтмоқчи эдим.

НА Ф И С А. Онда-сонда бўлса-ку, гўрга. Ҳар куни шу аҳвол! Текин ош-нонни еб, оппоқ, тоза кўрпа-тўшакда ётиб, эртасига мингиллаб «краҳмат», деган бўладию кетади меҳмон жонивор! Эртадан кечгача юв, супур, тозала! Йўқ, меҳнатдан қочмайман. Мен ҳам ишли одамман. Уқувчиларнинг дафтарларини қандоқ келтирган бўлсам, шундоқ олиб кетаман — текширгани вақт қани, дейсиз. (Қўл силтаб). Э-э-э...

Қ У Л М А Т. Энди, Нависахон, одам бор жойга одам келади, хўпми...

НА Ф И С А. Келсин, келмасин, демайман. Лекин, бунчалик эмас-да. Ким у меҳмон? Уғрим, тўғрим, соғми ё... худо билади. Булар майли. Қизимиз институтга ҳужжат топширди. Қўлмат ака. Иккита имтиҳондан «тўрт» олиб, учинчисидан йиқилди. Учинчи имтиҳонни ким олди, деб сўранг.

Қ У Л М А Т. Ким?

НА Ф И С А. Уртоғингиз. Раҳматулла акам! Ўзларининг қизларига «икки» қўйиб ўтирибдилар, нима дейсиз энди! Ўласизми, куясизми?

НО З И К. Мен ҳам шунга айтмоқчи эдим. Дурустроқ баҳо қаҳатмиди, мунча-а!

НА Ф И С А. «Билимига яраша», эмиш! Қизим шўрлик йиғлайвериш шилиб кетди. «Икки» олганига эмас, одамларнинг масхаралаб кулганига. Ҳали-ҳали гапиришади. Билими яхши. Уртоғингизнинг ўзлари тайёрлаганлар. Билетдаги учта саволга ҳам жавоб беролмабди. Қўшимча-пўшимча савол бериб амал-тақал қилса бўларди, йўқ — «уч»гаям арзимабди! Бир йил тайёрланиб, Ленинграддаги институтга кирди. Бўлар экан-ку, билими бор экан-ку! Бу йил битириб келади, нима деган одам бўлдилар энди? Шунчақа гаплар, Қўлмат ака... Майли, менинг бўларим бўлди. Қизимни сақлаб қолай дедим-да... Шундоқ ҳам дадаси туфайли тенгдошларига кулги бўлиб ўсди. Боғчада кулишди, кўчада кулишди, мактабда кулишди! Шунинг учун кетдим, Қўлмат ака...

Сукут.

О Л И М. Да-а, баъзан меъёрни ўнутиб қўяди Раҳматулла.

НА Ф И С А. Қўни-қўшнилар ҳам... Кўнглинларга келмасин-у, ҳурматли қўшнилар, сизлар ҳам Раҳматулла акамни югурдақ қилиб олгансизлар.

НО З И К. Узимам шунчақа дейсиз, деб ўйла... Вой, унақа деганг, Нафиса опа...

Ш О И Р. Бу гапингизга қўшилмайман. Гап йўқ.

НА Ф И С А (уларга аҳамият бермай). Кимнинг уйда гўшт бўлмаса Раҳматулла акамга чиқишади — у киши дўконга югуриб бориб келадилар. «Раҳматулла ака, Зокиржонни боғчага ташлаб ўтинг, мен ишга кечикияпман!» «Раҳматулла ака, уйда меҳмон бор, илтимос, магазиндан икки шиша ароқ келтириб беринг!» «Раҳматулла ака, электрчи келиб тўполон қилиб кетди, электр ҳақини тўлаш керак экан, мен овқат бошлаб қўювдим!» Кимнингдир боласи билан дарс қилишлари лозим — ота-онасининг вақти йўқ! Кимнингдир томидаги антенна қулаб тушган, уни тузатишлари шарт — эгаси баландликдан қўрқади! Кимнингдир уйига меҳмон келган, боласини туваги билан бу ерга олиб чиқиб ўтқазиб қўяди — меҳмонларга тоза ҳаво керак! Кимнингдир қишлоқдаги тоғаси ўлада, Раҳматулла акам бориб таъзия билдирадилар — жияни диссертация ёқляпти! Э-э, санаб саноғига етолмайсиз! Ўттиз йил бирга яшаган бўлсам, ўзимни ўттиз йил бировнинг уйда омонат яшагандай ҳис қилдим... Мана, уйнинг аҳволини қаранг, шу ердаям одам яшайди-да, а? Девордаги гилам қани, деб сўранг.

Ш О И Р. Мирҳайдарларникида кўрдимми...

НО З И К. Йўқ, Гулсараларникида. Уғлимнинг тўйида даврани ўрагани олишувди. Тўйдан кейин кимники экан, деб ўйлашибди-ўйлашибди-да, комиссиянига топшириб юборишибди.

НА Ф И С А. Ана! Телевизор-ку магазиндан тўғри қўшниникига келиб тушди! Қандил ҳам кимнингдир уйини безаб тургандир.

НО З И К. Нариги домда. Шокир акаларникида.

НА Ф И С А. Мана шу дастурхондаги идиш-товоклар, анави радиола, стол-стул, ҳаммаси асли ўзимизники, Қўлмат ака!

Сукут.

Ҳатто гулни қўйгани идиш тополмадим-а!.. Кўрпа-тўшак, ёстиғ-у чойшаблар, билмадим, кимларникида хизматда экан! Бу уй эмас — Қизил Ярим Ой жамияти! Йўқ, гап латта-путта, қандил ё телевизорда эмас. Гап одамнинг одамга муносабати-да. Мен кетганимдан кейин баъзилар, ҳатто кир-чириниям шу ерда ювадиган бўлишибди!

НО З И К. Вой, ўлай... Ювсам Раҳматулла акам... Раҳматулла амакимдан сўраб ювсаман доим. Уйимиз тиқилинч-да, бўлмаса... Намунча гугурт қутидай қилиб қуришмасан, бу уй ўлгурларни!..

Сукут.

ҚУЛМАТ. Ҳа, санитар-а!
ОЛИМ. Уйлаб кўрсам, гапингиз тўғри, Нафисахон. Илгари нега эътибор қилмаганман-а? Ишхонада ҳам аҳвол шуку. Дейлик, у ёки бу партиянинг экспедицияга чиқиши июль, августга тўғри келди. Қизилқумда иссиқ — 50-55. Ким боради? Биттасининг боласи касал бўлиб қолади, яна бири илмий ишини баҳона қилади, бошқасининг яна бир сабаби бор. Хуллас, мингга баҳона! Ким бориши керак? Раҳматулла-да! Ким балогардон? Раҳматулла! Узоқ йили озарбайжонлик ҳамкасбларимиз ёрдамга чақиршди. Апшерон, биласизлар, курорт жой. Ким бориши керак? Ҳамма! Раҳматулладан бошқа. Ваҳоланки, у ерда Раҳматулла кўпроқ зарур. Чунки бизда унга ўхшаган мутахассис йўқ ҳисоби. Кўп гапирдим — бефойда.

НАФИСА. Мундоқ қараганда, қилаётган ишлари тўғридай. Одамларга яхшилик этяптилар — ҳеч ёмон жойи йўқ. Айблаб ҳам бўлмайди...

НОЗИК. Мен ҳам шунақа демоқчи эдим.

НАФИСА (хўрлиги келиб). Ҳатто, исмимни тўғри айтолмайдилар...

ҚУЛМАТ. Узи исмингизга тил айланиши сал қийинроқ-да, Нав... Наффисахон.

НАФИСА. Бори шу-да, нима қилай. «Нафиса» қолиб, «Насифа» дейдилар. Яна қанақадир ғалати қилиб, айтадилар.

Сукут.

ОЛИМ. Да-а... Лекин, барибир Раҳматулла — тилла! Шарқий ярим шарда битта!

НАФИСА (Олимга). Сиз ҳам яхшисиз!

ОЛИМ. Эрга навбат — шерга навбат!

НАФИСА. Мана, Олимжон ака, сиз...

ОЛИМ. Биз...

НАФИСА. Ишлайсиз...

ОЛИМ. Ишлаймиз! Меҳнатдан қочмаймиз! Э, меҳнат, меҳнат... Не-не маймунларни одам қилиб юборган... Тушунамиз, тушунамиз.

НАФИСА. Уша илмий ишларингизни қандай ёзгансиз, Олимжон ака?

ОЛИМ. Қандай бўларди — ўтириб!

Бу гапга унинг ўзидан бошқа ҳеч ким кулмади.

НАФИСА. Жуда тўғри — ўтириб! Ваҳоланки, ўша илмий ишларингизу диссертацияларингизни ёзиш учун ўтириш эмас, дунё кезиш керак эди, тупроқ чангаллаб, чанг ютиш керак эди! Буларни Раҳматулла акам қилдилар. Сиз эса, ўзингиз айтганингиздай, ўтирдингиз! Ҳа, ўтирдингиз!

ОЛИМ. Нафисахон, Нафисахон, сиз тушунинг мундоқ... Мен Раҳматулланинг ёрдამини ҳеч қачон, ҳеч қаерда инкор этмайман.

НАФИСА. Тасаввур қиласизми, Раҳматулла акамнинг аниқ фактлари, тахминлари, ашёвий далиллари бўлмаганда ҳолингиз нима кечарди?

ОЛИМ. Айтяпман-ку...

НАФИСА. Раҳматулла акам қай гўрлардан не азобда қоп-қоп суяк олиб келадилар, эринмасдан нима, қачон, қаерда — тушунтириб берадилар, бу кишим кабинетларида ўтириб олиб диссертация ёзадилар! Қарабсизки, Олим Баротович — доктор, шўрлик Раҳматулла ўша-ўша — югурдак! Алам қиладиган жойи шундаки, Қулмат ака, ўртоғингиз хафаям бўлмайдилар, буни табиий ҳол, деб биладилар!

ОЛИМ. Нафисахон, айтяпман-ку, бу ишларимда Раҳматулланинг хизмати катта, айтиш мумкинки, улкан! Лекин, сиз тушунинг, Раҳматулла амалиётчи, мен назариётчман. Фарқи бор, ахир! Назариётчининг ким эканлигини биласизми ўзи?

НАФИСА. Унчалик эмас-у, ҳарҳолда назариётчилар амалиётчиларнинг қонини сўрадиган зулук бўлмаслиги керак-да!

ОЛИМ. Тушунмадингиз, Нафисахон...

НАФИСА. Э, ўттиз йилдан бери тушунмадимми, демак тушуниб бўлмайдиган нарса экан-да ўзи!

ОЛИМ (бир оздан сўнг). Ана, қип-қизил плагиат ҳам бўлиб қолдик. Табрикланглар! Чапак, ўртоқлар! Да-а... (У ёқдан-бу ёққа юриб.) Кечирасиз-у, Нафисахон, сиз икки гапнинг бирида «ўттиз йил, ўттиз йил», дейсиз, лекин шунча йилдан бери Раҳматулланинг қайси оғирини енгил қилиб бердингиз? Нима каромат кўрсатдингиз? У олим! И-жод-кор! У, Шимолий муз океани ва Антарктидани қўшиб ҳисоблаганда ҳам, Шарқий ярим шарда битта! Сиз эса унинг қадрига етмадингиз! Қадрламадингиз менинг дўстимни! Да! У неча юз километр наридан ардоқлаб, пуф-пуфлаб олиб келган суяклардан сиз ҳазар қиласиз! Ахир у суяклар Раҳматулла учун боласидай азиз, нондай муқаддас-ку! Тушунасизми буни, йўқми?! Сиз-чи? Сиз уларни балкондан улоқтирган вақтларингиз ҳам бўлган! Йўқ, денг-чи, йўқ денг? Да! Айбни бировга ағдаридишдан осони йўқ. Сиз Раҳматуллани ўзингиз ўйлагандай яшашга мажбур қилиб келдингиз. «Бир кунмас, бир кун мен хоҳлагандай яшайди», деб ўйлардингиз. Уттиз йил шу илинж билан яшадингиз. Кўп уриндингиз. Лекин, у бошқача яшай олмасди. Унда у... Раҳматулла бўлолмасди! Эшмат, Тошмат, Салим, Карим бўлиши мумкин, лекин Р а х м а т у л л а эмас! Чунки у... иккала ярим шарда ҳам битта!

ШОИР (Нафисага). Улар сиз хоҳлагандай яшолмабдилар, сиз уларга ўхшаб яшанг эди.

НАФИСА. Йўқ... Кучим етмайди... Бир умр оёқ ости бўлиб яшаш қўлимдан келмайди. Кўринган ит ғажиб кетаверадиган суяк эмасман, ахир!

ҚУЛМАТ (бирдан сергак тортиб). Нима, санитар... ўшанақами!..

НАФИСА. Йўқ, мен гапнинг келишини айтяпман-да.

Сукут.

ОЛИМ. Лекин, тан олинг, Нафисахон, барибир Раҳматуллани яхши кўрасиз.

Нафиса тирсақларини столга тираб юзини кафтлари билан бекитди.

НОЗИК. Мен ҳам шуни айтмоқчи бўлиб тургандим. НАФИСА (бошини кўтармай). Ҳамма гап шунда-да, уни яхши кўрмаслик мумкин эмас...

ОЛИМ. Да! Раҳматуллани яхши кўрмаслик — жиноят! ҚУЛМАТ. Лекин, Нафисахон, одамни бор фазилатию камчиликлари билан яхши кўриш керак, ҳўпми.

НАФИСА. Қани, қани ўша камчилиги?! Биттагина, кичкинагина камчилиги бўлса-чи, а! Ҳеч бўлмаса, овқатни чапиллатиб еса ё ичса-чи! Чекса-чи! Сигарет кулини полга, гиламга, майли, бошимга ташласа-чи! Майли эди, жон дердим!.. Ахир, бундай яшаб бўлмайди! Мумкин эмас! Қани, яна шундай биттагина одамни кўрсатинглар-чи? Бунақада жинни бўлиб қолиш ҳеч гап эмас... (У ёқдан-бу ёққа асабий юриб.) Бир умр одам суяклари билан овора. Бир умр! (Йиғлаб.) Ҳўш, нимани ўргандинг, нимани?! Қачонлардир ўлиб кетган одамнинг бош суяқларини ковлай-ковлай нима топдинг?! Алмисоқдан қолган каллаларни титкилагунча ёнингдаги тирик одамларнинг калласига қара, инсон! Нима бор экан, нимани ўйлаётган экан?! Қанча эзгулик, қанча ёвузлик бор экан?! Еки, умуман, бирор нарса бормикан ўзи? Уттиз йил-а, ўттиз йил!.. (Стулга ҳорғин чўкиб.) Чарчадим...

Сукут

ОЛИМ. Да-а... Балки, Раҳматулла ҳам чарчагандир, а? Бир гап айтсам хафа бўлмайсизми, Нафисахон? Яхши врач оғайнилар бор... Шу, Раҳматуллани қаратсак. Ҳар қалай, урушда бўлган, а?

ҚУЛМАТ. Нима?..

ОЛИМ. Энди, Қулмат Пирматович, ҳозир ҳамманинг ҳам асаби тиббий ёрдамга муҳтож. Давр шунақа-да...

ҚУЛМАТ. Санитар жинни бўлиб қолган, демоқчимисиз? Санитар-а?

ОЛИМ. Йўқ мен у маънода эмас... Сиз тушунмадингиз. Мен...

ҚУЛМАТ (туриб, шошилмай кителини ечди, бошидан дўпписини олиб ҳафсала билан буклаб тахлади). Дада, фатво беринг.

ПИРМАТ (хотиржам). Қўй, болам, нимасини урасан, пўккина нарса экан ўзи.

ҚУЛМАТ. Фатво беринг, дегандан кейин беравермай-сизми, сиздан нима кетди, дада!

ОЛИМ. И, и, и!.. Қулмат Пирматович, сизга нима бўлди? Тинчликми ўзи?

ҚУЛМАТ. Санитарни жиннига чиқаришяпти, дада! Санитарни-я!

ОЛИМ. Мен нима дедим? Тушунамиз, тоғ характери-ку, лекин бунақа агрессияни йиғиштиринг! Уят бўлади.

ҚУЛМАТ (Олим томонга бир-бир босиб). Майли, санитар бир оз кўнгиладир, майли ҳардамхаёлдир, майли, бор ана, сал... жиннироқ ҳам бўлсин, хўпми. Лекин, у... жинни эмас!

ШОИР. Ким жинни деяпти, амаки?

ҚУЛМАТ (Шоирга). Сен! (Олим қолиб, Шоир томон юра бошлади.) Бунинг гапини эшитиб, жим ўтирибсанми — сен ҳам шу фикрдасан! Санитар жон бериб, жон олаётганида сен энангинг қорнида ҳам йўқ эдинг, хўпми! Энди ким соғ-у ким жинни — фарқига борадиган бўлиб қолдингизми?!

ШОИР. Гап йўқ...

ҚУЛМАТ. Санитарни жиннига чиқаришяптими, бундан чиқди дунёнинг дунёлиги қолмабди-да, дада!

НАФИСА. Ким унақа деяпти ахир, Қулмат ака, ким?

ҚУЛМАТ. Ҳамманг!!! Э, одамнинг ҳар нима бўлгани яхши! Ахир, аскарнинг тош ҳайкали пойига гуллар қўямиз-ку! Қаршида бош эгамиз-ку! Тошга-я! Лекин, санитарга ўхшаган, ҳозирча ўз оёғида юриб турган тирик ёдгорликларга-чи! Улар тош эмас! Урсанг жони оғрийдди, хўпми... (Сал ўзини босиб.) Эҳ, санитар, санитар, санитар-а!..

Давомли сукут.

ШОИР. А... нима деятувдим?
ПИРМАТ. Ҳеч нима деяганинг йўқ эди, имон топгур. Утаканг ўнга бўлиниб, миқ этмай ўтирувдинг.

ШОИР. Гап йўқ...

ПИРМАТ. Энди-и, мундай. Гапларингни индамай ўтириб эшитдим. Қани, менга айтинглари-чи, бу Раҳматулла деганинглари қанақа одам ўзи? Биттанг — у дейсан, биттанг — бу дейсан. Мана, бизнинг Қулматбой ҳам жўрасини мақтаганимақтаган. Бу, Раҳматулла дейман, шунча қилғиликларга ҳам индамай келавердимми, а? Нега унақа қилади? Ахир, қурвақани боссанг ҳам «вақ» дейди-ку. Раҳматулланинг ҳам ҳеч жаҳли чиқадими? Ҳазаб, нафрат деган нарсалардан хабари борми, ё куйдирилган калладай тиржайгани-тиржайганими?

НАФИСА. Э, қаёқда дейсиз, ота. Гўштни илиб кетаётган мушукни кўрсалар ҳам «сиз»лаб: «Чакки қилдингиз-да, чакки қилдингиз», дейдилар-ку! Ўз уйига эшик тақиллатиб кирганидан кейин, бу ёғини сўраманг!

Сукут.

ШОИР (журъатсизгина). Мен бир марта кўрдим шекилли...
НОЗИК. Нимани?

ШОИР. Билмадим, ўша жаҳлмиди, ё бошқа нарсами...

ОЛИМ. Ну-у?

НАФИСА. Қўйсангиз-чи, ўттиз йил бирга яшаб мен кўрмаган нарсами сиз қаёқдан биласиз.

ШОИР (бош ирғаб). Ҳа, энди йигитчилик, бир гуноҳ ўтган эди биздан. Шунда қаердан қулоқларига чалиниб қолибдию бизни кўриб... Очирқоқ айтсам ўша воқеадан бир кунми, икки кун кейин зинадан тушиб келаётсам... бирдан кўча эшик очилдию қаршимизда Раҳматулла акам пайдо бўлдилар. Раҳматулла акамни яхши билганим учун унча чўчимадим, тўғриси, хижолат ҳам бўлмадим.

Аммо шу пайт кутилмаганда ғалати воқеа рўй берди: Раҳматулла акам қўлларини мана бундай қилиб «тўппонча» қилдилар-да, менга тўғриладилар. Кўзлариям ғалати. «Тўппонча»га қарадим-у, қотиб қолдим! Назаримда ҳозир шу «тўппонча»дан варанглаб ўқ чиқадию мени қоқ иккига бўлиб юборадигандай!.. Биласизми, ишондим шунга, ишондим!.. Уша пайтда Раҳматулла акамнинг кўзларига қараган ҳар қандай одам ҳам ишонарди... Ишонмай ҳам кўрсин-чи!.. Бўлмасам, билиб турибман — оддий қўл. Лекин илон авраган бақадай «тўппонча»дан кўзимни ололмайман! Қарамай дейман —

бўлмайди! Қандайдир бир куч қарашга мажбур қилади!..
Улдим, дедим...

ОЛИМ. Так, так, так! Отдим?

ШОИР (бош чайқаб). Йўқ...

НАФИСА. Яна кўнгиладир қилганлар!

ҚУЛМАТ. Оббо, санитар-эй! Қаранг, дада, отмабди!

НОЗИК. Узимам шунақа бўлса керак, деб ўйловдим. Мен бўлганимда шартта тепкини босиб юборардим!

ОЛИМ. Да, да! Битта шоир кўп — битта шоир кам...

ҚУЛМАТ (Шоирга.) Индамадимми?

ШОИР (чуқур тин олиб). Индадилар-да... «Исми ёзилган қуролимни шуҳрат музейига эрта топширган эканман, афсус» дедилар... Ҳаво совуқ бўлсаям жиққа терга ботдим...

НОЗИК. Узимам шунақа аҳволга тушасиз, деб ўйловдим.

ШОИР. Хўш... Нима деятувдим?..

НОЗИК. Жиққа хўл бўлдим, деятувдингиз.

ШОИР (Нозикка). Менга қаранг, сиз нега керак-керак эмас жойга бурнингизни тикаверасиз?!

НОЗИК. Вой, анави кишини! Ҳа?

ШОИР. Узингиз ҳам жа фаришта эмассиз!

НОЗИК. Вой-вой-вой, кўрқитиб юбордингиз-эй!

ШОИР. Шунақа денг?

НОЗИК. Шунақа!

ШОИР. Айтаверайми?

НОЗИК. Бемалол!

ШОИР. Бўпти. Пастдан тушган талабларга биноан! Биз Нозикхоннинг ўртоғи Аъзамжон билан тенгқур дўстимиз. Нозикхон тўнғичига оғироёқ эдилар...

НОЗИК. Э-э...

ШОИР. Нима деятувдим? Ҳа. Раҳматулла акам буни Аъзамжондан эшитиб, шунақаям хурсанд бўлдиларки, шунақаям хурсанд бўлдиларки, қўяверасиз! Аъзамжонни қақриб чақалоқни қандай овқатлантиришу қандай чўмилтириш кераклиги ҳақида консультация бераверардилар. «Келинни эҳтиёт қилинг», деб қайта-қайта тайинлардилар. Янги одамнинг дунёга келишини сабрсизлик билан кутардилар... Нима демоқчи эдим? Ҳа. Лекин, ниятларига етолмадилар. Аъзамжоннинг айтишича, Нозикхон болани жувонмарг қилибдилар!..

НОЗИК. Э, нима бўлган, деб биров сиздан сўраяптими? Вой, тавба-ей! Сизнингча нима қилишим лозим эди? Уртоғингизнинг юз сўмига рўзғор тебратиб бўларканми! Ахир ишлашим керак-ку! Бунинг устига ўқишим қолиб кетарди. Топган гапингизни-чи...

ШОИР. Хуллас, шунақа гап. Буни Раҳматулла акам эшитиб, жуда ғалати бўлиб қолдилар. Уйдан ҳам чиқмай қўйдилар. Кейин билсам ўша болага, яъни одамга, аза очган эканлар...

Бу гаплар бегона, ёши улғу одамлар олдида айтилгани учун уялибми ёки жувонмарг бўлиб кетган фарзандига ачиниблим, ҳар қалай, Нозик юзини бекитиб олиб ўнсиз йиғлашга тушди. Ҳеч ким уни юпатмади, тасалли ҳам бермади.

Шу пайт эшик секингина тақиллади. Шоир югурганича чиқиб кетди. Барчанинг нигоҳи эшикка қадалди. Ҳатто Нозик ҳам йиғидан тўхтади. Шоир қайтиб кириб, «ҳеч ким йўқ», дегандай бош чайқади.

Сукут.

НОЗИК (секингина). Энг даҳшатлиси кейин юз берди. Уша... воқеадан сўнг бир кунни кир чайганими ё супурги қидирибми, ишқилиб, нимагадир Раҳматулла акам... Раҳматулла амакимларнигина чиқдим. Эсласам, ҳозир ҳам даҳшатга тушаман... Амаким менга қандайдир сирли, нотабий қараб қўйдилар-да: «Юзингиз йўқ сизнинг, юзингиз йўқ», дедилар. Бақирмадилар, жуда секин, деярли шивирлаб айтдилар... Ғалати бўлиб кетдим. Хафа бўлиб уйга чиқдим. Даҳлизда нимадир етишмаётгандек туюлаверди. Қарайман: ҳамма нарса жойида... лекин, нимадир йўқдек... Ўзидан-ўзи ваҳима босади, денг. Бунинг устига ёлғизман... Нима йўқ бўлиши мумкин, деб роса ўйладим. Шу пайт негадир ойнага қарадим... Вой, ўлиб қўя қолай!.. Нимагаям шундай қилдим-а! Ойнага қарасам... қарасам, ойнада аксим йўқ!

ОЛИМ. Балки, ойна йўқдир?

НОЗИК. Ойна бор, мен йўқман! Роса тикилдим — йўқ!.. Нарёғи бўшқил!.. Ойини қўлларим билан пайпаслаб кўрдим — йўқ-ма-ан!..

Ш О И Р. Эҳтимол, тиқилинча адашиб патнис-матнисга қараб юборгандирсиз?

Н О З И К. Даҳлиздаги катта ойна эди... Қаёқдандир қўлимга қўғирчоқ тушиб қолди. Ойнага тутсам... кўрсатди! Қўғирчоқ бор — мен йўқман! Қўғирчоқ худди ўз-ўзидан қимирлаётгандек... Раҳматулла акам... амаким олиб келувдилар ўша қўғирчоқни. (Йиғлаб.) Негадир қиз бўлади, деб ишонардилар... Ақлдан оздим, деб ўйладим. Қўғирчоқ билан бошимга ура бошладим... Тақ-тақ овоз чиқадию...

Ш О И Р. Ҳар қалай товуш чиқибди-ку. Одамни қўрқитиб юбордингиз-э.

Н О З И К. Кейин нима бўлганини билмайман. «Тез ёрдам» чақиртиришбди. Йўқ, бирон ҳафталардан кейин ўтиб кетди. (Маъюс жилмайиб.) Пешанамдаги бир тутам сочим оқаргани қолди. Мана...

Яна жимлик чўқди.

Пирмат индамасдан нариги хонага чиқди.

Магнитофоннинг лентаси тугаб, чирсиллаб айлана бошлади.

О Л И М. Э, дарвоқе, круглий дата! Эсдан ҳам чиқиб кетибди, қаранглар!

Мавзу ўзгаришига имкон туғилганидан Қулматдан бошқа ҳамма енгил тин олди.

Н А Ф И С А. Менимча, Раҳматулла акамга яхши совға бўлмади бу...

Н О З И К. Мен ҳам шунақа демоқчи эдим. Яхши совға бўлмади.

Ш О И Р. Нима деятувдим?. Ҳа. Энди нима қиламиз? Раҳматулла акамга эшиттираммиз буни, йўқми?

Н А Ф И С А (ҳаммага бир-бир қараб). Эшиттирмаганимиз маъқул... Хафа бўладилар.

Қ У Л М А Т. Санитар хафа бўлишни билмайди, дединглар-ку.

О Л И М. Барибир ноқулай-да, озгина қизишиб ҳам олдик...

Н О З И К. Ҳа-да, ҳар қалай туғилган кунларида...

Қ У Л М А Т. Совғанинг яхши-ёмони бўлмайди, хўпми. Эшиттирамиз — гап тамом!

Н А Ф И С А. Ўйлаб кўринг, Қулмат ака...

О Л И М. Қулмат Пирматович, гуманизм нуқтаи назаридан қараганда, нотўғри қиялпсиз. Одамнинг дилини оғритишдан ёмони йўқ, билсангиз.

Н О З И К. Мен ҳам шуни айтмоқчи бўлиб тургандим. Ахир яна кўз-кўзга тушади...

Ш О И Р. Жуда тўғри. Шундоқ ҳам бугунги кечамиз унча кўнгилли ўтмади ўзи.

Хуллас, биров у, биров бу деди, ғала-ғовур бўлди.

Қ У Л М А Т. Встать! Смирно!

Ҳамма қотиб қолди. Шоир ҳатто ўрнидан туриб кетди, сўнг ҳеч ким жойидан қимирламаганини кўриб, секингина ўтирди.

Нима бозор?! Кап-катта одамлар-а! Қайси мактабда ўқигансизлар ўзи?! Ҳа, санитар-а, санитар!..

Пирмат кирди. У яктагининг этагини қайириб, бир неча одам бош суягини солиб олган эди. Қўлидагисини синчиклаб томоша қилганича хонанинг ўртасига келиб тўхтади.

П И Р М А Т. Мана шу қутичанинг ичида ҳам бир пайтлар қатиқ бўлган... Энди йўқ... йўқ... Одамлар бор, умр бўйи қилган иши — шу қутичада қатиқ ивितмоқ, холос!.. Қатиқ ивитиб умри ўтади...

Ш О И Р. Гамлет...

П И Р М А Т (ҳеч кимга қарамай). Қулмат.

Қ У Л М А Т. Лаббай, дада.

П И Р М А Т (чаноқдан кўз узмай). Анави нима дейди?

Қ У Л М А Т (Шоирга). Яра бўлади, ўғлим, яра бўлади!..

Ш О И Р. Нима яра бўлади?

Қ У Л М А Т. Қичимаган жойни қашисанг, яра бўлади, хўпми!

Ш О И Р. Хўп...

Қ У Л М А Т (Пирматга). Бўлди, гапириверинг, дада.

П И Р М А Т. (Олимга). Олим одам экансан, имон топгур. Илм, маърифат жамики одамзод учун ақл чироғи саналади. (Чаноқлардан биттасини унга узатди, Олим беихтиёр олди.) Уша чироқ хира тортсан, бизга ўхшаган кўзи яхши кўрмайдиганлар нима қилади, имон топгур? (Нозикка). Сен қўшни экансан. (Бош суягидан бирини қўлига тутқазиб). Қўни-қўшни, маҳалла-кўй, жамоа... Оқибат бўлмаса, ёруғ оламни чангитиб яшаб нима қилдик, имон топгур? (Нафисага). Сен оила вакиласан. (Чаноқдан биттасини бериб). Оила, рўзгор, зурриёд... Оилада бир-бирини тушунишмаса, одамзоднинг жуфт-жуфт бўлиб яшашида нима маъни бор? А, имон топгур? (Шоирга). Сен шоир экансан. (Чаноқ бериб). Бахшиси дилдан қуйламаган халқнинг шўри бор, дейишади бизда. Шоири ёлгон гапирган халқни ҳам... бахтиёр деб бўлмайди. Шунақа, имон топгур...

Қ У Л М А Т. Урушда-ку, майли. Ҳозир, тинч замонда ҳам санитарлик қилаётган экансан-да, санитар! Ҳа, санитар-а!..

П И Р М А Т. Раҳматуллага ўхшаган одам йўқ, ҳеч ким унга ўхшаб яшамайди, деб қичқирасанлар. Ҳа, ундай одам кам. Эҳтимол, йўқдир ҳам. Хўш, нега шундай? Қани, ким айтади, нега?

Ҳеч кимдан садо чиқмади.

Негаки, ундай одам бўлишига қўймайсанлар-да, имон топгур-лар, қўймайсанлар!

Қ У Л М А Т. Ҳа, санитар-а, санитар!..

П И Р М А Т. Ҳали кетмоқчи бўлувдим. Энди ўша санитарини кўрмасдан кетмайман. Қачон келсаям майли, кутаман. Одамлар овера бўлиб ҳажгайм боришади-ку...

Қ У Л М А Т (ёш боладай йиғламсираб). Дада, кетамиз...

П И Р М А Т (юмшоқлик билан). Дўстингни бир кўрсам, девдим-да, болам.

Қ У Л М А Т (изтиробли, бош чайқаб). Келмайди, дада, келмайди...

Пирмат индамади — тушунди. Улар нарсаларини йиғиштириши-да, хайрлашмасдан чиқиб кетишди.

Олим, Шоир, Нозик, Нафисалар қўлларига бош суяги, қотиб қолишган эди.

Н О З И К. Нега бундай бўлиб чиқяпти? Нега? Раҳматулла амакимга ёмонлик қилиш ҳеч кимнинг хаёлида ҳам йўқ-ку. Қайтанга ҳаммамиз яхши кўраммиз... А?

Ҳеч ким индамади.

Негадир акси бўлиб чиқяпти. Отанинг гапларини эшитиб ўтирибман-у, хаёлим болаларимда. Биз-ку, яхшими-ёмонми, бир амаллаб яшайммиз. Улар-чи? Улар ҳам (бошига ишора қилиб) манави ерида бир умр қатиқ ивитиб ўтишса-я?... Унда нима бўлади? Йўқ! Унда ўлиб қоламан!.. Йўқ... Йўқ... (Юзини қўллари билан бекитганича балконга чиқиб кетди.)

О Л И М (ўзига-ўзи). Антропофагия...

Ш О И Р. Нима?

О Л И М. Антропофагия... Юнонча сўз... Одамхўрлик дегани... Туппа-тузук одамни еб қўйиш ҳеч гап эмас экан...

Н А Ф И С А (ўйчан). Тўғри, ҳеч гап эмас... Кимдир бир кунда еб қўя қолади, кимдир шошилмай ҳар куни, кимдир... ўттиз йилда. Иштаҳага қараб-да...

Шу пайт ҳовлиқиб Нозик кирди.

Н О З И К. Келдилар!.. Раҳматулла акам... Раҳматулла амаким келдилар!.. Узим кўрдим..

Ҳамма бараварига эшикка қаради. Қўлларига бош чаноқлари. Зинадан кўтарилаётган одамнинг оёқ товушлари эшитила бошлади.

Ш О И Р. Нима деятувдим?..

Н О З И К. Узим ҳам бир кунмас-бир кун шундай бўлади, деб ўйловдим...

Н А Ф И С А (шивирлаб). Эй, юрак!.. Чида, чида, ёрилиб кетма, юрак...

О Л И М. Раҳматулла, дўстим, қадрдоним!.. Ер шарига биттасан!

Нафиса асабий, унсиз йиғлар, қўлидаги калла суягини тўхтовсиз айлантирарди. Шоир эшикдан кўз узмай, ўзича бир нималар деб пичирлар, Олим тош қотганича эшикка тикилиб турар, Нозик эса ошкора ёш тўкарди. Улар хоч шаклида тортилган арқон остида қўлларидagi бош чаноқларини кўксига босиб туришар, гадалари бир қадар эгилган, нотабийроқ ҳолатда эшик томонга интилган эди...

Оёқ товушлари энди жуда яқиндан эшитила бошлади... Тўхтади. Сукут. Эшик оҳиста тақиллади...

Ҳеч ким чурқ этмади... Ниҳоят, Нафиса узоқ ётган бемордай аранг ўрнидан туриб чиқиб кетди... Бир оздан сўнг қайтиб кирди — рангида қатра қон йўқ...

НАФИСА. Госстраждан... Ҳаётларингни суғурта қиласизларми, деб сўраяпти... (Йиғлаб.) Суғурта қиладиган ҳеч нарсамиз йўқ, дедим...

ТАМОМ

Фазал хаёли

Т. Саъдуллаев чизган расм.

Муҳаббатнома

Нодира

* * *

Мунтазирдурман, қачонким келса жонон, айланай,
Бошидин юз йил тасаддуқ айлабон жон, айланай.

Бошидин айланмадим деб кўпдур армоним мени,
Келса ёрим қолмасун кўнгулда армон, айланай.

Лаҳзае холи эмас кўнглум хаёлинг хайлидин,
Иштиёкингдур кўнгул тахтида султон, айланай.

Меҳри рухсорингни соғиндим, қарорим қолмади,
Заррадек бошингдин, э хуршиди тобон, айланай.

Айларам ийди висолингни дамо-дам орзу,
Эй юзинг байрам ойи, жон сенга қурбон, айланай.

Гирдибоди домани дашти жунундур пайкарим,
Жустижў айлаб сени кўху биёбон, айланай.

Шомлар фикру хаёл ичра сени айлаб сўроғ,
Субҳидам боди сабо янглиғ гулистон, айланай.

Кел, хиром айлаб қадам қўйғил кўзум гулзорина,
Қадди рафторингдин, эй сарви хиромон, айланай.

Муғтанам эрди висолинг қайдасан, эй шахсувор,
Сендин айру Нодира ғам бирла ҳайрон, айланай.

* * *

Нигори гулбадангани тушумда кўрсам эдим,
Лаби шакаршикангани тушимда кўрсам эдим.

Кўз очмайин ғамида рўзгорим ўтғучидур,
Ки ёри сиймтангани тушумда кўрсам эдим.

Чу даври роҳатим ўтди зиҳи саодат эди,
Муроди жону тангани тушумда кўрсам эдим.

Юзи гулу қади шамшод, кўзлари наргис,
Баҳору ёсуманигани тушумда кўрсам эдим.

Жафои ҳажр била кўксуми фиғор қилай,
Нигоҳи сеҳрфанигани тушумда кўрсам эдим.

Лабимға келди анинг васлини тилаб жоним,
Бало ўти фиканигани тушумда кўрсам эдим.

Ҳамиша булбули табъим фиғону зор этар,
Ки орази чаманигани тушимда кўрсам эдим.

— Ундай бўлса, у ёқларда ҳали давом этаётган шимол ёғдусини қандай тушуниш керак? — дея гапни ҳазиломуз давом эттирди маллатоб, ярғоқбош ва ёшига келишмаган жинсили энгил кийган киши.

— Шунинг учун ҳам бузилмас Иттифоқ дейдиларда, унинг исталган гўшасида турфа эллар истиқомат қилади, — деди янги танишига ён босиб, унинг чап тарафида ўтирган, озодагина кийинган, жуссаси кичик қария.

Бундай гапларга Мандиқ олис Камчаткада аллақачон кўникиб қолган. Уни ҳамиша гоҳ эвенк, гоҳ чукчи, баъзан коряк ёки алеут деб ҳисоблашарди. У бугдоймағиз, кўзи ғилай эди, фақат ҳаддан ташқари сезим гавдаси бирмунча ихчам тортиди. Балиқчиликдан нон топанининг биринчи йилидаёқ, Мандиқнинг қаппайган қорни аслига қайтди ва ўз мушакларини кема арқонини тортавериш тараңлаштирди, сўнгра соқол қўйди, хуллас, маҳаллий одамларга ўхшаб қолди.

Шунга кўра, рўпарасидаги нозу ишвали аёлнинг «ярғоқбош»га им қоқиб қўйиши ва унинг тимсолида жануб кишини тан олмагани Мандиқни сира ҳам хафа қилмади.

У жимгина ўтириб, кўзига ғалати кўринаётган нақадар ажойиб жиҳозларга тикилиб қарарди: улкан чароғон зал, катта деразаларнинг ранг-баранг ойналари, байрамдагидек кийинган дам олувчилар... Ланг очиб қўйилган рангин манзарали табақалардан таом ҳидларини ҳайдаб, аҳён-аҳён залга салқин ҳаво ёприлиб қирар ва Қора денгиз тўлқинларининг илиқ нафасини тўлдирарди. Мандиқ Охотск денгизининг бўрондек шиддатли, муздек совуқ, зирқиратадиган шамолларига ўрганган. Олис Камчаткада шамол ачиштиради, бу ерда эса танга роҳат бағишлайди. Ёқимли. Мандиқ бўшашди, хаёлга чўмганини ўзи сезмай қолди: «Қани энди ёнида Бахромвойи бўлсайди, у отасининг ўнг биқинида ўтирарди-да, қуюқ киприкларини ерга қадаб, шундай дерди: «Дада, мен сизни анчадан бери кўрганам йўқ». Эҳ, бу яна тагин Мандиқ шикаста дилининг ширин хаёли. У ҳушёр тортганда, афсуски, жўн воқеликнинг гувоҳи бўлиб турарди.

Унга ёнма-ён ўтирганлар нималар ҳақдадир завқ билан сўзлашардилар. Маллатоб киши баъзан чинқириб юборар ёки қаҳ-қаҳ отиб, қотиб-қотиб куларди. Мандиқ уларнинг ҳангомасига қулоқ солмас эди. Лекин у «ярғоқбош»нинг кичик ўткир кўзлари ўзига тешгудек бўлиб қадалаётганини бир зум пайқаб қоларди. «Мен унга беғонаман-ку! Балким...» — деб у ўзига-ўзи истар-истамас таъкидлаб ҳам қўярди. Мандиқнинг хаёлига этни жунжиқтирувчи аллақандай кўрқинчли, шу билан бирга азоб берувчи фикр бостириб келди. Ҳаял ўтмай, ана шу совуқ фикрни калласи билан дадил сузиб, ортига қайтарган бўлди. «Ҳа, нега сен яна вавасасага тушяпсан, тинчлан. Мана, қарагин, ҳеч вақо бўлгани йўқ. Кел, дам ол...» У яна бўшашди.

Ҳадемай оқшом тушиб, жанубга хос қоронғи сокин кеча бўлганини Мандиқ сезмай қолди, йўл чарчоғи уни тўшакка ағнатди, аммо тонгда балиқчилар одатига кўра, у барвақт уйғонди. Денгизнинг қумлоқ соҳилида кезинди, оёқ-қўли ёзилгач, дастурхон қошига биринчилардан бўлиб келди.

Мандиқ очикқанини сезиб, ўз жойига Қора денгиз кўринадиган дераза қаршисида ўтирди. Аввал бошда у денгиз сатҳининг сокинлигига кўз ташлади: санаторий деразасининг пойида улкан косада сув гўё оғир симобдек тинчгина турарди. Унинг нигоҳи илк

бор денгизнинг хатарли манзили томон олислаб сузаётган довюрақларга, кейин эса ўғилчаси Бахромга жуда ўхшаб кетадиган соҳил қумлоғидаги бола-жонларга тушди... «Шунчалар ҳам ўхшайдими, а?» — деб қўйди у фикран. Энди Мандиқ нигоҳини роҳатбахш денгиздан узиб, дастурхонга кўз ташлади ва шундоққина ҳушида худди даҳшатли тубсиз жаҳаннам пайдо бўлгандек, шу қўйи донг қотиб қолди. У бундай қолга кўздан бардош бериб келарди.

Ҳақиқатан ҳам ҳайратда қолгулик эди. Мандиқ ўтирган жойнинг нақ рўпарасида, столнинг ўртасидаги зиравор идишларига суяб қўйилган портретдан унинг ўз кўзлари савол назари билан қадалиб турарди.

— Бу нима бало, бунда суратим қаердан пайдо бўлиб қолди? — деди пичирлаб даҳшатга тушган Мандиқ. Унинг соқолига тер томчилари шундай ёғилдики, аэропортда тер босгани бунинг олдида ҳолва эди.

Ҳозирги қиёфасига айнан ўхшамаса-да, суратдаги ўзи эди: у ойнали ромда бўлиб, катталиги «Огонёк» журналининг муқовасича келарди. Унда Мандиқ соқолсиз эди ва кўпроқ аввалги ишхонасининг шахсий варақасидаги фотосуратида ўхшарди...

Мандиқни яна ваҳима босди. Танаси музлади, тишлари қаттиқ қисилди, баданига эса бўртмалар тошди, айниқса, қўлларидаги бўртмалар йирик-йирик эди, унинг соқолида эса сира ақлга сиғмайдиган қол рўй берди: у бирданига оқара бошлади, гўё уни кимдир сутга ботириб олгандию оппоқ кўпик қатрондек қоп-қора — жингалак мўйларига ёпишиб қолганди. У ёпишган кўпикни сидириб ташлаш учун қўлини беҳосдан чўзганди, лекин бармоқлари ўзига бўйсунмай титради.

«Демак, бари бир изимдан тушибди, кеча ҳалиги «ярғоқбош»нинг менга қадалиб қолиши бежиз эмас экан», — деган ўй унинг хаёлига чақмоқдек урилди. Ҳа, бундай бўлиши кутилган эди. Ўзининг салкам худди шундай тасвирини Мандиқ охириги марта Тошкентда, поезд бекати ёнидаги майдонда, тўғриси, Ўзбекистондан яширинча қоқиб кетаётган маҳалда кўрган эди.

Катта тахтага осиглиқ қора ромдаги фотосуратида қуйидаги ёзув бор эди:

«Уларни милиция қидиради».

Унинг тагида эса, одатда газета сарлавҳаларида бўладиган йирик ҳарфларда мана бу сўзлар бо-силганди:

«Милиция органлари томонидан жуда хавфли жиноятчи Мамадали Содиқов устидан жиноий иш қўзғатилган ва Бутуниттифоқ қидируви эълон қилинган, ёши ўттизда. Жиноятчи катта ҳажмдаги давлат мулкани ўғирлагани учун қидирилмоқда. Илтимос, кимки жиноятчини афтидан таниса ёки турган жойи ҳақида хабар бермоқчи бўлса, маҳаллий милиция органларига мурожаат қилсин.

СССР Ички ишлар министрлиги».

Хотирасида муҳрланган эълондаги ўша матн Мандиқ (Мамадали — унинг ўзи) нинг ёдига яққол тушди. У, билатуриб биринчи марта жиноятга қўл урган ва умрининг ортда қолган кунларига хаёлан қайтди. Ана шу қоқиб юрган йилларида ўзининг бахтсизлигига айбдор бўлган кишини у доимо нафрат билан эслади.

Бу даҳшатли кимса унинг ўз тоғаси — Бахшин эди. Мамадали отасидан жудо бўлган ўша йили (у геологик экспедиция даврида сел кўчирган қор уюми тагида қолиб ҳалок бўлган) уларникига Бахшин

кириб келди. У, авваллари бу хонадонга келмас эди. Чамаси, Мамадалининг отаси Бахшиннинг феъл-атворини яхши биларди ва у билан илқ қариндошлик муносабатларини давом эттирмасди.

Мотам кунларида Бахшин кенжа ўғлини ўз тарбиясига беришга синглисини кўндирди. Мамадали тоғасининг уйда яшаб, ўнинчи синфни тамомлади. Келгусида ким бўлиш масаласи ечилаётганда, Мамадали университетнинг археология факультетига кириш истагини билдирди. У замонлар бекитган сирларни очгиси, Шарқ асрорларини яширган асрий пардани суриб қўйгиси келарди. Аммо бу йўлда тоғаси Бахшин тўғаноқ бўлиб, нуқул бир зайлда қатъий жавоб қайтарди. «Йўқ! Савдо ўқишига борасан... Фойдали касбни эгаллайсан... Ҳамма қатори яшолмайсан, балки ақлли одамлардек даврон сурасан».

Мамадали ҳам ўз қарорида қаттиқ туриб, тоғасининг амрига «Йўқ!» дея қичқирди, афсуски, ўшанда бунинг ҳеч бир аҳамияти йўқ эди.

Бахшин ўз фикрида қаттиқ туриб олди. «У жиянини онаси қошига бошлаб борди, у ерда ўзининг ҳақлигини синглисига ишонтаришга киришди: «Археология! Бу — харобаларни умрбод қазиб юришдан бўлак нарса эмас. Хумчаю қувачалар синиғи, чанг-тўзон... Ўргимчагу чаёнлар... Сенга кўмак бериш нари турсин; маоши ақалли ўзини боқишга етмайди». Бахшин жиянига нафрат билан қараб қўйиб, сўнгра деди: «Худди отасига ўхшаб, наҳотки, сен ўғлингнинг камбағал яшашини истасанг-а?»

Мамадалининг онаси акасини унчалик ишонч билан қувватламаса-да, ўғлига насиҳат қилди: «Тоғанг сенга яхшиликни раво кўряпти, маслаҳатларига қулоқ сол». Бахшин гапга яқун ясаган бўлиб, қўшиб қўйди: «Университетга кира оласанми-йўқми — буни ҳали худо билади, савдога бўлса сени ўзим тайин жойлаштираман».

Тоға айтганига эришди. Мамадали Савдо институтига кирди. Уқишни тугатгач, ўзи туғилган район посёлкасида магазин мудири этиб тайинланди. Тоға область марказидан жиянининг магазинига йўқлаб келар ва бу ёққа танқис моллардан кўплаб жўнатиб турарди. Магазин гавжум бўлиб қолган, харидорларнинг кўплигидан мол тўлиб-тошиб ётмас эди. Тоға ўша дамларда танқис молларга қанчадан «устама» нарх қўйиш зарурлигини ўз жиянига сабот билан ўргатар, кейин эса ана шу «устама»дан тушган пулнинг катта улушини ўзига ўмарарди.

Шу зайлда бир неча йил ўтди. Мамадали тоғасидан дурустгина сабоқ олди ва энди унинг эсига солиб туришига муҳтожлик сезмай, харидорларни бошлаб шиладиган бўлди. «Ҳозир ҳамма ҳалол яшамайди, шундай экан, унинг ўзгача яшаши шартми, ахир?» — деб ўйларди у.

Рост, Мамадалининг ҳаётида бир куни ногаҳонда ўз жиноятларига чек қўйган лаҳза ҳам бўлган. Бу — ўғли Баҳром туғилганда юз берганди, гўдак отасидаги виждонни уйғотишга ундаганди. Мамадали бир-мунча вақт ана шу туйғу ҳукмида юриб, ўзининг тор амалиётчилигига барҳам беришга қарор қилган эди.

У, ўша маҳалларда ўзидан сўраган эди: «Ўғли, ўғрилик ва уддабуронликдан ташқари отасидан нима мерос қилиб олади? Ўша кез қинғирлигини бас қилганди-ю, аммо у кўпга чўзилмаган эди. Илк бор кўрқувга тушгунча, илк бор тафтиш бўлгунча, бунга чидаган эди. Тафтишни ҳам Бахшин уюштирганини Мамадали кейинчалик англаган эди. Тоға жиянининг руҳи «тушкун»лигини кўриб, тўсатдан магазинга

тафтиш юборди-да, уни ҳушига келтириб қўйди. Пировард яқун ясалганда, шубҳасиз, ундан анча камомад чиқди, мудирининг кўзига судланувчининг курсиси узоқдан аниқ кўриниб кетди... Ҳамишагидек, бу дафъа ҳам Бахшин ўзининг халоскорлик режалари билан пайдо бўлди. Тўғридан-тўғри Мамадалининг кўз ўнгида комиссия яхши натижа билан туганган тафтиш актини қайтадан ёзди.

«Мени кечир ўғлим, аммо сен учун мен бошқача йўл тутолмайман, — ўтинди Мамадали тоғасининг «ёрдам»ини рад этмаган ўша дақиқада хаёлан Баҳромга мурожаат қиларкан.

Тафтиш актига ўхшаган операцияларни Бахшин осонликча бир ёқлик қилар, чунки у савдо бошқармасида бўлим бошлиғи бўлиб ишларди. Уни эса Ўзи қувватларди.

Мамадали Ўзини ҳеч қачон кўрмаган, бироқ бу кишининг жуда ишнинг кўзини биладиган одам эканини эшитган эди. У ҳамма вақт уддабурон, серфаҳм одамларга жон куйдирарди...

— Сени ҳам Ўзи биладиган вақт келди, Мамадали, фақат паст кетмасанг бўлгани. Подшоликда зарб қилинган йигирмата тилла танга топ. Мен эса сен учун Ўзига икки оғиз керакли гапни айтиб қўяман, — деди негадир тоға навбатдаги «устама»ни олишга келганида. Бу гал «устама»дан тўпланган пул беш мингга етибди. Тоға янглишмас, у қайси мол қанча туришию, қачон қўлдан-қўлга ўтишини яхши биларди.

— Сени шонли келажак кутяпти! Саккиз дерзали гиштин уйча, ГАЗ-24га эга бўласан. Кўриб турибман, ана, Баҳромбойинг катта бўляпти, унга ҳам битта «Жигули»гина керак бўлади. Ахир, сен уни — кенжангни яхши кўрасан-ку, шундайми, а? — дея рози қилди Бахшин ўз жиянини.

Мамадали лозим бўлган бу зарб қилинган олтин тангаларни қидириб топди. Уларни қўлида айлантариб кўрди, лекин ҳеч қандай жозибасини сезмади, аксинча, ундан жирканди. Эҳтимол, уларни қидиратуриб, ваҳима босгани учун ҳам шундай бўлгандир; бутун жамғармасини кимлар учун қўлдан чиқазини энди унга аён эди. Модомики, бу тангалар кимнидир илитаркан, Мамадали уларни ўша аталган жойга думалатди. Шундан кейинги натижани эса сира кутмаган эди. Мамадали ана шу «олтин жазаваси»дан сўнг мақтаб ёзилган характеристика («яхши ва ташаббускор ташкилотчи» деб ёзилганди буйруқда) билан область савдо базасининг директори этиб тайинланди.

Ана шу ердагина Ўзини билиш Мамадалига насиб қилди.

Уни лавозимга тасдиқлаш учун «юқори»га қақирди. Раҳбарлар мажлис қилаётган залга Мамадали ҳаяжонланганидан лаллайган юриш билан кирди ва узун стол адоғидаги бўш стулга ўтирди. Ўзи, янги номенклатурадаги кадрни лавозимга тасдиқлаш учун оғиз очди, базанинг янги пайдо бўлган директори раислик қилувчининг тиржайиб турган тилла тишларида бутун зал ярқираб, «яхши ва ташаббускор ташкилотчи»га яқдиллик билан овоз берувчи мансабдорларнинг кўзини қамаштирганини кўрди. Шу лаҳзада Мамадалига Ўзи қудратли ва ҳар нарсга қодир бўлиб кўринди, кунларнинг бирида пайдо бўлган виждон азоби эса, шунчаки юпанчу кўнглининг эрмаги экан...

Мамадали Ўзини бирор марта қайтиб кўрмади, аммо унинг номидан вакиллар ҳар куни базага келиб туришди. Танқис молларни кавлаштиришар, кўзлари

тушган моллардан биттадан, баъзан ўнталаб олишарди. База директорининг фақат Ўзи эмас, балки Бахшин учун ҳам «ҳисоб-китоб» қилишига тўғри келди. Ҳисоб эса, қачонлардир район магазинидагидек беш минг эмас, балки ўн минглаб сўмга чиқди. Вазифа ўсди, дов ҳам ошди.

«Юқори»га, Ўзи ва тоғасига жўнатилаётган бу пул ва молларнинг ўрнини Мамадали пухта ўйланган «устама» таркиби эвазига қоплар эди. Бу «механизм» эса область базасида равон ва тўхтовсиз ишларди. Чет элдан келтирилган ҳар бир жуфт этикка ўн сўм ва чарм пальто ва ошланган теридан тикилган нимпальтога юз сўм, кўйлак ва камзулларга беш сўмдан «устама» қўйиб сотиларди. Қандайдир (ранжиганми, виждонлими) ходимнинг шикоятни бўйича, то республикадан бригада текшириш учун бирдан бостириб келиб қолгунга қадар базада танқис моллар ана шундай қўлдан-қўлга ўтиб турди.

Бахшин бу вақтда курортга жўнаб кетганди. Ўзи хорижда дам олар, ҳаммага чойчақа ҳада қилибгина қолмай, кўзни қамаштирувчи «олтин» табассум ҳам инъом этарди. Чўнтакдаги олтин, оғиздаги олтин — бу юксак обрў, бизнесменлар буни жуда ҳам қадрлайди. Фақат бошқа бойликлар юксак ҳисобланган жамиятдагина олтинга ҳавас, унинг ортиқчалиги — ўша одамнинг камида бахтсизлигини, балки тўғридан-тўғри ўғрилигини ёки ундан ҳам баттар — жиноятчи эканини кўрсатадиган ошқора аломатдир.

Базада тафтиш бораркан, Бахшин «фавқулодда ҳодиса» ҳақида эшитган ҳамоно курортдан чиқиб кетди. Шаҳарга қайтиб келгач, у тафтишлар атрофида қизғин фаолиятини авж олдириб юборди. Уларга катта пул «тиқиштирди», аммо ҳамма жойни бекитишга улгуролмади: тафтиш актига аллақачон имзо чекилган эди. База омборларидаги молларнинг камлиги икки юз минг сўмдан зиёд эди. Бахшиннинг ўз жияни учун қилган ягона «эзгу»лиги шу бўлдики, Мандиқ деган исм ёзилган сохта паспорт ясаб бериб, уни қовуналарнинг хушбўй ҳидию асалдан ширин узум бошларидан йироққа — Шимолга жўнатди.

Ана шундай қилиб, Мандиқ балиқчи бўлиб қолди. Хотини ва икки боласини ўз ҳолига ташлаб қўйишига тўғри келди.

Эҳ! Ўшанда жўнаб кетиши, тўғриси айтганда, уйдан қочиши унинг учун нақадар тасаввур қилиб бўлмас даражада оғир кечган эди. У хотинига чурқ этмади, фақат Ваҳромга энг сўнгги дафъа пичирлади:

— Хайр, ўғилчам, мени кечир: сенинг турмушинг тотли кечишини истовдим, аксинча бўлиб чиқди, аттанг...

Аммо, ўшанда бешга кирган бола, отасининг ва бутун оиланинг фожиавий аҳволини фаҳмламас эди, албатта. Гўдакнинг фақатгина кўзлари қўрқувданми, аламданми аллақандай бир ачиниш ифодаси билан отасига тикилиб қараган эди. Ўша нигоҳни Мамадали эсида сақлаб қолди. Унинг учун ўша нигоҳ кўп йиллар нажот бўлди.

Мамадали ўз онаси билан хайрлашувга уялганидан бормади, у туғилган юртидан яширинча жуфтаникни ростлаб қўя қолди. Вечора она Мамадалининг савдода ишлаётган биринчи йилиёқ Бахшин унинг ўғлини ғирром ўйинга тортганини тушунган, ва ҳатто бунга қаршилик кўрсатишга ҳам уриниб кўрган эди. Бироқ у ожизлик қилди, марҳум эрини тўғрилиги учун ҳам ёмон кўрадиган акаси ҳаддан ташқари тамагир ва маккор эди.

Мамадали — Мандиқ қочди, уйи ва ундаги бутун жиҳозлари мусодара этилди. Уни топишга Бутуниттифоқ қидируви эълон қилинди. Хотини ва болалари онасининг эски лойсувоқ уйига кўчиб келишди. Кекса она ўғли бошига орттирган шармандаликка бардош беролмай, тез орада дунёдан ўтди. Бу нохуш хабарни Мандиқ Камчаткада муддатли ҳарбий хизматни ўтаётган юртдош бир йигитдан тасодифан эшитиб олди. Аскар уни танимади, Мандиқ эса унга сирини очиб гапирмади. Ҳарқолда, таъқибдан қочган ва доимо бекиниб юрган, туғилганида қўйилган ўз исмини ҳам айтишдан қўрқадиган одамга оғир бўлса керак.

Тўйгунча кайф-сафо қилай деб, бу шармандаликни, бу жазони одам ўз бошига ўзи орттиради.

Билиб қолишмасин деган таҳликада Мамадалининг қочқинликда ўтган ана шу етти йилининг қанчадан-қанча тунни уйқусиз, қанчадан-қанча куни хавотир билан кечди.

Қаршисидан чиққан ҳар бир форма кийган милиция ходими Мамадалини ларзага солади. Ўзининг ҳамюртлари билан учрашишдан яна бешбаттар қўрқарди. Узоқдан дўппили кишини кўриб қолса, бас, ўша заҳоти бекинишга мажбур эди. У, ана шу эркин одамларга ҳасад ҳам, ҳавас ҳам қиларди.

Мамадали сузувчи базада соҳилдан балиқ овиға узоқлаб кетгандагина ёки ўғлини эслагандагина ўз ваҳимасини вақтинча унутарди. Шунинг учун ҳам у соҳилга қайтишни истамас эди. Шунинг учун ҳам у нажот берувчи бола кўзларини сабот билан изларди.

Яқинда эса Мандиқ газетадан Ўзининг қамалганини ўқиб қолди. Демак, унинг куни битибди. Ана шу газета хабаридан кейин базанинг собиқ директори негадир енгил тортди. Тушида нечукдир ўғли билан дамба-дам учрашадиган бўлди.

Сўнгги кунларда Мандиқ айбини бўйнига олиб милицияга бориш ва ҳақиқий исмини маълум қилиш ҳақида жиддий ўйлайдиган бўлди. Яна неча йил бекиниб юриш мумкин: беш йилми... ўн йилми?..

Ўзини ўлдиришни ҳам хаёл қилди, аммо Мандиқ шармандаликнинг бундан ҳам оғир юки бир умр унинг болаларига тушишини англади. Яхшиси, қилмишларига тавба қилади. Бошқа корчалон ва олғирларни ҳам фош этиш керак. Ахир, Бахшин Тошкентнинг аллақасерида катта лавозимда тинчгина ишлаяпти-ку. Энди унинг ҳам жавоб берадиган вақти етди. Эҳгимол, у «устама»ни бошқалардан шу кунгача уриб келаётгандир.

Ҳар гал Мандиқ айбига иқроп бўлиб боришга чоғланганда, унинг оёқлари ўзига бўйсунмай, «Милиция» деган лавҳа ёнидан ўтиб кетиб қолади. Дадил бўлмайди. Қўрқади ва ўзига ачинади.

Мана энди ўша кутилмаган қолат курортга йўлланма туфайли қайтиб келди. Ҳа, Мандиқ йўлланмага ўз меҳнати билан сазовор бўлди, бироқ бунга Мамадалининг ҳаққи йўқ. Бу ёққа, Қора денгизга балиқчи Мандиқ ва қочқин Мамадали учиб келаркан, бутун йўл бўйи икки туйғу ўзаро ана шундай курашди.

— О-ғ-и-р, — деди энгикиб балиқчи столида ўтирган киши виждон азобиға чидаш беролмай.

Гарчи Мамадалининг кўзи шишган бўлса-да, ақли борлиқни аниқ идрок қилолмасди, у шу дамда қандайдир қутирган диққат билан столда юзма-юз турган ўзининг суратига тикилиб қарай бошлади.

Юзи навқирон, озода: Мамадали институтни тугатган даврида, йигитлик чоғида ана шундай эди. Ушанда у софдил, ниятлари ёруғ эди. Фақат гўзаллик ҳақида ширин хаёллар сурарди...

— Хўш, ўша гўзаллик сенга насиб қилмадимми? — дея ногаҳонда бурро қилиб секин сўради суратдаги қиёфа пешонасини тириштираркан, рўпарасида ўтирган серсоқол одамдан.

Стол ёнида ўтирган киши ёрилган лабларини аранг қимирлатиб (қаттиқ ҳаяжонланганиданми ёинки бутун аъзойи-баданида кўтарилган ҳароратданми) жавоб қилди:

— Йўқ, насиб этмади. Нима учун сен отимни тилга олмаясан?

Қиёфа яна пешонасини тириштириб, давом этди:

— Чунки сени Мандиқ деб аташ мумкинмас, негаки бу исми сен қаллоблик билан фақат етти йилдан бери кўтариб юрибсан, лекин сен ўзинг ўша одам эмассан. Сени, яъни серсоқол балиқчини, туғилганинда волидаи муҳтараманг қўйган Мамадали деган ном билан ҳам аташ мумкин эмас. Йигит хаёлида Мамадали самимий эди: у ҳозир рўпарамда ўтирган кимса — сен биринчи жиноятингни қилган маҳалда, сен ҳатлаган чизикдан нарида, ўтмишда шундайлигича қолди.

— Унда, сенингча кимман, ахир? Айт! — Серсоқол одам ваҳимада пичирлаб дағдаға қилди, аини шу чоғда эса мўйларининг илдизи бўйлаб соқоли оқариб кела бошлади.

— Ҳали виждонингни йўқотмаган бўлсанг, бу ҳақда ундан сўраб кўр, — жавоб қилди қиёфа.

— Унда Ўзимнинг ҳақиқий отимни йўқотганимдан бери узлуксиз етти йил кўтариб юрган бутун дардимни кимга сўйлаб берай? — Сўради серсоқол одам суратга тикилиб қараганча.

— Фақат менга айта кўрма! Сен кўксингдан мени қисиб чиқарганинда ва Бахшиннинг ваъдаларига учганинда ҳамда гарчи бунга ҳаққинг бўлмаса-да, ҳеч тап тортмай магазинга мудирлик қилганинда, тагин ҳам каттароқ мартабани виждонсизларча сотиб олиш учун йигирмата тилла тангани итоакорона тўлаганинда ўзим ҳам кўп азоб чекканман.

— Менга қийин, ишон, юрагим эзилиб кетди. Етти йилдики, бу ҳақда ёлғиз ўзимдан сўрайман, — деди пичирлаб Мандиқ алинганнамо.

Қиёфа, энди пешонасини тириштирмай ажабланиб сўради:

— Нега фақат етти йил?..

— Чунки бу йилларда мен даҳшатли ўтмишга ўхшамайдиган кун кечиряпман. Атрофимда оддий, ҳалол одамлар. Авваллардагидек, уларни алдай олишим ёки ишлаб топган ҳақларига чанг солишимни тасаввур ҳам қилолмайман, — деб айтаркан, Мандиқнинг ёноқларидан думалаган ёш томчилари қуюқ, бироқ ҳаял ўтмай оқариб улгурган соқолига сингиб ғойиб бўларди.

— Менга қийин дейсанми? — деб жиддий сўради суратдаги қиёфа ва сўнгра қовоғини солиб олди.

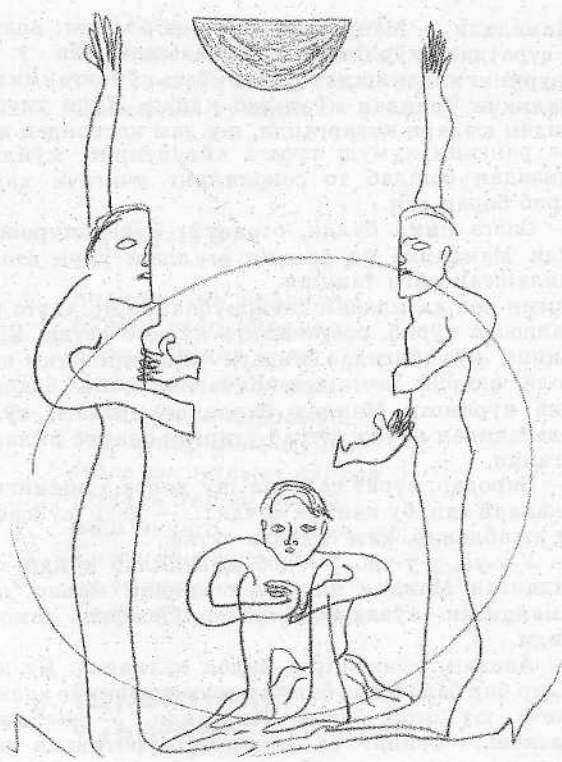
— Ҳа, қийин ва яна ҳаддан зиёда уят ҳам. Э, қочишгача яшаган йилларимдаги ярамас қилмишларимдан ва энг аввало отамнинг мўўтабар номига иснод келтирганимдан шундай номус қиламанки... — Серсоқол одам шундай деганча, юрак-бағри эзилиб бош чайқади, чамаси, унинг кўнгли беҳузур бўлаётган эди.

— Яна нимадан номус қиласан? — Сўради қиёфа.

— Яна... ўз онамни қабрга бевақт тикқанимдан...

— Яна тагин-чи? — Уни қистади суратдаги қиёфа.

— Болаларимни ўз отасининг номини айтишдан ор қилишга сабабчи бўлганимдан уяламан. Эҳтимол, улар ҳар куни ёмон сўзлар билан эслашса керак, — дея серсоқол ўзини тутолмай, ҳўнграб йиғла-

Расми муаллиф ишлаган

ди ва бир зумдан сўнг у ўзининг йигитлик суратини энтикиб сўроққа тутди: — Айт-чи, мен энди қандай яшашим керак, нима қилишим зарил?..

— Бу саволингга танҳо сенинг ўзинг жавоб бера оласан, — деди қиёфа ва яна давом этди. — Эслай санми, отанг ўлиб, оилани боқиш онангга душвор бўлиб қолди. Тенгқурларинг дарсдан кейин чуввос солиб болалар ўйинлари билан овунар, сен бўлсанг, арқон ва ўроқ кўтариб, бурган ёки янтоқ ўриб келиш учун олис далага йўл олардинг. Сен кичкина ва нимжон эдинг, катта боғламларни орқалаб, аранг кўтариб келардинг. Баъзан вазмин боғлам кифтингдан ағдарилиб, сени ҳам қулатарди, ўшанда анчагача ўрнингдан турулмасдинг. Лекин сен бир бурда нонни ўз пешона теринг билан топардинг. Бунинг эса ҳеч кимга зиён-заҳмати тегмас эди. Сен янтоқни бозорга олиб келардинг, онангдан уни ўтинликка сотиб олишарди. Мана шунинг эвазига ишлаб топардинглар. Бу — сен ишлаб топган ҳалол нон эди.

— Ҳа, эсимда, — серсоқол одам бирданига умидворлик билан сесканиб тушди ва енгил тортиб хўрсинаркан, давом этди. — Мен учун бу энг қувончли, энг қадрли чоғлар...

— Ўғлининг хайрлашув дақиқасидаги нигоҳи сенинг ёдингга ҳеч нимани туширмайдими?

— У бутун жонимни суғириб олади, у — менинг виждоним.

— Демак, сен эслайдиган нарса бор, виждонинг суянадиган нарса бор. Ишон, унга.

— Мен энди бундай яшаёлмайман, энди бу азобларга бардош беролмайман. Етар, бас! — Мандиқ ўқсиб қаттиқ ингради ва шошилиб қўйлак ёқасининг тугмасини еча бошлади.

— Йиғлаясанми? Йиғлаганинг яхши. Яна бир марта ўғлининг нигоҳини эслагин, — деб виждонининг қиёфаси охирги сўзини айтди ва шундан кейин суратда у абадий сукут сақлади.

Мамадали — Мандиқ ҳеч тушуна олмади: аслида бу суратдан кўринган «шарпа»миди ёки у тасаввурнинг алданиши туфайли кўзга кўринганмиди...

Балиқчи ўрнидан кўзғалиб қўйди. Қўли титрар, йиғидан юзлари қизарганди, шу дам қатрондек қоқора рангини кумуш тусига айлантириб, мўйлари илдизидан бошлаб то соқолининг учигача ҳамон оқариб борар эди.

— Сизга нима бўлди, отахон? — деб мурожаат қилди Мандиққа ўз ўрнини эгаллаш учун столга ақинлашган янги таниши.

Озгин чол ҳазилакам таажжубланмади, ҳатто уни бу аллозда кўриб, ростакамига қўрқиб кетди. Шундоққина кўз ўнгида ёнидаги одамнинг тим-қора соқоли оқариб кетганди. Кечагина унга баҳодир бўлиб кўринган Мандиқ бирдангина ўпкаси тўлиб йиғлаганидан ночор титраб ўтирган одамга айланиб қолганди.

— Виродар, сурат сабабли шу қолга тушдингми? Бу қандай гап, бу қандай кечди?.. — деди мўйсафид ҳам ажабланиб, ҳам саволга тутиб.

— У-у-ув, у-у-ув... — деб мингиллаб қўйди ҳаяжонланган Мандиқ ва у ҳеч қандай маъно уқиб бўлмайдиган кўзлари билан мўйсафид томонга қаради.

— Азизим, кўнглингга малол келмасин. Бу қандайдир бир бало эмас, балки рассомимизнинг ҳазили, у кеча шу стол ёнида ўтирганди. У энг яхши сураткаш. Сенинг бу соқолсиз суратингни кеча кечқурун солди, эрталаб эса уни бу ёққа қўйди, — деди чўчиган мўйсафид кексаларга хос майингина товушда.

— У-у-ув... — яна ошқора бўзлади Мандиқ.

— Бу рассом келганимнинг биринчи куниёқ шўхлик қилиб, зиғир поҳолидек соқол билан менинг расмимни солган. Қара, сени бўлса йигитлик қиёфада ифодалабди. Аммо бу сенга қаттиқ таъсир қилди. Афтидан, ана шу сурат ниманидир эсингга туширди.

— Ўғлимни, ўғлимни йўқотдим, у-у-ув, — ҳўнграб йиғлади серсоқол одам.

— Ҳалок бўлгани ҳақида телеграмма олдингми? — Ачиниб сўради мўйсафид.

— Мен у ёқларда етти йил бўлмадим, — деди мўйсафиднинг китобига бирор аниқ жавобни тополмаган Мандиқ хириллаган товушда ўринсиз мингиллаб.

— Ҳа, ҳа, мана мен ҳам ўзимизнинг станцияда тўққиз йил тухум босдим... — мўйсафид уни юпатишга уринди.

— Нима учун қамашганди? — Бирдан унинг гапини бўлди Мандиқ.

— Йўғ-э, у маънода айтаётганим йўқ, ундай эмас, Сибирнинг уруғчилик станциясида ишлаб, бураининг совуққа чидамли янги навини етиштирдим. Шунга айтяпман-да, ўғлим, тўққиз йил тухум босдим деб. Ҳа, нақ тўққиз йил ўрнимдан жилмадим. Айтишингга қараганда, сен етти йил... Бундан чиқдики, кўпчилик учун муҳим бўлган нимадир қилгансан... Ўҳў, Шимолда яшаш жуда оғир-да, — деди мўйсафид энгил нафас олиб, янги танишининг бир оз юпанганини кўриб.

— Мен алаҳладим чоғидан. Менга ҳалигина кўринган даҳшатли «шарпа» ҳаққоний эди, — деди тамоман ўзига келган Мандиқ қатъийлик билан.

— Ўғлим, одамда ора-сира ана шунақа юракни бўшатиб олиш ҳолати бўлиб туради, бу — ёмон эмас, қайтанга яхши...

— Қўйинг, ота, менга унчалик раҳмингиз келма-

син, мен бунга лойиқ эмасман. Ҳамма, ҳамманинг олдида айбдорман: одамларнинг ҳам, онамнинг ҳам, қариндошларимнинг ҳам, зурриётим — фарзандларимнинг ҳам, — деди Мандиқ надомат чекиб.

— Суратингни солганда, балким рассом ниманидир илғагандир?

— У мендаги «ниманидир» бундан етти йил бурун илғаганда қанийди, ота. Эҳтимол, аллақачон одам бўлиб, болаларимни ҳам номусга қўймасдим, — деди Мандиқ ва сўнгра рассомнинг ўзи ҳам ҳеч шубҳаланмай, уни навқирон ҳамда ҳар қандай ғаразу ҳирсдан бегона қилиб тасвирлаган суратни қўлига олиб, ошхонадан чиқди.

Денгизда тамомила сукунат ҳукмрон бўлиб, фақат қирғоқнинг чеккасида кучсиз тўлқинлар чайқаларди. Қаёққа кўз ташлама, атроф одамлар билан тўлган эди. Улар офтобда тобланиб, қумда роҳат қилиб ётишар, соҳилдан узоққа сузиб боришар ва умуман ўзларини эркин ҳис этишарди...

Мандиқ аллақанча вақт тин туриб, табиатнинг ана шу фароғати ва денгиз сайлининг ғала-ғовурига назар солди, кейин эса энгил тортиб, бирдангина ҳайқирди:

— Боряпман, ўғлим!

У шахд билан шахарга қараб кетди...

Оддийгина ўзбекона хонадон. Қишлоқ. Ҳовли. Сўрида уч киши: чол ёстиққа ёнбошлаган, кампир икки қўлини тиззалари устига қўйиб ўтирибди, уларнинг ўғли эса қўлларини қовуштирган кўйи узоқларга термулади. Учала персонажнинг нигоҳи уч томонга қадалган. Ҳар ким ўз хаёли билан банд. Аммо учовининг ҳам фикрига, хаёли суриб қолишига асос битта. Бошқача айтганда, учаласи ҳам бир нарса хусусида ўйлапти: мана шу йигитнинг тақдири. Кекса ота-она ўғлини тезроқ уйлантириши, неваралар кўришни орзу қилади. Ҳозиргина шу ҳақда суҳбат бўлгану сўнги хулоса олдидан ҳар ким ўзича фикрини жамлапти...

Бу воқеа расом Йигитали Турсунназаровнинг «Хаёл» асарига ифодаланган. Картинадан мен ана шундай таассурот олдим. Бинобарин, асарнинг «Хаёл» деб номланиши шу каби фикрга асос беради. Унда тасвирланган ҳолат ҳар бир оилада, ҳар бир ота-она билан ўғил ўртасида бўлиши мумкин. Суратни кўрган, диққат билан разм солган киши бунга тўла ишонч ҳосил қилади. Рассомнинг маҳорати шундаки, асар персонажларини типиклаштира олган. Суратга термулиб, унинг персонажларини диққат-эътибор билан кузатганингиз сари янги-янги қирраларини кашф этаверасиз, уларнинг ҳар бири нима ҳақда ўйлаётганини билиб оласиз. Ҳатто улар ўз хаёлларини сизга секингина айтиб бераётгандай туюлади. Персонажларнинг ҳолати кўз қарашлари шундан далолат бериб турибди. Зотан, тасвирий санъатда қаҳрамонлар сўзсиз сўзлайдилар. Яхши санъат асарларнинг персонажлари ўша ҳолатда нима дейиши мумкинлигини билиб олиш қийин эмас, ҳатто гоҳда уларнинг сўзлари эшитилгандай туюлади.

Йигитали Турсунназаров асарларини кузатганимда ана шундай ҳолга тушаман. Унинг «Сўнги мактуб» («Қора хат») деган асари бор. Бу суратни ҳар гал кўрганимда юрак-бағрим эзилиб кетади. Соқлари ёйилган ёшгина жувон юзини бекитганча йиғлапти. Ёнида бешик. Бешик билан жувон ўртасида сўнги мактуб — қора хат. Жувоннинг юзи кўринмайди. Рассом унинг бутун фожиасини, дардини мунгли қўшиқ каби тасвирлай олган. Уруш даҳшатини, ҳали турмуш лаззатини тотмаган жувонлар фожиасини акс эттирган. Бинобарин Улуғ Ватан уруши йилларида бу каби дод-фарёдлар деярли ҳар бир оилада рўй берган. Бешиқда ётган, онаси нима учун увос солиб йиғлаётганини англаб етмаган гўдак рассомнинг тенгдошларидан бири, ахир. Сўнги мактубни ўқиб йиғлаётган жувон уруш йиллари турмуш ўртоғидан айрилган, аммо матонат, иродаси букилмаган, фарзандларини хор қилиб қўймаган садоқатли аёлларимизнинг умумлашма образидир. Бу суратга термуларкан-

СУРАТГА МАМАТҚУЛ ҲАЗРАТҚУЛОВ КЎЧГАН ХАЁЛЛАР

ман, Абдулла Ориповнинг машҳур «Аёл» шеърини эслаيمان.

Шеър ва картина бир-бирини тўлдирётганга, садоқатли аёлларимиз шаънига қасида каби янграётганга ўхшайди.

Улуғ Ватан уруши мавзуи Й. Турсунназаров ижодида салмоқли ўрин эгаллайди. Салмоқли деганда миқдорни назарда тутмайман, аксинча, бу мавзу унинг асарларида нечоғли чуқур, бўрттириб тасвирланганини таъкидламоқчиман. «Ой бориб, омон қайт» асарига даҳшатли фожиа — уруш бошлангани ҳақидаги машҳур хабар ифодаланган. Осмонни қоп-қора булутлар қоплаган. Симёғочда иккита радиокарнай. Бир парча замин. У ерда она ва ўғил. Радио совуқ хабарни эълон қилмоқда.

Рассом мана шу деталлар орқали урушнинг даҳшатини, фожиасини тасвир этган. Бу ерда бўёқларнинг ўз ўрнида ишлатилганини, рассомнинг топқирлигини қайд қилиш лозим. Бинобарин, Й. Турсунназаров ижодий усулига хос жиҳатлардан бири шундаки, у кичик деталлар ёрдамида катта умумлашмалар чиқаради, фалсафий фикр юритади, умуминсоний ғояларни сингдиради. «Ой бориб, омон қайт»даги булутларнинг ваҳимали бостириб келиши (уни диққат билан томоша қилган одамнинг юраги зирқираб, беихтиёр ўзи ҳам ваҳимага тушади), радиокарнайдан таралган совуқ хабар, табаррук тупроғимизнинг кичик бир парчаси — булар ниҳоятда оғир фожиалар бошланаётганидан далолат беради. Муҳими шундаки, бу асарни кўрган ҳар бир пок ниятли киши қалбига урушга нафрат, ғазаб ўйғонади, унга қарши кураш туйғуси жўш уради.

Дунёмиз денгиздай чайқалиб турган, империалистлар кетма-кет ядро қуролларини синаб кўраётган ҳозирги долғали кунларда бу каби асарларнинг аҳамияти катта. Зеро, санъаткор ўз ижоди, яратган асарлари билан заминга, ўзи яшаб турган даврга, ўзи мансуб бўлган жамиятга хизмат қилмоғи лозим. Шу нуқтаи назардан ёндошганда Йигитали Турсунназаров ижодида гражданлик туйғуси қабашиб кўринади.

У урушни кўрмаган, аммо уруш даҳшатларини

бошидан кечирган. Йигиталининг болалиги ўша оғир йилларга тўғри келган. Мурғак қалби ила бутун мамлакат бошига тушган оғир мусибатни ҳис қилган. Кейинчалик — ақли-ҳушини таниб, ўқиб-ўргангандан сўнг бу туйғу унинг қалбига акс садо бера бошлайди. Шу босис ижодининг дастлабки йилларидаёқ Улуғ Ватан уруши мавзусига қўл уради. Ана шундай асарларидан бири — «Сўнги мактуб» рассомга шўҳрат келтирди. Бу асар Ўзбекистон ССР Маданият министрлиги кўргазмалар залининг фондидан муқим жой олган.

Йигитали ижодида бир услуб алоҳида бўртиб кўринадики, бу рассомнинг ўзига хос индивидуал услубини ташкил этади. Бу — табиат ва жамият уйғунлигидир. Унинг аксарият асарларида ана шу мотив ўз аксини топган. Айтилик, юқорида эслганимиз «Хаёл» асари. Картинанинг орқа фонига тут дарахти тасвирланган. Мен бу асарга термулганимда тут баргларининг майин шабадада шивирлаганини эшитгандай бўламан. Баҳайбат дарахт билан чолу кампир ва уларнинг ўғли ўртасида умумий яқинлик борга ўхшайди. Тутнинг бақувват танаси ва хаёлга толган чолнинг боқишлари, ўйчан онанинг нигоҳи — булар фарзандлар суянчиғи, боқийлик рамзи.

Табиат ва жамият, инсон ва табиат ҳамкорлиги рассомнинг «Сув ҳақида дoston» триптихида янада бўртиб кўринади. Асарга қараб туриб жуда кўп нарсалар ҳақида ўйлаш, фикрлаш мумкин. Табиат неъматларисиз инсон ожиз. Айниқса, сувсиз ҳаёт йўқ. Рассом сувнинг кадр-қиммати, унинг инсон ҳаётида, наинки инсон, балки умуман мавжудот, борлиқнинг тириклигида аҳамияти хусусида сўзсиз қўшиқ куйлайди. Триптихнинг марказий қисмида шарқираб, оппоқ кўприб оқётган сув тасвирланган. Асарнинг чап томонида табиат, ўнг тарафида эса инсон. Ҳар иккаласи учун сувнинг ўрни, аҳамияти нечоғли муҳим экани тасвирланади. Қақраган, сувсиз дарахтга термулиб турсангиз, гўё у дод солаётгандай туюлади. Унг тарафда эса сувга интиқ деҳқон қиёфаси. У кетмонига суянганча, мудрайди.

Бу ерда ҳар бир деталь, ранг ўз ўрнида ишлатил-

ган. Ёзувчи ҳар бир сўзни минг ўйлаб ишлатганидек, мусаввир ҳар бир детални, рангни жой-жойига қўйиш, ўз ўрнида ишлатиш пайида бўлади. Бусиз мукамал санъат асари яратиш мумкин эмас. Биз — оддий томошабинлар учун аҳамиятсиз кўринган, дейлик, ҳажман йирик полотннинг бир чеккасида қоладиган арзимас деталь ёхуд кичик бир ранг рассом учун муҳим аҳамиятга эга. Бинобарин ана шу «арзимас» деталь ёки ранг йирик асарнинг умумий савиясига соя ташлаши ҳеч гап эмас.

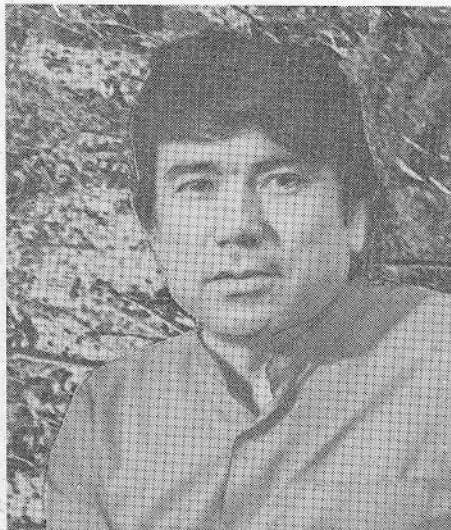
Мен Йигиталининг устахонасида кўп бўлганман, унинг асар устида ишлаш жараёнини кўп кузатганман. Катта полотннинг бир чеккасига (мен мутлақо эътибор бермаган) қилқаламни озгина юргизиши натижасида бутун манзара ўзгариб кетганини кўрганман, рассомнинг рангни нозик илғай олиш қобилиятига тан берганман.

Бир куни Рассомлар союзининг кўргазмалар залига кирдик. У ердаги асарларни кўздан кечирдик. Йигитали бир картина олдида тўхтади-да, «Мана шу асарда қандай камчилик бор?» деб сўради мендан. Очиги, аниқ жавоб беролмадим, яъни асарнинг тайинли камчилигини тополмадим. Кейин ўзи айтди: «Болаларнинг ётишига эътибор беринг-чи... Тўғрими?» Суратда танчада ётган болалар тасвирланган эди. Унинг гапидан кейин диққат билан разм солдим. Чиндан ҳам нотабиий тасвирланган экан. Бошқача айтганда, картинада тасвирланган каби ётишса, у боланинг оёғи бунисининг, бу боланинг оёғи унисининг кўкрагига чиқиб кетиши керак эди. Қолбуки, ҳеч ким сандалда ундай ётмайди. Аминманки, бундай камчиликини ҳамма ҳам бирдай ёки тезда илғаб олавермайди. Бунинг учун рассом нигоҳи бўлмоғи лозим.

Йигитали билан ранглар хусусида кўп суҳбатлашганман. Бир гал у «Қора рангнинг ёки қизилнинг неча хилини биласиз?» деб сўраб қолди. Билганимча жавоб бердим. Аммо мен санаган турлар денгиздан томчи бўлиб қолди десам, ишонавиринг.

Бу гапларни нега келтиряпман! Сабаби — Йигитали Турсунназаров асарларида рангларнинг сержиллигини, биз учратмаган ранглар топишини, деталлар мукамаллигини таъкидламоқчиман.

У қишлоқ фарзанди. Гўзал Фаргонанинг Рапқон қишлоғида таваллуд топган. Балки шундан-дир, қишлоқ мавзуси унинг ижодида салмоқли ўрин эгаллайди. Қишлоқ ҳаётини, қишлоқ одамлари образини севиб, илҳом билан тасвирлайди. Пахтакор меҳнатини, заҳматини яхши билади. Узи ҳам пахта ичида катта бўлган. Мактабдан аввал пахтазорга, теримга қатнаган. Ўзбек пахтакорининг иродасини, матонатини ўз асарларида тасвирлашни шараф, халқи олдидаги фарзандлик бурчи деб билади. Ана шу бурч, масъулия туйғуси ўлароқ унинг «Абдураззоқ ота», «Бригадир Робия опа», «Еш пахтакорлар», «Рапқонликлар», «Тожимат Холматов», «Собиржон Ҳолиқов» каби қатор асарлари вужудга кел-

ди. Бу асарларнинг аксарияти портрет услубида ишланган. Аммо тор доирада чекланмаган. Мусаввир қаҳрамонларини ўзи яшаб турган муҳитда кўрсатади. Бу ерда ҳам, юқорида айтилганидек, табиат ва инсон уйғунлиги ўз аксини топган. Бироқ энг аввал уларнинг ички дунёси, руҳи очиб берилган. «Абдураззоқ ота» ва «Собиржон Ҳолиқов» асарларида персонажлар ёнида ҳаётнинг абадийлиги рамзи сифатида дарахт тасвири. Суяги далада, пахтазорда қотган Абдураззоқ отанинг чайир қўллари, узоқ-узоқларга қадалган ўткир, айна вақтда ўйчан нигоҳи унинг шу ҳолатда нималарни ўйлаб ўтирганидан далолат беради. Бу ўйлари янада ойдинлаштирувчи бир деталь бор: кароватда турган газета. Унда Мурожаат босилган. Демак, кекса пахтакор партия ва ҳукуматимизнинг меҳнат аҳлига Мурожаатини ўқиб, ундан хулосалар чиқармоқда, келгуси ишлар режасини тузмоқда.

Й. Турсунназаров қаҳрамонлари фақат ташқи қиёфа, кийим-кечаги билангина эмас, характери жиҳатидан ҳам миллийдир. Бошқача айтганда, мусаввир ўзбекона феъл-атвори ўз персонажлари образи орқали ифода қилган. Бу бежиз эмас. Рассомнинг характеридаги ўзига хосликлар — кўтаринки руҳ, шиддат, очиқ-дангаллик, маънавий юксаклик, ички қувноқлик унинг асарларига ҳам «юққан». Зеро, ҳар бир ижодкорнинг — у рассомми, ёзувчими, бастакорми, қатъи назар — феъл-атвори унинг асарларига, қаҳрамонлари характериға маълум даражада кўчади.

Йигитали хотин-қизлар образини алоҳида бир савимийлик билан ишлайди. Унинг бу мавзудаги асар-

ларини бирма-бир кўздан кечирган киши ўзбек хотин-қизлари босиб ўтган қийин, аммо шарафли йул ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлади. Чунончи, «Ўтмишда» деган картинада ўзбек қизларининг инқилобдан олдинги ҳаёти тасвирланган. Оддий, камбағал бир оиланинг муштипар қизи. Кимдандир совчи келган. Эҳтимол уни учинчими, тўртинчиси хотин қилиб олмоқчидир. Бир нарса қизнинг юрагини зирқиратади. Аммо ундан қутулиш чораси йўқ. Ноилож ўзини ерга ташлаб, уввос солиб йиғлайди. Шўрлик бундан бўлак нима ҳам қилсин. Картинада ана шу ачиқ қисмат ўз аксини топган. Рассомнинг маҳорати шундаки, бу воқеани умумлаштира олган. «Уйғониш» триптихида эса хотин-қизларимизнинг озодликка чиқиши жараёни тасвирланган. Асарнинг марказида ўзбек совет адабиёти ва санъатининг йирик намояндаси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг шиддаткорона қиёфаси эътирилган. Улкамизда Совет ҳақимияти ўрнатилгандан сўнг ҳам неча йиллар давомида ички душманлар бот-бот бош кўтариб турдилар. Хотин-қизларнинг озодликка чиқиши жараёни осон кечган эмас. Бу тарихий воқеанинг амалга ошишида Ҳамзанинг хизматлари буюк эди. У ана шу олижаноб иш йўлида қурбон бўлди. «Уйғониш» триптихида мана шулар тасвир этилган.

«Мастон хола» портретида ўша оғир йилларни бошидан кечирган ҳолда бугунги фаровон кунларга етиб келган онахонларимизнинг типик образи яратилган. «Юлдузхон», «Гулсара», «Нодирахон», «Одина», «Бригадир Робия опа» сингари асарларда эса бугунги бахтиёр опаларимиз, сингилларимиз образи мужассамлашган. Улар меҳнатдан бахт топган, ўқиш завқидан баҳраманд бўлган замондошларимиздир. Бу асарларда ҳам рассом ўз услубига — табиат ва инсон бирлиги фалсафасига содиқ қолган.

Қадимги Шарқ тасвирий санъати, рус ва жаҳон классик ҳамда кўпмиллатли совет тасвирий санъати сирларидан воқиф бўлган, ўз истеъдоди, маҳорати такомил учун тинмай изланаётган рассом айна кунларда замон талабидан келиб чиқиб, ғоявий-бадиий пишиқ асарлар яратиш устида астойдил меҳнат қилмоқда.

Хуршид
Дўстмухамедов

КАФТДАГИ ЧИЗИҚЛАР

Узимиз, бугунимиз
ва эртагимиз ҳақида ўйлар

Ўтмишни масъулият билан таҳлил этиш келажак йўлини тозалаб беради, ўткир муаммоларни тортинчоқлик билан четлаб ўтадиган чала ҳақиқат эса реал сиёсатни ишлаб чиқишга тўсқинлик қилади, олға томон ҳаракатимизга ҳалақит беради.

КПСС XXVII съездига Сиёсий докладдан

В ўлимнинг беш нафар ходими директор хузурига кирди.
— Чоққина хонада олти киши ўтирибмиз. Бу аҳволда унумли ва хотиржам ишлаш қийин. Лоақал битта қўшимча хона ажратиб берсангиз, — деди ходимлардан бири кўпчиликнинг номидан.

Директор гапни мухтасар қилди:

— Сира иложимиз йўқ. Утираверасизлар-да, энди.

— Диққатни жамлаб ишлаш қийин бўляпти, — деди ходимлардан яна бири.

— Қийин бўлса, бошқа иш топинг, йигитча! — деди директор тап тортмай.

Тарвузи қўлтиғидан тушган ходимлар қабулхонадан бўшашиб чиқишди.

Шу орада директорнинг хўжалик ишлари бўйича ўринбосари — аёл киши пенсияга кузатилди. Унинг ўрнини ўрта ёшлардаги анча ғайратли, уддабурон киши эгаллади. Собиқ ўринбосар 35 йил мобайнида бошқа икки ходим билан бир хонада ўтирганди. Янги ўринбосар фаолиятини ўзига алоҳида хона ажратишдан бошлади. Бунинг учун ижодий ишга дахлдор бўлимнинг уч ходими қўшни хоналарга «тақсимланди», уларнинг хонаси янги «муовин» дидига мослаб ремонтдан чиқарилди.

Орада Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI пленуми бўлиб ўтди. «Муовин» эса бўёқ ҳиди аримаган хонани гилам, шкаф, стол-стул, радиоприёмник билан жиҳозлашни давом эттирди. Ваҳоланки, ёшу қарининг оғзидан XVI пленум, унда айтилган гаплар тушмаётган кунлар эди. Пленумда ўз кабинетини ҳашамдор безатишга берилиб кетиш, хизмат мавқеини суиистеъмол қилиш қаттиқ қораланди; раҳбар-коммунистлар «меҳнатда, турмушда, ижтимоий ҳаётда шахсий намуна кўрсатишлари даркор»лиги ўқдириб ўтилди.

«Бизнинг» ўринбосар эса... Унинг мисолида раҳбарлик психологиясидаги икки қусур яққол кўринди. Яъни, у лавозимни аввало шахсий роҳат-фароғат манбаи сифатида қабул қилди. Иккинчиси... эртани кўра билмади!

Бугун тап тортмай пора олаётган, ҳайиқмай безорилик қилаётган жиноятчи наҳотки эртани — оқибатни кўз олдида келтиролмайди?.. Келтира олади, лекин ҳис қилмайди. Унинг айни вақтдаги, яъни бугунги имконияти оқибатни тўла-тўқис ҳис қилиш туйғуларини ўтмаслаштиради. Порахўр киссасига тушаётган мўмай пул қудратига, безори эса ҳозирги жисмоний устунлигига шу қадар маҳлиё бўладики, шу ишонганлари қонун олдида хасга айланиб қолишини унутади — бундан чиқди, эртани чала тасаввур қилиш ҳам жиноятга олиб келади. Лекин, XVI пленумда таъкидланганидек, «адолат чала бўлмайди».

Тор кўчада машинасини худди пойга ўйнаётгандай елдириб бораётган, босар-тусарини билмай машиналарни қувиб ўтаётган шофёр ким? У — қоидабузар, холос. Лекин юз бериши эҳтимоли катта бўлган вазиятни сал олдиндан тасаввур қила олсак, ундай шофёр исталган дақиқада жиноятчига айланиши ҳеч гап эмас.

Шофёрларнинг асосий қисми — ёшлар. Улар автомобилни маҳорат билан бошқара олади, ҳаракат қоидаларини беш қўлдай билади ҳам дейлик. Лекин ҳозирги шароитда шофёрлик қилиш учун шуларнинг ўзи кифоя эмас.

Соатига милтиқнинг ўқидек тезликда юра оладиган автомобиль — бамисоли қурол. Қурол эса дуч келган одамга тутқазилвермайди.

— Илгари маршрут такси ҳайдашимни эсласам, юрагим орқамга тортиб кетади, — дейди ёши қирқларга борган шофёр. — На қоидага, на светофорга қарардим. Энди тезлик-

ни сал оширсам, уйимдаги бешта болам кўзимга кўриниб кетади.

Шофёрлик қилиш учун «беш болали йигитча» бўлиш шарт эмас. Лекин ёшидан, тажрибасидан қатъи назар ҳайдовчи камида беш фарзандли отадек масъулиятни ҳис этмоғи керак. Оёғи тезлик «тиллчасини босаётгандаёқ эҳтимолдаги фалокатни тасаввурига келтира олмайдиган киши автомобиль бошқаришга маънавий ҳуқуқсиздир!

Биринчи синф ўқувчиси чап қўлда ёзаётган эди. Ўқитувчи рўқани боланинг ўнг қўлига тутқазди. Бола ёзолмади, рўқани чап қўлига олди. Ўқитувчи синфни бир айлаиб келиб яна рўқани боланинг ўнг қўлига тутқазди. Боланинг «иши» яна юришмади — рўқани чап қўлида ушлади. Ўқитувчи боланинг қўлогини беозоргина чўзди-да: «Э, чапақай, сенга неча марта айтаман!» деб боланинг қўлидан рўқани юлқиди.

Бола уйига: «Мактабга бормайман!» деб йиғлаб келди... Унинг отасини чойхонада учратиш қолган ўқитувчи фавқулодда фожиадан хабардор қилаётгандек ваҳима кўтарди:

— Уғлингиз чапақай экан! Ҳозирданоқ ўнақайликка ўргатиш керак! Акс ҳолда...

— Акс ҳолда, — деди унинг гапини бўлиб ота, — Леонардо да Винчи, Микеланжело, Павлов, Чарли Чаплин ёки ўзимзининг Гулханайга ўхшаб буюк чапақай бўлиб қолиши ҳам мумкин! Ўқитувчи отанинг муддаосига бирдан тушуниб етмай ўзиникини ўқдиришда давом этди:

— Чапақай боланинг ёзуви чиройли бўлмайди!

Ота кулимсиради:

— Хунук ёзса ҳам мазмуни, имлоси пухта бўлсин. Хатини ўзидан бошқа киши ўқиймайдиган академиклар ҳам бор. Қолаверса...

Ота чапақайлик касаллик эмаслиги, врачлар, психологлар чапақайликни тузатишга уриниш боланинг асабини шикастлашини, ҳатто унинг бутун организмдаги табиий уйғунликка путур етказиб қўйиш хавфи борлигини, бу ҳақдаги тавсиялар ҳатто оммабоп журналларда қайта-қайта босилаётганини айтади.

Бу ўринда ҳамма бало ўқитувчидаги алмисоқдан қолган тушунча: чапақайлик — хунук, хунук ёзиш — офат (ҳамма чиройли ёзса қани эди!), деган қарашларга **янгича назар ташлай олмасликда!**

Кўчада бола йиғиси эшитилди. Уйда ўтирган уч ёшли қизалоқ сергак тортиди.

— Ада, ана опаси боғчага опкетяпти! — деди у ҳадиксираб. Негаки, боғчага бориш «ташвиши» ҳозир ўзининг ҳам бошига тушади. Ҳа, ҳар куни эрталабдан боғчага бориш бола учун энг олий жазо.

Қизиқ. Боғча тўла ўйинчоқ, қорни очса — овқат, толиқса — уйқу. Шундай экан нега болалар шўхлик қилишса ота-оналар: «Сўзга кирмасанг боғчага олиб бораман!» деб пўписа қилишади? Бола нега боғчадан безиб қолган?

Мана, беш ёшлилар группаси. Чамаси ўттизтача бола ипга тизилгандек пастак ўриндиқда ўтирибди. Тарбиячи болаларни навбатма-навбат ўртада турган оғишмачоққа таклиф қиляпти. Навбат кутаётганлар тинмай чуғурлашади, айримлари ўрнидан туриб кетяпти. Тарбиячининг жағи тинмайди:

— Ҳай, жим ўтир!

— Ҳай, ўрнингдан турма!

— Ким тўполон қилса, навбати келса ҳам учмайди!

Беш ёшли бола учун бир дунё оғишмачоқ ё бошқа ўйинчоқлардан кўра, ўз ҳолича, кўнгли тусаганини қилиш минг чандон афзалроқ!

Боғчада эса бола тарбиячи истаганда ухлайди, тарбиячи истаганда — овқатланади, тарбиячи истаганда — ювинади («тарбиячи истаганда» деганда боғчада жорий этилган тарбия назарда тутиляпти) ва ҳоказо. Ваҳоланки, боғча ёшидаги бола табиатидаги озодлик истаги катталар ўйлаб топган энг ақлли тартиблардан устун туради!

Боғча боласининг озо-эркинлиги ўша группа хонаси, тарбиячининг: «Ҳай, жим ўтир!» сингари бетўхтов танбёхлари ичида бўлади. Бу — ёлгон ёки чала эркинликдир!

Ниҳоят, қимир этмай навбат кутишга сабри етмаган болалардан бири йиғлаб юборди. Тарбиячи ўз вазифасини ўташга киришди:

— Кап-катта бола нега йиғлаяпсан? Уят-э!.. Кўзингни арт. Ана, ҳамма масхара қиляпти!

Уттиз нафар боладан кам деганда етти-саккизи йиғлайди. Тарбиячи уларнинг ҳар бирини тахминан шу сўзлар билан тартибга чақиради. Чунки, тарбиячи йиғи — уят эмаслигини у гўдакнинг ёшига яраша исёни, норозилиги эканини хаёлига келтирмайди. У шу топда боланинг исён кўтаришидан эмас тинч ўтиришидан кўпроқ манфаатдор.

...Оғишмачоқда ўйнаш учун навбат кутолмай йиғлаб юборган болаларнинг уч-тўрттаси мактабда ўқитувчининг дарс ўтишидан қониқмай бир-бири билан гаплашиб ўтиради. Олий ўқув юртида эса уларни бир-иккитаси лекцияга қўлоқ солмай бадий китоблар ўқиб, ўзларини чалғитиб дарс соатини ўтказишади.

Нима, бу одобсизликми? Бевожита дарс чоғидаги тартиблардан келиб чиқсак, худди шундай, бироқ... қайси ва қандай соҳада бўлмасин боғчада йиғлаган, мактаб ва институтда ўқитувчининг дарс ўтишидан қониқмаган худди ўша «исёнчи»лар бошқаларга қараганда ижодкорроқ, фаолроқ, кескинроқ бўлишади.

Болгар адаби Георгий Данаилов «Моцартларни ўлдирманг!» деб номланган китобида Шотландиядаги Соммерхилл мактаби тажрибаларини батафсил ҳикоя қилади. Мазкур мактабнинг ўзига хослиги — тарбия ва ўқитиш болаларнинг тўла эркинлиги, уз ҳолига қуиш принципида олиб борилишида экан. Мўаллифининг ёзишича, Соммерхиллда ҳозиргача минг нафар ўғил-қиз тарбияланган. Улар орасидан даҳолар етишиб чиқмаган албатта, лекин барча битирувчилар ёппасига ўқасига ижодий, ташаббус билан ёндашувчи мутахассислар экан.

Демак, бола боғчага, мактабга, олий ўқув юртига иштиё билан борса, дарсларда ихлос билан ўқиса, ўрганса, қизиқиш чўғдек лангиллаб турса... «Биз болаларга кўпроқ билим беришга ҳаракат қилдик-у, — деб ёзади СССР Педагогика фанлари академиясининг муҳбир аъзоси А. Бобирикин («Известия» газетаси, 1986 йил, 23 сентябрь), — лекин ҳис туйғуларни, эҳтиросларни тарбия қилишга вақт ва имко тополмадик. Оқибатда шахс вужудга келишида салби ҳодисалар келиб чиқди».

Мактаб ислоҳотидан кўзланган мақсадлар катта. Тажриб сифатида биринчи марта 6 ёшли ўғил-қизлар мактаб партасиг ўтиришди. Ҳўш, 11 йил ўтгач, улар биз истаган, яъни бугунги эмас, балки 11 йил кейинги турмуш талабларига жавоб берадиган даражада вояга етишармикан?

Бу саволга «унгача қанча сувлар оқиб ўтади-ю» қабилд тахминий эмас, аниқ жавоб бермоғимиз, бугун бошлаган ишимизнинг натижасини ҳозирнинг ўзида яққол тасавву қилмоғимиз лозим.

Сариосиё район марказий кутубхонасида бўлган китобхоналар билан учрашувда ўртага шундай савол ташланди:

— Ляхлар қўлига тушиш хавфи бўла туриб Тарас Бульб ердан трубкасини қидириши шартмиди?

Саккизинчи синф ўқувчисининг жавоби:

— У чекмай туролмасди, шунинг учун трубкасини ташлаб кетолмасди.

Яҳши.

Бешинчи синфда ўқийдиган қизнинг жавоби:

— Тарас Бульба душманга трубкасини ҳам раво кўрмади. Янада яҳши жавоб! Бу ўринда гап жавобнинг тўғри нотўғрилигида эмас, балки иккала ўқувчининг мулоҳазакорлигида! Фикрчанлигида!

Ўтган йили сентябрь ойининг иккинчи ярмида пойтахт мидаги Ҳамза театрининг «Асрга татиғулик кун» спектаклиг Крупская номили Педагогика билим юрти талабалари ташриб буюришди. Томошабин-талабаларнинг илтимосига кўра, спектаклнинг бошланиш вақти кечки 19³⁰ дан кундузги 14 г кўчирилди.

Икки-уч кун ўтгач, билим юрти йўлагига «Спектакль ҳақидаги таассуротларингизни ёзиб берсангиз» деган мазмунда эълон осилди. Яна уч-тўрт кун кутилди. Бўлажак тарбиячилар (!) орасида «Асрга татиғулик кун» ҳақида биронта (!) мулоҳаза билдирадиган талаба топилмади. Ваҳоланки, спектакль бошланиши олдиан томоша зали тўла эди, танаффус гача манқурт онасини ўлдирганда, танаффусдан сўнг тобут кашлар Она Байит қабристонига яқинлашаётганида... зал бир мунча ҳувиллаб қолган эди.

Эдигейнинг фиғонларига анграйган бўш курсилар шивирлайди: «Дид чатоқ... дид... дид!»

Дид-идроққа нима бўлди? Дид қаерда парвариш топади? Бизда барча саводли, деймиз. Афсуски, ҳарф таниб, хат ёзишнинг ўзи саводли дейишга асос бўлмайди энди.

Кимдир, «Шеър кўп, шоир кам» деб ташвиш чекади. Кўнглидаги дард-ҳасратини, орзу-армонини, қувончини шеър орқали ифодалаш ниятидагилар кўпайса — нимаси ёмон бунинг? Қачон, қайси халқда шеърга нисбатан шоир кўп бўлган? Ёки, яхши шоирнинг яхши шеърлари унинг жами ижодининг неча фоизини ташкил этади? Унта дуруст шеър ўқиш умидида яхши шоирларнинг юзлаб шеърини ўқиб чиқмаймизми?..

Ҳаваскор қаламкашнинг ҳикоясини тажрибали адиб ёки унвонли олим тушунолмас — ачинасан. Уша адибнинг адбиги, олимнинг олимлигига шубҳа қиласан. Бир кўнглинг қувонсан: «Тажрибали адиб учун ҳаваскор қаламкашнинг шаклланаётган ижодий қарашлари тамомила қутилмаган ҳодисадир эҳтимол?! Демак, бадий ижод ҳаракатда, ўзгаришда, янгилинишда экан-да!», дейсан.

Ошпаз, савдо ходими, омборчи — тайёр салбий образлар! Бундай юзак тушунчани тўғри деб билган ёзувчиларга кўп осон-да!.. Хайрият, кейинги йилларда юз бераётган воқеалар салбий образларни яна қаерлардан излаш кераклигини ва мумкинлигини кўрсатиб бермоқда. Не ҳолки, қутлуғ ўзгаришлар аксари ёзувчиларга адабиёт касбшунослик эмас — Инсоншунослик эканини яна бир бор эслатмоқда...

1975 йили «Фан» нашриётида устоз Ойбекнинг «Мукаммал асарлар тўплами»нинг (аслида, «Асарларнинг мукаммал тўплами» дейиш тўғрироқ бўларди) 2-жилди босмага тайёрланаётган, китобнинг корректураси ўқилаётган эди. Тўсатдан: «Тўртта шеър қисқартирилиши керак, кимгадир ёқмабди», деган овоза чиқиб қолди.

— Ия, ахир бу мукаммал тўплам, нашр проспектида: «Мазкур нашрга ёзувчи қаламга мансуб барча асарлар... киритилади» деб ёзилган-ку! — деб сўрадик.

Афсуски, ўша кезлар биз фақат «кичик муҳаррир» бўлиб, унинг «муҳаррир»идан кўра, «кичик» дегани бизга кўпроқ тегишлироқ, шу боис ҳар нарсага қизиқверишимиз «одобдан» эмасди.

«Начора», дедиму Ойбекнинг мукаммал тўпланидан тушуриб қолдирилган қуйидаги саккизликни кўчириб олдим:

Ҳар кун янги машаққат, жафо,
Ҳар он ваҳм, теламда бало.
Дард булути умрга ҳамроҳ,
Ҳам дардим кўп, мен ғариб, танҳо.

Кўк бўш, ер ҳам ғамдан қовжирок,
Ҳар кун урчир сочларимда оқ.
Айтилмаган кунлар кўксимда
Тўлқинлар дардли ва қумсоқ.

Қолганлари-чи дейсизми? Улар эълон қилинди. «Дарё каби ҳаёт оқар, билмам, қаерга» ва «Тераклар, кумуш терак, шамол ўтса оралаб» деб бошланадиган асли сарлавҳасиз икки ажойиб шеърга тажрибали шоирлардан бири «Йўлчи қўшиғи 1», «Йўлчи қўшиғи 2» деб сарлавҳа қўйгач, шеърлар ўша биз билмаган-танимаган к и м г а д и р ёқибди.

Бундан чиқди, сарлавҳада гап кўп экан-да.

Баъзан ниҳоятда ўзига хос чизилган суратни яқиндан кўриб англолмайсиз — нарига бориб қарайсиз унга, роман ё ҳикояни бир ўқишда тушунмайсиз-да, китобни ташлаб қўясиз, иккинчи-учинчи ўқишда эса ҳаяжондан энтикиб кетасиз. Шундай асарларга ўхшаш истеъдодлар бўлса-чи? Айтайлик, Висоцкий ёки Ботир Зокиров, Тельман Мухамедов, Шухрат Абдурашидовга ўхшаш. Фалсафа фанлари доктори В. Толстих Висоцкий шахсининг вужудга келишини ижтимоий ва тарихий шароит маҳсули сифатида тадқиқ қилапти. Зокиров, Мухамедов, Абдурашидовлар истеъдоднинг янги-янги қирралари кашф бўлапти. Таажжуб, буларнинг истеъдодини англаб етиш учун уларнинг тамомила «нари» кетишини кутишимиз шартмиди? «Нега биз олисдагиларни, мангу уйкудагиларни, ухлаётганларни севамиз ва уларга ачинамиз. Нега энди тириклар ва

яқинимиздагилар — бегоналардек туюлади?..» (Андрей Платонов). Негаки, биз яқинимиздагиларни тадқиқ қилмаймиз, улар узоқлашгачина чуқурроқ ўйлай бошлаймиз. Агар шундай ёндашсак, энг оддий инсон ҳам ўз даври, шароити ҳусусида ажойиб, қизиқарли хулосалар чиқаришимизга имкон бера олади, шундагина биз уни шахс сифатида севиб қоламиз, чунки одамларни билмагунча уларни севиб бўлмайди.

Ихтиро, кашфиёт ҳеч қайси даврда зинҳор-базинҳор икки кўллаб эътироф этилмаган. Эътироф этилган бўлса, демак у — катта ихтиро эмас.

Ёни ихтиро қилган аждодимиз шохни букканликда айбланиб, сазойи қилинган.

Уйғониш давридаги атоқли испан олими Мигель Сервет қон айранишини кашф қилгани учун протестант Кальвин уни тиривклини икки соат ўтда куйдирди.

Ибн Синонинг умри қувғинда ўтди, Улуғбек бошидан жудо бўлди.

Пифагор ўз номи билан аталган теоремани яратгач, юзта буқани қурбонликка сўйдирди. Буни кейинчалик: «Оннинг ҳуқуқлар ҳисобига қувончи», деб атадилар.

Самолётларни металдан ясашга ўттиш ғоясини илгари сурган Андрей Туполев, дастлаб, ёғоч самолёт тарафдорлари томонидан хаёлпарастга, телбага, ҳатто ватан хоинига чиқариб қўйилди.

Буоқ шахслар, ноёб истеъдод эгалари ихтиро ёки кашфиёт яратиш учунгина яшамайдилар, улар мавжудлигининг ўзи бир ИХТИРО. Кашфиётлар — кашфиётга қодир бўлмаганлар назаридагина жасоратга ўхшайди, улар ўз маслағида собит турувчиларни исёнчига чиқарадилар. Ваҳоланки, том маънодаги санъат ўз моҳиятига кўра — исёнди! Санъаткорлар борлиқни мусоффо ҳаволага тўлдириб турувчи момақалди-роқдир!.. Кунини сан-ман билан ўтказадиганларнинг — атомнинг кучини ўтин ёришга сарфлайдиганларнинг санъатга дахллари йўқ!

Ёш миниатюрочи, расм Шомаҳмуд Мухаммаджонов Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асари асосида 40 саҳифали суратли китоб ишлади. Ривоятлар асосида суратлар чизди, матнни шарқ классик хаттотлиги услубида ёзди. Китоб «Усто» бирлашмаси томонидан сотиб олинди.

— Лекин китобни икки йил сақлаб на Санъат музейи, на Амалий санъат музейи фондига ўткази олмадик! — дейди «Усто»нинг солиқ директори Ш. Шоёкубов. — Пировардида уни магазинга топширишга мажбур бўлдик.

Китоб тезда ўз харидорини топди ва... 1986 йилнинг ёзида АҚШдаги «Анторг» фирмасининг икки вакили Тошкентга ёш ўзбек расмомини излаб келди. Улар Шомаҳмуд ишлаган китоб Америкада шов-шувга сабаб бўлганини айтиб китобнинг тўла нухасини тайёрлаб беришни илтимос қилишди. Бу орада Шомаҳмуднинг «Калина ва Димна»га ишлаган китоби... «Усто» бирлашмаси орқали Японияга сотилиб кетган, у ердаги мутахассислар оғзига тушган эди. Классик меросимизнинг дунёга сочилиб ётган асл нухаларидан тилло баҳосида нуха кўчириб келинаётган бир пайтда бўлаётган воқеа бу!

Актёр ижодқорми? Актёрларнинг ҳам ҳаёт ва инсон ҳақида, халқ ва маърифат тарихи ҳақида ўз тушунчаси бўладими?

Актёр «узун-узун» ленталарда (ё саҳнада) «ўйнаётган»да муайян бир халқнинг вакили эканини, фильм тугагач, у экрандан (ё саҳнадан) залга — одамлар орасига қайтиб тушишини, миллион-миллион кўзларга дуч келишини ўйлаб кўрадимми?

Актёрнинг ҳам санъаткор ва оддий инсон сифатидаги ўз «мени», қадр-қиммати, иззат-нафси бўладими? Шулардан келиб чиқиб, у режиссёрга бир оғиз, ҳа, би-ир оғиз эътироз билдира олиши мумкинми?

Таъбир жоиз бўлса, бу саволларни кўпгина кино ва театр актёрларига, биринчи навбатда, Улмас Алихўжаевга берган бўлардим...

Тошкентда Сатира театри очилди. Латифағўйликни бас қилиб, адабиётимизда сатира жанрини ривожлантиришга тўғри келади.

Акбара билан Тошчайнар ҳали кўзи очилмаган болаларини олиб қочаётган Бозорбойни қувиб боряпти (Ч. Айтматовнинг «Кунда» романида). Қувяпти, қувяпти... «Етиб ола қолса-чи!»

деб юборади ўқувчи бўриларга ачинаётганидан. Афсуски, Бозорбой қочиб қутилади. Йўқ, қутилмайди, аксинча — тутилади. Акбара билан Тошчайнар — табиатнинг тимсоли. Мабодо биз Бозорбой бўлиб уларни болаларидан жудо қилаверсак, Бўстоннинг кунни тушмайдимиз бошимизга?..

Ун йилча бурун, кунларнинг бирида радио, «Яна фалон гектар ер чўл бағридан тортиб олинди, пистон гектар ботқоқзор қуритилиб, унумдор ерга айлантирилди», деб хабар бериб қолишди.

Бу хабарни эшитган донишманд академик Теша Зоҳидов худди бошига оғир мусибат тушган одамдек пешонасига шақ этказиб урди-да, инграмоқдан нари бўлиб гапирди:

— Чўл бағридан тортиб олинган ўша тупроқдаги ҳашаротларнинг, ботқоқзордаги паррандаю даррандаларнинг аҳволи нима кечаётгани кўз олдимга келяпти, қирилиб кетса қайдан топамиз уларни?!

Жуда катта кучга эга бўлган қурилиш ташкилотлари планли равишда чўлга ҳужумни давом эттирмоқда. Ҳар сафар улар зафар қучгани ҳақидаги қувончли хабар қулоққа чалинганда устоз олим уқпардек момиқ сочлари сийраклашиб қолган катта бошларини сарак-сарак қилаётгандек туюлаверади.

Чўл, дашт, кўриқ ерлар планли равишда забт этилмоқда. Экин экиладиган ерлар қанчалик кўпайса, ризқимиз шунчалик тўлиб-тошади. Ўзбекистоннинг жами майдони экин майдонига айлантирилса, кўнглимиз тўладими? Биз ерга, тупроққа табиат ҳақидаги билимларимиз даражасидан келиб чиқиб эмас, кўпинча фақат моддий манфаатдорлик нуқтаи назаридан келиб чиқиб хўжайинлик қилмоқдамиз.

Кўриқ ерлар забт этилмоқда, мавжуд экин майдонларига эса сув етишмаяпти. Жиззах, Қашқадарё, Сурхондарё, Хоразм томонларда ўзлаштирилаётган янги-янги гектарларга сувни қаердан етказиб берамиз?..

Йиллар мобайнида Амударё ва Сирдарё сувини йўл-йўлакай «тортиб» олиш устида бош қотирилди. Бунинг шарофати билан гектар-гектар ерларга сув етиб борди. Республикада 23та сув омбори, 34та йирик суғориш каналлари, 120 мингга гидротехник иншоот, 2100та насос станцияси ишлаб турибди. Гидротехник ва меллиоратив қурилиш ишлари дунёда биринчи марта бу қадар кенг кўламда ва комплекс тарзда олиб борилмоқда... Ва инсоният тарихида биринчи марта бир авлод умри мобайнида Оролдек улкан денгиз қуриб битмоқда...

«Бутун Хоразм воҳаси Амударё дельтасида, чўкиндилар ҳисобига вужудга келган. Амударёдан йилига 95 миллион куб метр сув, унинг таркибида 23 миллион тонна туз оқиб келади. Тузнинг 10 миллион тоннаси Хоразмнинг суғориладиган майдонларида қолиб кетади. Амударё сувида оҳак ва калий моддаси кўп. Бу моддалар тупроқнинг шўрланиб кетишига йўл қўймайди» (Х. Аҳмедов, «Хоразм ирригацияси», 1965 йил).

Энди бу гапга қаранг: «Амударё ҳавзасида 20та сув омбори қурилди. Туямўйин гидроузели Норақ ГЭСидан оқиб чиқадиغان ва кузги ҳамда қишки сувларни жамғаради. Натижада сув тошқинларига барҳам берилди. Туямўйин гидроузели магистрал каналларни, уларга Амударё қирғоқларининг ювилиб туриши сабабли чўкиндилар тушиб, тўлиб қолишидан сақлайди» (Ўзбек совет энциклопедияси, 11-жилд).

Ахир, Хоразм ерларини ер қилиб турган — Туямўйинда тутиб қолинаётган чўкиндилар эди-ку?! Оролнинг сатҳи пасайиши туфайли ер ости сувлари «қочиши», Амударёда сув тошқинларига барҳам берилиб, чўкиндилар оқиб келишининг олди олиниши «шарофати» билан Хоразм воҳасида йил сайин туз қатлами қалинлашиб, эндиликда шамол унинг зарраларини 400—500 километргача олисга учириб кетмоқда.

Амударё билан Сирдарё суви тутиб қолинавергач, Ўзбекистоннинг ўпкаси бўлмиш Орол ташна бўлиб қолиши аён эди-ку? Катта кўламларда олиб борилган гидротехника тадбирларидан кўзлаган муддаомиз шу эмасди-ку? Оролнинг бошига не кунлар тушмоқда? Табиатнинг улуғ гармониясига путур етказиб қўймоқдамиз-ку, ахир!.. «Кўзланган мақсадлар билан эришилган натижалар ўртасида ҳали ҳам жуда катта номувофиқликлар борлигини, қутилмаган оқибатлар ҳамон кўпроқ эканлигини, контроль қилинмайдиган кучлар планли равишда ҳаракатга келтирилаётган кучларга қараганда анча қудратлироқ эканлигини кўрамиз».

Фридрих Энгельс «Табиат диалектикаси»ни ёзаётганда худди Оролнинг қисматини башорат қилаётгандек бўлмаяпти-ми? Начора, табиат билан кураш борасида ғолиблик фақат биз

томонда бўлиши мумкин эмас экан. Зеро, «бу ғалабалардан ҳар биттаси биринчи навбатда биз мўлжаллаган натижани беради, лекин иккинчи ва учинчи навбатларда бутунлай бошқа, қутилмаган, кўп вақтда биринчисининг аҳамиятини йўқотадиган натижаларни беради» (Ф. Энгельс).

«Табиатни унга бўйсунган ҳолдагина енгиш мумкин», — дейди Ф. Бэкон.

«— Табиат ҳазилни кўтармайди, у доимо жиддий, доимо қаттиққўл; У доимо ҳақ, хато ва камчиликларга фақат одамлар йўл қўядилар», — дейди Гёте.

Орол омон қолади, бунга Оролнинг қурби-қудрати етади. Оролни Сибирь сувлари билан тўлдириш ҳозиргидан беш баттар оғир оқибатларга олиб келиши турган гап эди. Хайрият, В. Распутин, В. Белов, С. Залигин сингари адиблар бор экан. Минг афсуски...

— Орол ўлаётир,

Сир ўлаётир,

Ўлаётир захардан тупроқ.

Шоир бунга қарши не қилаётир?..

Об-ҳавонинг қаттоллигидан нолиганимиз нолиган. Бир ойдан сўнг бўладиган сув тақчиллигини олдиндан кўра билмаймиз-да, минглаб гектар ерга чигит қадайверамиз. Сўнг, икки қулоқ фўзага сув етказолмай жонимиз ҳалак — гуноҳни қурғоқчиликка тўнкаймиз. Табиат билимдони В. Докучаевнинг китобларидан эса шундай сўзларни ўқиймиз: «Қишлоқ хўжалигидаги шамол, бўрон, қурғоқчилик ва гармсел сингари барча муҳолифларимиз ўзимиз уларни бошқара олмаганимиз учун ҳам бизга даҳшатли кучлар бўлиб туюлади. Йўқ, улар офат эмас, уларни ўрганмоғимиз ва бошқаришга одатланмоғимиз керак, шундагина улар бизнинг фойдамизга хизмат қилади...»

«Фан юсаклигида туришни истаган миллат назарий тафаккурсиз иш кўра олмайди», — дейди Фридрих Энгельс.

...Қафтдаги чизиклар. Шунчаки назар ташласангиз бири биридан фарқи йўқ айқаш-уйқаш чизиклар, холос. Лекин уларга яна қаранг, узоқ-узоқ термулинг уларга. Тўхтанг, алмисоқдан қолган кўз билан эмас, фавқуллода янги ва беғубор нигоҳ билан қаранг. Ана шунда оддий чизикларнинг нақадар ажойиблигини, маъно-мазмунларга тўлиб-тошганлигини кўрасиз, чексиз ҳайратдан энтикиб кетаверасиз!.. Дунёни иждоқор нигоҳ билан кузатиш ва идрок этишга одатланишни талаб қилмоқда давр. Бу биз — ёшларга насиб этган улкан бахтдир. Ундан баҳраманд бўлиш-бўлмаслик эса ўзимизга боғлиқ.

Шокирали Нуралиев

Даҳони Китобхон аниқласин

Ёзувчи, ношир, сотувчи ва
китобхон муносабатларига доир

Эркин Воҳидов бир шеърда бундай ёзган эди:

**Менга қуллук қилма,
Юрт тупроғин ўп,
Унга қуллар эмас, фидолар керак.
Унинг сену мендек шоирлари кўп,
Буюк элга энди даҳолар керак.**

Муסיқага ром бўлиш, беихтиёр туғиладиган ҳаяжонга берилишдан бир зум ўзингизни тийиб, сатрларга «кинжик танқидчи» сифатида ёндашсангиз, кўйидаги саволлар туғиллади: ҳақиқатдан ҳам ҳозир элнинг «сену мендек» шоирлари кўпми? Кўп бўлса, нега кўп? Нега энди ҳозирга келиб «буюк

элга» «сену мендек» шоирлар эмас-у, нуқул «даҳолар» керак бўлиб қолди? Бу талаб жамиятимиз ривожининг аини босқичига хос хусусиятлар билан боғлиқми? Бизнингча, боғлиқ.

Зиммамизга «чуқур тадқиқ этиш» вазифасини олмаймиз. Бу шарт эмас. Эндиликда «хусусият» етарлича бўртиб, оддий кўзга ҳам кўринадиган бўлиб қолган. Фақат ишора бўлса бас. Ишора шуки, мамлакатимизда саводсизлик аллақачон барҳам топган. Ҳалқимиз ҳозир дунёдаги энг ўқимишли ва ўқишга энг кўп берилган халқдир. Шу даражада ўқимишли ва ўқишга берилганки, биров ёзганини ўқиш билан кифояланмай, ёки ёқтирмай, ўзи ҳам унча-мунча нарсани дуппа-дуруст ёзиб ташлай олади. Биз кўзда тутган хусусият ана шундан иборат. Бу хусусиятга қандай муносабатда бўлиш керак?

Бир қарашда савол ўринсиздек туюлади: «Қандай муносабатда бўлайлик?» деганингиз нимаси? Қувониш керак, қувониш! Қувонишимиз-ку керак, албатта. Лекин бу ҳол олдимизга долзарб масала кўяётганини ҳам унутмаслигимиз лозим. Қандай масала?

Биринчидан, «сену мендек» шоир кўп экан, ўз-ўзидан равшанки, улар асарларини китоб қилиб чиқаришга ҳаракат қилишади. Аммо ҳаммасининг асарини китоб қилиб чиқаришнинг иложи йўқ — қоғоз кам, штат, техника кам ва ҳоказо. Асар кўп, нашр этиш имконияти эса чекланган экан, бундай шароитда «бир илож қилиб йўл топиш» ташвиши юзга келиши табиий. «Йўл топиш» эса ўз навбатида қандай иллатларни туғдириши, туғдираётгани энди, Ўзкомпартия Марказий Комитетининг XVI пленумидан кейин, жамоатчиликка аён.

Иккинчидан, тўғри, мамлакатимизда моддий-техникавий ресурс кам эмас. Гап халқ эҳтиёжи ҳақида кетганда партия ва ҳукуматимиз ҳеч нарсани аямаслиги маълум. Бинобарин, қоғоз, штат, техника ва ҳоказоларни шу пайтгача кўпайтириб келди. Бундан кейин ҳам кўпайтиравериши мумкин. Бироқ, энди бошқа нарса аён бўлиб қолди: ресурс етарли деб китоб чиқаришни ҳадеб кўпайтиравериш халқнинг фойдасига эмас, балки ҳам маънавий, ҳам моддий жиҳатдан зарарига ишлар экан. Минг-минглаб нусхада, миллион-миллион тиражда китоб чиқарамиз. Китобхон эса, юқорида айтиб ўтдикки, энди анойи эмас, ҳаммасини олавермайди, танлайди. Еққанини олади, ёқмагани эса қолади. Қолгани — халқнинг неча-неча минг сўмлик маблағи эвазига чоп этилган китоб мақулатурага айланади. Ичингиз ачишиб кетади. «Бас!.. — дейсиз беихтиёр шоирга кўшилишиб. — Бас, халққа энди фақат даҳолар керак! Халққа ёқадиган асарларнигина китоб қилиб чиқариш керак!»

Учинчидан, минг-минглаб нусхада, миллион-миллион тиражда... уммон бу — китоб уммони. Бу уммонда яхшиси ҳам, ёмони ҳам бор — дурустроғини танлаб олишнинг ўзи машаққат. «Профессионал» китобхон китоб танлаш учун мағазинда соатлаб туриб қолиши шундан эмасми? «Профессионал» бўлмагани эса танлашга бунча вақт сарфолмайди, «мундайроғини» ҳам (танлаб, албатта) олаверади. Қарабсизки, узоқ вақтгача аъло китоблардан бебаҳра юради. Бир танишимиз бизнинг маслаҳатимиз билан Жек Лондоннинг «Мартин Иден» романини ўқиб: «Дунёда бунақа китоблар ҳам бор экан-у, айтмайсиз-а! Шунақасидан бизга ҳам топиб бериб туринг-э!» деган эди.

Хўш, бундай маънавий, моддий зарарларга барҳам бериш учун нима қилиш керак? Долзарб масала ана шундан иборат. Бу масала жамоатчилик фикрини банд этганига анча бўлиб қолди. «Литературная газета»да айна масала юзасидан махсус фикр олишув ҳам ташкил этилган. Фикр олишувда сўзга чиққанлардан бири — шоир Александр Иванов масалага нисбатан чуқурроқ, амалийроқ ёндашгандек туюлди бизга (Л. Г. № 14. 1986 йил). А. Иванов мақоласидан олинган кўйидаги парчага диққат қилинг:

«Нашриёт ва китоб савдоси ўзаро боғлиқ бўлиши керак. Ҳозир улар бир-бирлари билан мутлақо боғланмаган ҳолда иш тутмоқдалар.

Нашриёт китобни чиқаргач, ўз вазифасини адо этган ҳисобланади. Китобнинг товар сифатидаги тақдири билан қизиқмайди. Чунки китобнинг тақдири унинг ҳамёнига ҳеч қандай таъсир ўтказмайди. Бу — нотўғри. Хўжалик ҳисоби бу ерда ҳам жорий этилсайди, ҳеч ким олмайдиган китоб чиқардим — бунинг зиёнини чўнтагида сезиб турарди!»

Дарвоқе, нима учун ёзувчига қалам ҳақи китобининг қанчаси сотилганига қараб тўланмайди?

Муаллиф бу таклифни ўртага ташлар экан, бир масалада

ўзига эътироз билдиришини сезади ва ўрнида жавоб бериб ўтишни лозим топади:

«Бадий китоб чиқаришда нуқул савдо манфаатларини назарда тутиш ҳам тўғри эмас, албатта. Лекин уни назарга илмаслик ҳам (биз эса мутлақо назарга илмаймиз. Ваҳоланки, у китобхон эҳтиёжи билан чамбарчас боғлиқ) тўғри эмас».

Шундай қилиб, нашр ишида ҳам хўжалик ҳисобини йўлга қўйиш, муаллифларга қалам ҳақини китобнинг сотилишига қараб тўлаш таклиф этилмоқда.

Биз бу таклифга тўла қўшилаемиз. Шу билан бирга, уни амалга ошириш учун айрим қўшимчалар киритиш лозим деб ўйлаймиз.

Гапни наشريёт ва китоб сотувчи муносабатидан бошлайлик. Одатда, улар бир-бирларининг устидан шикоят қиладилар: «Яхши китоб чиқармаяпти», деб сотувчи ноширни, «Етарлича чаққон ва зукко эмас» деб ношир сотувчини айблайди. Қайси бири ҳақ? Бизнингча, сотувчи ҳақ. Унинг маоши — тирикчилиги қанча китоб сотиши билан боғлиқ. Ҳеч ким олмайдиган китобларни харидоргир китобларга қўшиб, ялтироқ қоғозларга ўраб («совғача»лар тайёрлаб) сотишга урнини ётганлиги ҳам шундан. Зеро, сотувчини «чаққон, зукко эмас»ликда айблаш бекор. Аксинча, уни бу ташвишдан халос этиш керак. Халос этишининг йўли — унга яхши китоблар етказиб беришдан иборат, албатта. Модомики, «халққа ёқадиغان асарларнигина китоб қилиб чиқариш керак!» деган даъватнинг ўзи билан иш битмаётган экан, халос этишининг амалий, таъсирчан йўли мана бу: китоб савдоси ташкилотига маълум бир муддатгача сотилмаган китобларни наشريётга қайтариб юбориш ёки зарарни наشريёт зиммасига юкланган ҳолда унга бу китобларнинг нарҳини тушириш ҳуқуқини бериш керак. Бошқача айтганда, савдо ташкилоти китобни ҳозиргидек, қандай бўлмасин сотиш учун қабул қилиб олмасин, балки харидор топилса сотиб бериш мажбуриятини олсин. Шундан кейингина наشريётда чинакам хўжалик ҳисобини йўлга қўйиш мумкин бўлади. Шундан кейингина наشريёт билан ёзувчи ўйлашиброқ шартнома тузадиган бўлади. Ўйлашиброқ шартнома тузишдан эса сотувчи ҳам, китобхон ҳам манфаат кўради.

Энди гап ношир ва ёзувчи муносабатларига келиб тақалди. Муаллифга китобнинг қанчаси сотилганига қараб қалам ҳақи тўлаш таклиф этилаётган экан, хўш, палон авторнинг китоби қачонгача қанча сотилганини билиш учун нима қилиш керак? Ахир, минг-минглаб авторнинг минг-минглаб тираж, минг-минглаб нусхада китоби бор. Уларнинг ҳар бири ҳақида ҳар ой, ҳар квартал, йилда ҳисобот тайёрлаш савдо ходимлари учун оғирлик қилмайдими? Оғирлик қилади. (Дарвоқе, реклама ва савдонинг тўғри ташкил этиш мақсадида бир йилда уч марта сотувдаги китоб фонддини номлари бўйича инвентаризация қилиб туриш ҳозир ҳам кўзда тутилган. Фақат беҳад машаққатли бўлгани туфайли унга амал қилинаётгани йўқ). Ишни осонлаштириш учун биз қуйидагича тартиб таклиф қилаемиз: ҳар бир китоб сотув ёрлиғи билан чиқарилсин — савдо ташкилоти китобни сотади, ёрлиқни эса олиб қолади. Ой ёки квартал охирида ёрлиқларни наشريётлар бўйича ажратади ва пул билан бирга наشريётга ўтказиши (юборади). Наشريёт эса ёрлиқлар қайси ёзувчига қарашли эканини аниқлайди. Шундай қилиб, ёрлиқ тезкор хабарчи ролини ўйнашдан ташқари, савдо ташкилоти билан наشريёт, наشريёт билан автор ўртасида индивидуал ҳисоб-китоб учун ҳужжат бўлиб хизмат қилади.

Бироқ, масаланинг энг мураккаб томонига энди етиб келдик. Китоб сотилмади, демак, наشريётга ёрлиқ келмади. Ёрлиқ ўрнига, белгиланган муддат тугагач, китобнинг ўзи келди, деб фараз қилайлик. Унда нима бўлади? Автор тақдирга тан бериб, қалам ҳақидан воз кечиб кўя қолар-у, лекин наشريёт-чи? Зарар кўради, албатта. Бундай ҳолда тез орада давлатнинг ёрдамига муҳтож бўлиб қолмайдими? Давлат эса «зарар келтирлясан» деб наشريётни беркитиб қўёлмайди. Ёрдам беришга мажбур. Хўш, энди ўз-ўзидан хўжалик ҳисоби амалда йўққа чиқмайдими? Йўққа чиқади. Бундай ҳол юз бермаслиги учун яна бир нарса керак: у ҳам бўлса шуки, наشريёт бирор автор билан шартнома тузар экан, муайян авторнинг китоби сотилишини, ҳеч йўқдир, зарар келтирмаслигини олдиндан билиши лозим. Мураккаблик ана шунда.

Ҳозир олдиндан билиш воситаси фақат «ички тақриз», «ташқи тақриз», холос. Лекин бу восита умумкитобхон эҳтиёжини тўғри акс эттирмаслигини ҳаёт аллақачон кўрсатган. Тақризчилар: «Яхши», деб имзо чеккан баъзи китобларнинг магазинда чанг босиб ётиши сир эмас.

Тўғри, авторнинг матбуотдаги чиқишларига жамоатчилиқнинг муносабати қандай эканига қараб ҳам китобнинг тақдирини олдиндан «прогноз» қилиш мумкиндек туюлади. Аммо, бизнингча, бу «прогноз» ҳам адашиш эҳтимолидан холи бўлмайди. Адашиш эҳтимоли роман, қиссалар борасида, айниқса, катта бўлиши мумкин. Айтилик, китобхон романи журналда ўқигану ёқтирган. Шунинг учун журнални сақлаб қўйган (уни сақлаш осон). Энди китобни ҳам сотиб олишни унча зарур деб ҳисобламайди ва... умуман мулоҳазасида жон бор. Қарабсизки, адашиш юз бериб турибди. Зарар эса ҳазилакам эмас. Яна ўша савол: китоб сотилишини, ҳеч йўқдир, зарар келтирмаслигини олдиндан билиш учун нима қилиш керак?

Шоирнинг:

**«Менга қуллуқ қилма,
Юрт тупроғин ўп,
Унга қуллар эмас, фидолар керак»**,

деган сатрлари бежиз туғилмагани худди ана шу ўринда яққол намоён бўлади. Ҳақиқатдан ҳам, ҳозир шоирдан фидойилик талаб қилинмоқда. Гап шундаки, айна китоб келажакда сотилишини, демак, зарар келтирмаслигини олдиндан аниқ билан амалда мумкин эмас. Бинобарин, қаршимизда ҳар доим зарар кўриш эҳтимоли туради. Кимдир бу зарарни ўз зиммасига олиши керак. Шоир олиши керак, шоир! Нега? Сабаби қуйидагича: айтинг-чи, ношир ким? Шоир ким? Владимир Маяковский:

**«Мен ҳам фабрикаман,
Трубам йўқ фақат»,** дейди.

Хўп, ёзувчи фабрика бўлса (маънавий бойлик яратувчи фабрика, албатта), ношир ким? У, аслини олганда, ана шу фабрика ишлаб чиқарган маҳсулотни ўраб-чандиб с о т у в ч и г а элтиб берувчи восита, холос. Бу маҳсулотни биров олмаса, ноширни айбдор ҳисоблаш адолатдан бўлармикин? Бизнингча, зарарни ҳатто ношир ва шоир ўртасида тенг тақсимлаш ҳам адолатдан бўлмайди.

КПСС XXVII съездида масала мана бундай қўйилди:

«Корхона ва бирлашма ўз иши зарар келтирмайдиган бўлиши учун тўла-тўқис жавобгар бўлишини, давлат эса уларнинг мажбуриятлари бўйича масъулиятни ўз зиммасига олмаслигини таъминлайдиган принципни оғишмай амалга ошириш муҳимдир. Хўжалик ҳисобининг моҳияти худди ана шунда».

Модомики, шоир ҳам фабрика, яъни корхона экан, бу гаплар унга ҳам бевосита тегишлидир.

Шоирлар эътироз билдиришлари мумкин: давлат том маънодаги китобхонга хомашё, техника ва ҳоказо беради, хуллас, ёрдам беради, лекин бизга нима беради?

Жавоб берамиз: сизга ҳам ҳамма нарсани беради. Дейлик, Сиз тун бўйи ухламай шеър ёздингиз. Битирдингиз ҳам. Аммо у ҳали ўзингиз учун шеър, ўзингиз учун битган («Яхши ёзининг ягона йўли бор, у ҳам бўлса ўзингга маъқул тушадиган йўсинда ёзишдир», деган эди Гюстав Флобер.) Халқ учун эса у ҳали ҳеч нима — йўқ нарса. Давлат эса уни моддийлаштиришингиз учун имкон беради. Имконки, ношир беради, қоғоз беради, техника беради, сотувчи беради. Биз аслида, бу нарсаларни Сизга ҳозиргидек эмас, балки худди хўжалик ҳисобида ишлаётган корхоналарга бераётганидек, қарзга (кредитга) берсин, демоқчимиз холос. Китоб чиқармоқчимисиз? Марҳамат, чиқарин! Ёзганларингиз ҳақиқатдан ҳам доҳиёна бўлса (ўзингизга у кўпинча шундай туюлади-ку), халқ суюб олса, ўқиса, қандингизни урин! Унда қарзингизни ҳам бемалол узасиз (Юзага чиқишингизга имкон яратгани учун давлатга фойдангиздан улуш ҳам берасиз, албатта). Мабодо китобнинг сотилмаси-чи? Унда нима қиласиз? Эҳтимол бошқа — дурустроқ асар ёзарсиз. Ёки, эҳтимол қарзингизни амал-тақал қилиб узарсизу ёзувчиликни йиғиштириб қўя қоларсиз. Битта Сиз билан ёзувчи қамайиб қолмайди. «Буюк элнинг сизу биздек шоирлари кўп». Хуллас, у ёғини ўзингиз ўйланг. Бизни ҳозир бошқа нарса — бошловчи ёзувчилар масаласи ўйлантириб қолди.

Бошловчи ёзувчи, ўз номи ўзи билан, ҳали бошловчи, янги. Китобхон уни қарийб танимайди. Китобини оладими, йўқми номаълум. Бинобарин, унга қарз бериш ҳам қалтис иш. Бироқ

баланд билан паст орасида бўлиши муқаррар. Фақат вақтнинггина ўнг-чапи, баланд-паст ийқ. Унинг ўтмиши ва келажаги бор, холос. Буюк Байрон ана шуларни кенгайтирилган ва фикр қуввати оширилган маънода «олтин оралиқ» деб олган эди.

Белинский поэзияни иккига — эҳтиросли ва мулоҳазали поэзияга ажратган эди. Ҳозирги ёш истеъодларимиз ўртасида ақл кўпроқ керакми ёки юракми деган беҳудадек туюладиган муаммо бор. Кўпчилик ёшлар «юрак биринчи» дейишмоқда. Ақл замон, шароит ва умрнинг эътибори билан ўлчанади. Бир ижтимоий-иқтисодий босқич иккинчи бир босқичдан ўз ўрни билан ё ривожланган, ё орқада қолган бўлади. Шунингдек, ақл ҳам — вақт ва заруратнинг маҳсули. Ҳиссиёт авлодларда такрорланади, у замонга бўйсунмайди. Умуман, ҳиссий нарсалар ақлий нарсаларга қараганда боқийроқдир. Шунинг учун ҳам бу «ақл ёки юрак» масаласининг қўйилганини муҳокама қилиб ўтириш ярамайди дейиш у қадар тўғри эмас. Зеро, буюк Брехт айтганидек, «ҳақиқий истеъдод бор жойда бу икки нарса жой таллашиб ўтирмайди, улар бир-бирига «қани, сиздан бўлсин» деб туришади». Демак, энг аввало, масаланинг ўзи эмас, истеъдод керак. У эса ўзига керагини ҳамisha адашмай топиб олаверади.

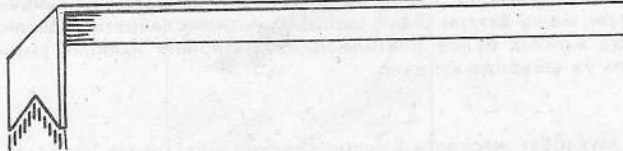
Туш орзулар рўёбию армонлар муҳри босилган гўзаллик, оламнинг тортишиш кучига ҳам бўйсунмайдиган ҳурлик ва илоҳий беҳудудлик ўлкасидир. Ана шу фазилатлари билан бирга туш эркин мантиқсизлик ўлкаси ҳамдир. Мантиқсизлашганида қайтага ўзимизга кўпроқ юқаверади, «қонуни расмга телба-тескари»лашганида яна ҳам хуш келаверади ҳамма нарсани туш кўриш мумкин. Улар эса тушларимиздек жуда-жуда кўп. Лекин, фақатгина Ватанни туш кўриб бўлмайди!.. Ватан тушнинг ҳеч қайси вазн ва шаклларига сиғмайди. У шу қадар муқаддаски, шу қадар азизки, салгина мантиқсизлик заминидан ақалли салгина узилиш бўлган жойда уни йўқотиб қўямиз.

Ватаннинг сарҳадлари — соқчилар турган чегарагина эмас. Ватаннинг руҳий сарҳадлари вужудимиз, танимиздадир. Кўзларимиз, тилимиз, қулоқларимиз, юрагимиз ва нафасимиз билан бу чегарани «бузиб» ўтамиз. Ва шу «бузиб ўтиш» баробарида у ҳам бизни «забт эта боради». Бу «бузиб ўтиш» Ватанни англаш ва севишнинг сўзбошисидир.

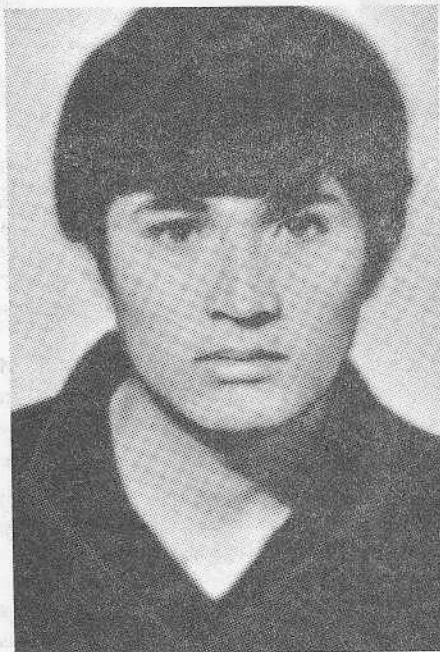
Хотира ниманидир ўзида сақлайди, нимадир хотирани жунбушга келтиради. Хотира уйғонсагина гўзалдир.

Шеър хотираларни қитиқлайди ва у қитиқнинг зўридан эмас, хуш ёқишдан кула бошлайди. Хотиранинг қулаётган юзини кўрасиз шунда. Хотира ёлғиз ўзи қулишни ёмон кўради. Шоир энди уч киши бўлиб қулишга рухсат беради. Кишиларни яқинлаштирадиган нарса бир жойдан чиққан фикрлари бўлиши мумкин. Бир жойдан чиққан хотира, ҳолатлар эса янада ишончлироқ.

ХОТИРА

Уктам Бойбобоев ТошДУнинг журналистика факультетини тамомлаб, эндигина Бағдод район «Авангард» газетаси редакциясида иш бошлаган эди. Афсуски, бир мудҳиш фожиа унинг шеърга, адабиётга бўлган қизиқишини, нафасини тўхтатди. Биз қуйида Уктам Бойбобоевнинг аруздаги машқларидан намуналар эълон қиляпмиз.

Уктам
Бойбобоев

Етмасин зинҳору зинҳор бул хабар жононима,
Бехабар жононим агар етсаким бу жонима.

Сўзлангиз минг марта бир бор ёдида шод ўлганим,
Йиғласам минг бора бир бор сўзламанг жононима.

Ҳажрида беҳол йиқилсам ҳеч қачон дам урмангиз,
Келса гар уйқудадир деб айтинг ул меҳмонима.

Кўнглига озор етишса — кўнглим озорини денг,
Кўзларимдан сув оқару ўт кетар ҳар ёнима.

Сўзласам Фарҳоду Мажнун не сабаб ёш тўкмасин,
Ул париваш ғамлари ҳар дам сингар қон-қонима.

Куз эмас, ёзим ўтидан сарғайибдур ҳар тараф,
Ким чидар ёр йўлларини пойлаган бир онима.

Дўстлар, Уктам иложсиз ёзди кўнглин эл аро,
Бўлмасин ёр бохабар, сиз қўшмангиз девонима.

* * *

Бахтлик он шулки, киши топса макон ёр олдида,
Кўнгли хушнуд бўлсаю бир нозли дилдор олдида.

Уртаниб юз йил ғамида, тонг эмас топсанг висол,
Лола ҳам кўргач қуёшин бўлди хушҳол олдида.

Меҳрини туйган кишилар найласин жон мулкени,
Эслабон ой юзни қулган Машраб ул дор олдида.

Ёрининг ҳажри сабабдир йиғласа қон ошиғи,
Не ажаб, Мажнун кечибдир жонини бор олдида.

Сенга кўнгли бўлса ёрнинг тутмагин жонинг дариг,
Минг уятким, соғ эсанг сен хаста бемор олдида.

Ишқиди хор бўлмасам деб, Уктам, ортиқ ғам ема,
Тургай элдан ҳам юқори бўлсаким хор олдида.

да пьеса ёзмаган тақдирда ҳам оташин публицистикаси — ҳинднинг маънавиятини кўтариш, инглизлар ҳукмронлигида камситилган ва шакли шамойилини йўқотаётган маориф соҳасидаги қаноатлари — ўқув-ўқитиш усулларидаги қолоқликка барҳам бериш борасида умр бўйи ёзиб келган қайноқ публицистикаси билан ҳам бир буюк гражданд-публицист сифатида тарихда қолиши мумкин эди.

Ана энди, фалакнинг чархига қарангки, ҳинд халқи кўпроқ ва аксари ҳолларда уни асосан «Шоир» сифатида билар экан, ҳар тонг Ҳиндистоннинг миллий гимни — «Севгилим — Ватаним» радиолардан янграганда, беихтиёр уз «Шоир»ларини эслашар экан: у шёвр — Тагорнинг шёври. Шуниси яна қизиқи, Тагор Нобель мукофотига шоир сифатида сазовор бўлган.

Бунга нима дейсиз?

Французларда Проспер Мериме — жаҳон ҳикоячилигининг устозларидан саналади. Ҳолбуки, унинг айрим романлари ўзбек тилига ҳам ўгирилди.

Толстой! Унинг сон-саноксиз ҳикоялари, қиссаларини эсланг, драмалари ҳамон қўйилапти. Аммо уни асосан «Уруш ва Тинчлик» ҳамда «Анна Каренина»нинг ижодкори сифатида кўпроқ тилга олмаимизми?

Шу ўринда мен машур Америка адаби Скот Фицджералдни эслайман. У умр бўйи роман ёзишга ҳаракат қилди, ёзди ҳам (унинг чала қолган «Сўнгги магнат» романи яқинда рус тилида чоп этилди) ва кўнгли тўлмагани учун қанчалар қўйнаиб яшади. Аммо тарихда ҳикоянавис сифатида қолди.

Абдулла Қаҳҳоримизни мана шулар ҳақидаги ўйлар муносабати билан «Нечук кўпроқ ҳикоячи сифатида биламиз?» деб мулоҳаза юритсак, беихтиёр бояги гап — «фалакнинг гардиши» ёдга тушадию кейин жиддийроқ хаёлга толсак, бу баҳода катта ва асосли ҳақиқат ётганига иқрор бўламиз.

Абдулла аканинг сўхбатлари ва айрим нутқларини эшитишга мушарраф бўлганларданман: у кишининг бу йўрида китобхонлар берган саволларга ҳеч иккиланмасдан: «Мен биринчи навбатда ҳикоячиман» деганларини ўз қулгим билан эшитганман.

Бизда кўпинча адабиётшунослар бирон-бир адабнинг маънавий мулки — ижоди ҳақида фикр юритганда ва уни у ёки бу тарафдан ёндашиб таҳлил этганда, ўша адабнинг шахсига — у ҳам бир конкрет одам, шахс, пироварди, характер эканига, унинг ана шу характери, индивидуал хусусиятлари ҳам асарларига, тасвир усулларига бевосита ўтиши, қолаверса, «услуб — ёзувчи» деган эски ақидага амал қилмайроқ кетишларини сезамиз.

Ҳолбуки бу масала — ижодиётда туб масалалардан биридир.

Энди ана шу нуқтаи назардан Қаҳҳор ижодига, хусусан, унинг ҳикояларига ёндашиб қарасак, уларда ёзувчининг туб феъл-атвори, ўзига хос хусусиятлари ҳам акс этганини кўрамиз.

Ҳамма яхши билади: Абдулла ака ғоят камгап, ғоят нуқтадон, ҳар бир гапи баъзан ҳикмат қувватига эга бўлган, эзма одамларни жинидан ҳам ёмон кўрадиган киши бўлганлар.

Ана шундай одамнинг қаламидан чиққан кичик асарлар, айниқса ҳикоялар қандоқ бўлиши мумкин эди?

Бунинг устига, ҳикоянинг ўзи табиатан қисқаликни талаб қиладиган жанр бўлса...

Мен бу ерда ёзувчи шахси, унинг туб хусусиятлари билан ҳикоя жанрининг ўзига хос жиҳатларини ажиб бир йўғунлашиб кетгани, бир-бири билан «ийғлаб кўришгани»ни кўраман.

Энди ўша пайтда ўзбек ҳикоячилигининг аҳволини эслайлик. Бу борада, Умарали ака, сиз яхшироқ биласиз, деб ўйлайман. Ўша вақтда ўзбек ҳикоячилиги... ҲИКОЯЧИЛИГИ бормиди ўзи?

Танқидчи. Ўзбек адабиётида насиҳат характеридаги ёки эртақ усулида ёзилган ҳикоялар қадимдан бўлган. Том маънодаги реалистик ҳикоялар ўша кезлари эндигина туғилиб, шаклланиб келаётган эди.

Ёзувчи. Менинг билганим — бир-икки ҳикояни мустасно этганда реалистик ҳикоялар бор бўлса ҳам, ғоят юпун эди...

Ана шундай бир вақтда Абдулла Қаҳҳордек истеъдод эгаси, «сўз зарғари» жуда пешқадам адабиётлар ва улардаги ҳикоячиликнинг аҳволини реалистик ҳикоянинг туб хусусиятлари, бу жанрга қўйиладиган талаблару жанрнинг ўзи талаб этадиган тарафларни яхши билган адиб бу жанрга қўл уради экан, унинг илк муваффақиятли намуналарини яратишга, пироварди, ўзбек адабиётидаги бу йўсинда мавжуд бўлишни тўлдиришга бел боғлаган экан, бир сўз билан айтганда, ўзбек

миллий ҳикоячилигига тамал тошини қўйишга шайланган экан, унинг бу ишга нечоғли улғу масъулият ва нечоғли фидойи-ватанпарвар-халқпарварлик билан киришганини тасаввур этиш қийин эмас.

Энди мана шу уч омилни — адабнинг «асли ҳикоячиман» деган иқрорию унинг туб табиатидаги энг характерли жиҳатларини ҳикоя жанрига хос характерли жиҳатлар билан омукта бўлиб кетиш ҳамда унинг бу йўлдаги улкан масъулиятини кўшсак, қандай манзара кўз олдимизда намоён бўлади?

Шу мулоҳазалардан кейин ҳам «Абдулла Қаҳҳор — биринчи навбатда ҳикоянавис»дир демаслик мумкинми?!

Шу хусусда яна кўп-кўп омиллар, «қўшимча фактлар» келтириш мумкин. Бироқ ҳаммаси ҳам ана шу — сиз боя қайд этган фикрнинг тасдиғига хизмат қиладди, холос.

Умарали, Умарали ака, булар бекорчиликда эзилиб ўтириб мулоҳаза юритишга ва шу жараённинг ўзидан беихтиёр завқланиб ўтиришга шароит яратадиган масалалардирки, гапни ҳозирча шу ерда тўхтатсак ҳам бўлади.

Урин келиб қолди, бир акс ҳолни айтиб ўтсам, майлими? Танқидчи. Марҳамат.

Ёзувчи. Камтарликдан бўлмаса ҳам, ўзим ҳақимда бир оғиз гапирмоқчи эдим. Мен бадий ижод соҳасида «иш»ни повесть ёзишдан бошлаганман. Кейин қатор публицистик мақолалар, драма, бир иккита роман ҳам ёздим. Янги романимнинг биринчи китоби, мана, эълон қилинди. Бироқ... мени мана сиз ҳам асосан ҳикоянавис сифатида биласиз. Баъзан одамга алам қиладди: ахир, умримнинг кўпи ана шу катта жанрларда бирон-бир тузуқ-арзирли асар яратиш машаққатларида ўтпти-ку, деб ўйлайман... Ҳикозга эса мен — ўзим учун «хобби» дегандай қарайман. Ишонасизми, баъзан ҳикояни ёзиб бўлганимдан кейин уни бировга кўрсатмай, редакцияларга ҳам бермай юраман. Яхши кўрган куйингни хиргойи қилгандек, ўзимча ўқиб ўзимча завқланиб юраман. Кейин... ҳаёт шундайки, тирикчилигинг ўтиши керак: жигилдон ташвиши бор. Бирон редакцияга элтаман. Ҳикояларимга бу хил муносабатим сабабини билмайман: ўзимдан излашга кучим етмайди. Ким ўзини ўзи билибди?

Мавзудан чалғидик. Буям ҳалиғидай «бекорчиликда эзилиб гаплашиш»га мойил бир гап эди.

Танқидчи. Ўзбек реалистик ҳикоячилиги туғилиш, шаклланиш жараёнида мураккаб, зиддиятли йўлларни босиб ўтди; қадимий ҳикоячилик аъёналари айрим ҳолларда унинг тараққиётига тўсқинлик қилди, дидактик нақлиёт, романтик жимжимадорлик, сентиментализм, қуруқ тавсифчилик, баёнчилик сингари реалистик тасвир қушандаларини бартараф этиш осонликча кўчмади, ҳикоянинг гоҳ очерк, гоҳ фельетон, гоҳ оддий публицистик мақола томон оғиб кетиши, баъзан эса уни хилма-хил жанрларнинг қурамасидан иборат этиб қўйиш ҳоллари ҳам бўлиб турди. Ўзбек ҳикоячилигини ана шундай хас-ҳашаклардан тозалаб тиниқ ва мукамал шаклга киритишда, жаҳон реалистик ҳикоячилигининг энг нодир намуналари қаторидан ўрин олишида Абдулла Қаҳҳорнинг хизмати бениҳоя каттадир. Ойбек Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоячилик маҳоратига тугал композиция ярата билиш, мухтасарлик, аниқлик, тилнинг соддалиги, образлар, картиналарнинг ҳайрон қоларли даражада характерли ва ифодали бўлиши, хуллас ҳаётни чинакамига бадий акс эттириш санъатига юксак баҳо берган эди.

Ёзувчи. Ойбек Қаҳҳор ҳикоячилигига шундай баҳо берган бўлсалар — жуда соз: бошқача баҳо беришларини мен тасаввур қилолмайман.

Аммо саволнамо мулоҳазаларингиздаги бир гап менга унча ўтиришмади! «Ўзбек ҳикоячилигини ана шу хас-ҳашаклардан тозалаб тиниқ ва мукамал шаклга киритишда... Қаҳҳорнинг хизмати бениҳоя каттадир», дейсиз.

Умарали ака, балки бу гапда бошқа маъно бордир-у, мен тезлик қиладигандирман. Бироқ гапингизни ҳарфхўрларча тушуниб, қўйидаги мулоҳазани айтмоқчиман: «Ўзбек ҳикоячилигини хас-ҳашаклардан тозалаб...» Йўқ, ўзбек ҳикоячилигини хас-ҳашаклардан тозалани йўқ. Ушандаям «хас-ҳашаклар» керагидан ортиқ эди. Кейинги ўн йилликларда эса, катта авлоднинг анча тиниқли вакиллари ижодидаям бу «хас-ҳашаклар» кўплаб яратилди ва ҳозир ҳам яратилмоқда.

Айтмоқчи бўлган гапим шуки, Абдулла Қаҳҳор ўзбек ҳикоячилигини хас-ҳашаклардан тозалани йўқ. У ўз ижодида бу йўлни рад этди, десак тўғрироқ бўлади...

Танқидчи. Сизнинг маломатларга ўла мулоҳазаларингиз сабабини тушуниб турибман. Начора! Бироқ улкан сўз усталарининг, етук санъат асарларининг борлиги адабиётнинг, китобхоннинг катта бахти. Эртами, кечми улар қаршисида истеъдодсиз қаламкашлар, ҳашаки асарлар ўз қадрини албатта йўқотади.

Энди бошқа бир масалага ўтсак, Абдулла Қаҳҳорнинг қардошлар, жаҳон адабиёти аъёнларини ижодий ўзлаштириш тажрибаси гоят ибратли. Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари жаҳон реалистик адабиётининг энг кейинги тажрибаларини ўзбек адабиётига дадиллик билан олиб кириш борасида Ҳамза ва Абдулла Қодирийга нисбатан бир қадам олға кетди. Шундай бўлиши табиий эди. Абдулла Қаҳҳор Ҳамза, Қодирийларнинг драма ва романлари туфайли реализм адабиётда тантана қилган, аънава тусига кирган бир даврда ижод этди. Ҳамза ва Қодирий тутган йўлга — китобхонларнинг ўша даврдаги савиясидан келиб чиққан ҳолда айрим «ён беришлар»га энди ҳожат йўқ эди, ўзбек китобхонининг ҳам «тиши чиқиб» ҳар қандай «янги приёмлар»ни ҳам қила оладиган бўлиб қолган эди. А. Қаҳҳор ҳар қанақа насиҳатбозликдан, сентиментал талқинлардан, жимжамдорликдан дангал воз кечиб, Чеховнинг «хोलис», «объектив», «соф реалистик тасвир» йўлини тажриба қилиб кўрди ва бу йўлда катта муваффақият қозонди. А. Қаҳҳор ҳикоялари услубда, шаклда, очиғи А. Қодирий романларига қиёсан қадимий аъёнлардан анча узоқ, рус ва жаҳон реалистик адабиёти тажрибаларига яқинроқ. Бироқ, бутун моҳият эътибори билан ўта миллий. А. Қаҳҳор ҳикоялари реализм ҳар бир миллий адабиёт келиши муқаррар бўлган йўл экани ва миллийлик реализмда энг олий нуқтага кўтарилишини яна бир бор исбот этувчи ёрқин фактир.

Адабиётшунослар А. Қаҳҳорга Чехов таъсири, А. Қаҳҳор ҳикояларида Чехов аъёнлари ҳақида кўп гапирадилар-у, лекин А. Қаҳҳор ҳикояларининг миллий ўзига хослигини етарли очиб берган эмаслар. Улкан санъаткорлардан ижодий ўрганишда икки характерли жараён бор — устозга яқинлашиш ва ундан узоқлашиш. А. Қаҳҳорда ҳам шу ҳолни кўрамиз. У дастлаб бамисоли Чехов дунёсига шўнғиб кетади, унга тақлид қилаётганини ҳам сезмай қолади; кейинроқ Чехов санъатига чуқур эътиромини сақлаган ҳолда ҳатто ўзи ҳам сезмасдан ундан маълум даражада узоқлашади (30-йилларнинг ўрталарида ёзган ўтмиш ҳақидаги ҳикояларида А. Чеховга яқинлик, уруш ва урушдан кейинги ҳикояларида, хусусан совет давридан олиб ёзган ҳикояларида эса Чеховдан узоқлашув ҳодисасини кузатиш мумкин).

Ёзувчи. Абдулла Қаҳҳорнинг «Чеховга яқинлашуви ва Чеховдан узоқлашуви...» Бу тўғрида жуда аниқ фактларни тўғри қайд қилдингиз, Умарали ака. «Адабиётшунослар... (бу тўғрида) кўп гапирадилар-у, лекин А. Қаҳҳор ҳикояларининг миллий ўзига хослигини ҳақи етарли очиб берган эмаслар» деган гапингиз ҳам ҳалол гапки, чиндан ҳам бу масала умуман миллий адабиёт, миллий проза, қолаверса, миллий ҳикоя яратиш муаммоларига бориб тақалади.

Мен ҳозир ўқиганларим ва кузатганларим бўйича, масалан, Америка ҳикоячилиги, умуман америкача миллий характер яратилиши ҳақида гапиргим келади.

Американинг энг донгли ёзувчилари ҳам, танқидчилари ҳам бир оғиздан бир фактни қайд қилишади: «Бизда миллий адабиёт (проза...) Марк Твендан бошланди», дейишади. Хемингуэй эса, ўзига хос дангаллик билан: «Том Соьер ва Гек Фин ҳақидаги қиссалардан бўлак ҳеч нарса яратилмади», дейди...

Хўш, Геклберри Фин билан Том Соьер қандай болалар, қандай характерлар ўзи?

Келиб чиқиши ҳам нотайин, барча олам болаларига хос хислатлар — шўхлик, ҳазилкашлик, ортиқча насиҳатларни хуш кўрмаслик, сайр-саёҳат-саргузаштларга ишқибозлик бутун борлигини эгаллаган, адолат ва ҳақиқат тушунчалари ҳам ўзига хос тарзда мавжуд бўлган йигитчалар. Бироқ уларнинг энг асл орзуси нима?

Ҳазина топиш, бой бўлиш...

Бир дақиқа ўйлаб кўрайлик: ўзимиз кўрмаган бўлсак-да, анча-мунча эшитиб ҳам ҳозирги замон адабиётидан ўқиб билганимиз — америкача характерларнинг туб белгиси — моҳият даражасидаги белгиси нимада? Ҳазина топиш, бой бўлишда эмасми?

Демак, менимча, бу характернинг энг табиий ва теран илдизи ана ўша — бизга хуш ёқиб қолган Гек Фин ва Том

Соьерлардадирки, шунинг учун ўша машҳур адиблар ҳам, оддий америкалик ҳам ўзининг миллий характери ҳақида ўйлаганда, ана ўшаларни қалбига яқин олади.

Энди бу қаҳрамонларни дангал тасвирлаб бериш усулини-чи? Янада яқин олишади қалбларига.

Бироқ бугун кўзимиз тушиб тургани — Америкача ҳикоячилик у мамлакатнинг фидойи адиблари тарафидан икки юз йиллар давомида яратилди: қисқалик, баёни иложи борича инкор этиш, қаҳрамоннинг «ички ҳолати» тасвирини китобхонга «кишониш», мумкин қадар соддалик ва яна соддаликка эришиб ва услубнинг асосий белгиларидир.

Шу услубда тасвирланган дангал, ўйлари кўпинча ҳаракатларида намоён бўладиган, кези келганда, ҳар қандай авантюризмдан қайтмайдиган, пул топиш, ҳазинага эга бўлишни — оддий, кундалик машғулоти, айна чоғда танти ва олижаноблигини сира-сира пеш қилмайдиган қаҳрамонлар — америкача миллий қаҳрамонлар экан.

Мана, сизга — миллий ҳикоячилик ва унда миллий характернинг акс этилиши.

Демак, сиз айтганингиздек, реализм (реалистик услуб, усул) ҳар бир миллий адабиёт келиши муқаррар йўл экан, демак, йигирманчи асрнинг биринчи ярмида бу реалистик ижод тили бошқа илғор адабиётлар — Европа ва рус адабиётидан қонуний бир тарзда бизга ҳам ўтган, унга етишган эканми, демак, ана ўша йўлда миллий характерларни тасвирлаш вазиффамиз бўлади-да.

Энди, бошдаги гапга — Абдулла Қаҳҳорнинг Чеховга яқинлашиши ва ундан узоқлашиши масаласига қайтсак, чиндан ҳам бошда Қаҳҳоримизнинг «Чеховга тақлид қилаётганини ҳам сезмай қолишни» баралла кўрамиз. (Бу борада адибнинг ўзи ҳикояларини биттама-битта шарҳлаб, яратилши жараёни ҳақида ёзиб қолдирган.)

Авалло, мен бир ҳолни яхши тасаввур этаман: Чеховнинг «хोलис» «объектив», «соф реалистик тасвир» йўлини (бу йўл аслида Чеховники эмас, Чехов уни ўзлаштирган, яъни у йўл — объектив ҳақиқатдек йўл бўлган) ўшанда... ўттинчи йилларнинг бошларида туриб, у йўлда қалам тебратиш ҳар қандай ижодкор учун ҳам баайни ўзга сайёрага бориб, унинг нотаниш йўллари-йўлакларидан юришдек ҳайратомуз бир ҳол бўлганига шубҳам йўқ-ов. Бироқ, ўша сайёрадаги оламдан фарқли ўларок, бу тасвир йўли — юракка яқин, кўзингни каттароқ очсанг ва миянгадаги ҳар қандай шартлиликларни бир четга йиғиштириб қўйиб мардоналик билан боқсанг, шундоқ — кўзгудагидек кўринадиган йўл эдики, Абдулла Қаҳҳор — табиятан кўрқув нималигини деярли билмаган шахс у йўлга дадил қадам босди.

Аммо у йўлдан — энг табиий, шундоқ кўриниб турган йўлдан ўзбек «қаҳрамони» юрмаган, очикроқ гапирайлик, адабиёт саҳифаларида юрмаган эди.

Ана шунинг учун Чеховнинг «тасвир йўли»га туширилган ҳар қандай ўзбек кишиям беихтиёр Чехов яратган рус қаҳрамонларига ўхшаб қадам ташлаган; таъбир жоиз бўлса, фақат шапка ўрнига дўппи кийган бўлган ва беихтиёр уларнинг қисматлари ҳам Чехов қаҳрамонлари қисматларига ўхшаб кетаверган, улар тўхтаган нуқталарда булар ҳам тўхтаверган:

Буни мазкур дамда «Қаҳҳорнинг Чеховга тақлид қилгани» деб атасангиз ҳам, майли.

Бироқ бу бир нарсани беҳад ғурур билан айтмиш: Қаҳҳор жуда тез орада, умри давомида (бу қисқа мuddат!) ўша реалистик тасвир йўлидан чин маънода миллий-ўзбек қаҳрамонларини ҳам юргиза бошлади ва... бу ҳам ози: у қаҳрамонларнинг бориб тўхтайдиган нуқталарида ҳам миллийлик намоён бўла бошлади.

Бу ҳолни адибнинг «Минг бир жон» ҳикоясида, айниқса, яққол кўраман. Эсланг энди: тасвир усули — соф реалистик усул, айтиш мумкин, шафқатсиз усул. Қаҳҳор бутун бошли қиссага арзирли ҳикояда бирон сония ҳам суюлмайди, гарчи ҳикоя биринчи шахсдан ёзилган эса-да, чучмалликдан асар йўқ. Биз ҳикояда жасур аёлни ҳам, ўлимдан қочмоқчи бўлган сершубҳа беморни ҳам кузатиб, ғамгин тортиб, баъзан кулимсираб турамыз. Ҳикоя «фавқуллодда» ўлимдан қочганининг ўлими, ўлиши тайин бўлганининг руҳий ўқтамлиги туфайли ҳаёт қолгани билан тамом бўлади.

Бу ерда шафқатсиз ва одил ҳаёт тантана қилади.

Ўзи кўпинча шундай бўлади ҳаётда: кўрқоқ ўлмасдан бурун ўлади.

Энди бир минут ҳаёл сурайлик: бу ҳикоя тасвир усули билан ҳам, қаҳрамонларию улар ҳаётининг (ҳикоя кўламида) якуни билан ҳам нақадар қалбимизга яқин.

Ана энди, наҳот биз ҳам анави Марк Твен асарлари ҳақида гапирган Американинг адиблари ва танқидчи-китобхонлари каби баралла овоз билан: «Ана — бизнинг ҳикоя, ана — бизнинг миллий қаҳрамон», дея олмасак?

Дея олмасак?... Баралла айтмиз ва Абдулла Қаҳҳор руҳига чуқур миннатдорчилик билан таъзим қиламиз!

Абдулла Қаҳҳорнинг «Тўйда аза» ҳикоясини эсланг: бир чол... туппа-тузук нуруний чол. Унинг тенгқурлари бор, улар неварачеварали. Бу аломат қария эса, қартайганда ёш бўлиб, «қизиқчиликка семирган» «Хўрозқанд»га ошиқ бўлади. Нима бўларди оқибати, нима? Ёш хотиннинг кўнглини оламан, бир оғир чамадонни кўтараман деб абгор бўлади: ўлади.

Улади-да ундай одам!

Биз бунга шак келтираемизми? Йўқ.

Қайтамга ҳар бир ўзбек одам қандайдир табассум билан: «Маъқул» дейди.

Адиб уни ўлдиргани учун эмас, йўқ, у бу аҳволда ўлиши керак бўлиб ўлгани учун.

Нақадар миллий қаҳрамон!

Танқидчи. Сал олдинроқ яратилган ўзбекнинг характерини, қалбини, руҳиятини бениҳоя улкан реалистик куч билан очиб берган «Асрор бобо» ва «Хотинлар» ҳикоялари қаҳрамонларини ҳам улар ёнига қўйиш мумкин.

Ёзувчи. Балли. Чехов тирик бўлиб бу ҳикояларни ўқиганида, жуда роҳатланган, кўзойнагини олиб: «Бу асарларни Шарқ одами яратган...» дея табассум қилган ва Абдулла Қаҳҳорнинг қайси юртдан эканини суриштирган бўларди.

Танқидчи. Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги айрим ишларда кўпинча унинг фақат бир тур — «Анор», «Бемор», «Адабиёт муаллими» типдаги ҳикоялари асосидангина ёзувчи услуби, ҳикоячилик маҳорати устида баҳс юритилади. Менинчга, А. Қаҳҳор ижоди ҳикоя жанрининг имкониятлари ниҳоятда кенг эканини намоён этиш жиҳатидан ҳам ибратли. А. Қаҳҳор ижодида «Анор», «Бемор», «Адабиёт муаллими» сингари биргина эпизод асосига қурилган ҳикояларни ҳам, айни пайтда «Асрор бобо», «Хотинлар» типдаги бир неча инсоний тақдирлар ҳақида баҳс этувчи, «Тўйда аза», «Нурли чўққилар» каби инсон тақдир эволюциясини кўрсатувчи ҳикояларни ҳам, оддий, осойишта кундалик ҳодисаларга асосланган «Ўжардан тортиб «Дахшат»дек ўта кескин, шиддатли, фожеий воқеаларни акс эттирувчи асарларни ҳам, енгил юмор, ҳазил-мутобиба, гоҳо майин лирик руҳ билан йўғрилган ҳикоялар билан баробар заҳарҳанда, қаҳрли қаҳқаҳа, памфлет даражасига кўтарилган асарларни ҳам учратиш мумкин. Шуниси муҳимки, унинг ҳикоялари ҳар қанча хилма-хил бўлмасин, ҳамма ҳолларда бир одамнинг нигоҳи, фақат Абдулла Қаҳҳорга хос ифода тарзи сақланади.

Ёзувчи. Умарали ака, сиз агар савол берган бўлсангиз, жавобини ҳам айтдингиз: ҳа, ҳикоя жанрида қаҳрамон ҳаётдан олинган биргина эпизод тасвири ёрдамида ҳам, қаҳрамоннинг эволюцияси, аниқроғи, мазкур характер шаклланишига бир миқдор таърифидан кейин ҳаракатга кўчиш ёрдамида ҳам образ яратиш мумкин... ва Абдулла Қаҳҳор бу имкониятлардан имкони етган қадар фойдаланди. «Айрим илмий ишларда унинг фақат бир тур ҳикоялари асосидангина ёзувчи услуби, ҳикоячилик маҳорати устида баҳс юритилса», бу ўша иш эгаларининг чекланганлигидан ёхуд ўша тур ҳикояларни ўта севганлари, балки, умуман, улар тўғрисида кўп гапирилиб келинганидандир.

Танқидчи. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларига хос бошқа хусусият унинг гуманизмида, улардаги инсон образи талқини, бадий концепциясида бўлса керак. Устози Чеховга яқинлашув ҳам, ундан йироқлашув ҳам шу ерда яққолроқ кўринади. 30-йилларда яратган ўтмиш ҳақидаги ҳикоялари, қисман «Ўтмишдан эртақлар»нинг айрим персонажлари талқинида Чехов ҳикоялари қаҳрамонлари билан муштараклик кучли. Чунончи, «Ўғри»даги Қобил бобо, «Ўтмишдан эртақлар»даги Бабарлар муаллифининг ўзи эътироф этганидек, Чеховнинг машҳур «Ёвуз ниютли киши» ҳикоясидаги Денисга қариндошдирлар; улар гўё «замона дарахтида етишган бир олманинг икки палласи». А. Қаҳҳор ҳам Чеховга ўхшаб жаҳолатнинг, итоаткорлик, қуллик, мутелик психологиясининг фожиясини очди, жаҳолатда қолиб эзилаётган, инсонлик шаъни топалаётган кимса-

ларга ҳамдардлик билдиргандай бўлади. Мазкур ҳикояларнинг ўзидаёқ Чеховдан фарқ қиладиган қандайдир бир оҳанг бор, ёзувчи, бир томондан, жаҳолатнинг синфий моҳиятини очишга интилади, иккинчи томондан, тасвирда «объектив»лик сақланади-ю, ёзувчи позициясида қандайдир фаоллик ортади. Адиб фақат жаҳолат фожиясининг кўрсатиб қолмай, жаҳолатга қарши исёни, эътирозни ҳам кўради. Бу қисман «Анор»да, Туробжон образида сезилган эди, 60-йиллар бошида яратган «Дахшат»да, «Ўтмишдан эртақлар»нинг қатор персонажларида эса аниқроқ, кескинроқ намоён бўлди...

А. Қаҳҳор ҳикояларида ҳамиша оддий одам бош қаҳрамон қилиб танланади. Ёзувчи ҳамиша одамга ўзининг инсонлик шаънини қанчалик қадрлай билишига қараб баҳо беради. Инсонлик шаънини юксак қадрлай билган шахс катта қалб эгаси, давр қаҳрамони даражасига кўтарилади (Асрор бобо, Собирахон, Мастура, Фотима ва ҳоказо), инсонлик шаънини ерга урган кимса эса тубанлик томон кетади (Мулла Норқўзи, Умри, Мухторхон домла, Зуҳра ва ҳоказо). Худди шу ўринда ёзувчи гуманизмининг ўзига хос томони — инсонга нисбатан ўта талабчанлик хусусияти кўринади...

Ёзувчи. Умарали ака, аввало, «А. Қаҳҳор ҳикояларига хос бош хусусият унинг гуманизмида... бўлса керак» деган гапингизни тушунмадим. Гуманизм ва ижоддаги бош хусусият... Қандайдир қовушмайди бу гаплар. Ёзувчи деган шоввоз, унинг А. Қаҳҳор бўлиши шарт эмас, агар унда жиңдақкина виждон деганидан бўлса — бировга ҳамдард, бировга талабчан бўлса ёхуд бировнинг иши учун куйинса ва бировнинг маъқул ҳаракати учун қувонса, уни гуманист деяверинг. Дунёдаги деярли барча ёзувчиларни, агар улар инсонга мана шу жиҳатдан ёндашадиган бўлса, гуманист деб аташ мумкин.

Чеховдан узоқлашиши ва унга яқинлашишида ҳам адибнинг гуманизмга муносабати, аниқроғи, инсонга муносабатида келиб чиқиб баҳо бериш ҳам, менимча, унчалик тўғри эмас.

Чехов ҳам — буюк гуманист! У айрим қаҳрамонларни «қон ютиб» ёзган. Аммо буни ўзи айтганидек, «билдирмаган» ва билдирмагани учун ҳам бизга кунлироқ таъсир қилади, бунда энди ижод техникаси роль ўйнайди.

Танқидчи. Тўғри. Гуманизм барча буюк ёзувчиларга хос хусусият. Аммо гуманизмнинг намоён бўлиши, талқини ҳар бир ижодкорда, жумладан Чехов ёки Абдулла Қаҳҳорда ўзгача, ўзига хос. Бунда гап фақат ижод техникаси, ёзувчи услубидагина эмас. Гуманизмнинг ҳар бир санъаткорда ўзига хос тарзда намоён бўлиши адабиётнинг бош масаласи — инсон жумбоғи, инсонни қандай тушуниш, қандай талқин этиш билан, яъни ёзувчи концепцияси билан боғлиқ. Мен гуманизм ҳақида сўз очганимда бу тушунча билан ёнма-ён инсон образи талқини ва ёзувчининг бадий концепцияси тушунчаларини ҳам тилга олганлигим бежиз эмас. Боя ўзингиз ҳам А. Қаҳҳор яратган талай қаҳрамонларнинг миллийлиги ҳақида гапириб, бу жиҳатдан уларнинг бетакрорлигини таъкидлагингиз. Аслида А. Қаҳҳор қаҳрамонлари фақат миллийлиги билангина эмас, ўша қаҳрамон — одамларнинг бадий фалсафий талқини жиҳатидан ҳам ўзига хосдир. Менинчга, бу борада махсус тадқиқотлар олиб бориш пайти келди.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг ифода тарзи, услуби ҳақида ўйлаганда икки ҳолат мени ҳамиша ҳайратга солади. Булардан бири тасвирнинг бошдан-оёқ деталлардан ташкил топиши. Тасвирни деталлаштиришда ўзбек адабиётида, ҳикоячилигида ҳеч ким А. Қаҳҳорга тенглаша олмаган эди. Адиб услубига хос шу хусусият Сизда ўзгача бир кўринишда давом этапти.

Иккинчи ҳолат, А. Қаҳҳорнинг деярли барча ҳикояларида тасвир руҳига сингиб кетган юмор туйғуси. А. Қаҳҳор ҳаттоки энг кескин, дахшатли ҳодисалар замирида ҳам қандайдир бир кулгили моментни топади («Анор», «Дахшат» ҳикояларини, «Ўтмишдан эртақлар»нинг «Бир бошга икки ўлим» бобини эсланг).

Ёзувчи. Умарали ака, кечирасиз, Қаҳҳор ҳикояларида «тасвирнинг бошдан оёқ деталлардан ташкил топиши»га мен ҳайрон қолмайман. Хусусан, маълум бир конкрет «саҳналар»да воқеа ҳам берадиган бўлса! (Ҳалигидай қаҳрамон эволюцияси ҳам лозим бўлса, бу усулдан чекинмишлар бўлиши табиий.) Чунки асл ҳикоянинг шarti ўзи — шу... Агар сиз айтганингиздек, «Адибга хос бу хусусият менда ўзгача бир кўринишда давом этаётган» бўлса, буям табиий: воқеаларни мен ўз кўзим, ўз тасавуриим кўзи билан кўраман ва ҳикоянинг

бадий ғояси талаби билан, балки ўлчови билан деталлашти-
раман. (Бу ҳам беихтиёр содир бўлади.)

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида «тасвирга сингиб кетган юмор туйғуси», уни «топиши» ҳақида сўзлайдиган бўлсак, буни адабнинг феъл-атворидан излаш керак: Абдулла аканинг анча шўх, аскияни нуқтадонлик билан тушунадиган, умуман, кулгини жуда яхши кўрадиган киши эканлари ҳаммага аён. Пироварди, Абдулла Қаҳҳор бежиз ўнлаб юмористик ҳикоялар ёзмади, ичакузди комедиялар яратмади.

Қолаверса, менинг назаримда, у киши «кулгили мо-
ментларни топишга» ҳаракат қилмаган. Бу момент ижод
жараёнида ўз-ўзидан турилган; ахир, кулги ҳамма вақт
импровизация маҳсули-ку!

Танқидчи. Ҳикоянависликда А. Қаҳҳор санъатининг ҳозирги
кун учун ибрат буларли яна қандай томонлари бор? А. Қаҳҳор
ҳикоялари ижодингизга қандай таъсир кўрсатган? Сўхбатларда
А. Қаҳҳор айтган гаплар, асарларингизга берилган баҳолар
Сизда қандай таассурот қолдирган, Сизга нималар берган?

Ёзувчи. Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари ҳозирги кун адаблари,
хусусан, ҳикоянавислари учун том маънода бир мактаб —
миллий мактабдир. Ундан биз тилга оладиган барча компо-
нентларни — асар сюжети, композицияси, композицион
қурилмаси дейсизми, деталлаштиришми, тугун ва ечимни
дейсизми — хуллас, ҳамма нарсани ўрганса бўлади.

Айниқса, буларнинг ҳаммасини ижро этган қурол — ТИЛни
ўрганиш керак.

Умарали ака, мен онт ичиб айтаман: гоҳо А. Қаҳҳор
ҳикояларини варақлаганимдан сўнг қўлим қаламга бормай
қолади: тилчи муаллим қаршисида иншоига «2» баҳо олиши
тайин бўлган мактаб боласидай довридаб турасан киши.

Вой, тилимиз шунчалар гўзалми, образли-ширалими, тавба,
унда Озод ака айтгандай, ифодалаб бўлмайдиган нарсаларнинг
ўзи йўқ шекилли, дейсан!

Мен шу ўринда тилимизнинг ўзига хос бир жиҳатини эслатиб
ўтмоқчиман: ўзбек тили барча Шарқ тиллари сингари зир-
забари кўп, «гули, булбули» кўп, ширин-тотли оҳанглари
беҳисоб тилдирки, чинакам реалист ёзувчи бу тилда шафқат-
сиз проза яратиши учун ғоят эҳтиёт бўлиши керак: акс ҳолда,
битта жумла билан бутун ҳикояни чучмал қилиб қўйиш
мумкин, ё...

Қаҳҳорнинг буюк хизмати яна шунда эканки, у ана шу
сержилва тилдан конкрет манзаралар «ясаш», аниқ-тиниқ
таъриф-характеристикалар бериш, хуллас, қадимдан қолган
поэзияга мослашиб, унинг оҳангларига бўйсуниб келган
тилимизни янги замон прозаси талабларига жуда усталик
билан мослаштирган экан.

Абдулла Қаҳҳорнинг сўхбатларда айтган гапларидан талайи
ёдимда қолган. Уларни бир четдан санаб ўтирмасдан, шуни
дангал айтиб қўяқоламан: Абдулла Қаҳҳор жуда катта ШАХС
ҳам эдиларки, айрим жабҳаларда, хусусан, адолат бобида
у кишининг ўзини тутишлари, тута олишлари алоҳида бир
ибрат намунаси, ростгўйлик ва принципиаллик намунаси,
бошга қилич келса ҳам тўғри гапни айтадиган улуғ инсон
намунаси эдики, биз айниқса, мана шу кунларда, шу даврда
у улуғ зотнинг улуғлигини қайтадан кашф этаётибмиз: у эса,
рўпарамизда янада улуғворроқ бўлиб кўринаётир.

Хуллас, Абдулла Қаҳҳор адиб сифатида ҳам, инсон сифатида
ҳам биз учун ибрат намунасидир.

Танқидчи. Абдулла Қаҳҳорни яқиндан билган кишилар,
хусусан ёзувчи ҳаётининг сўнгги кунларида унинг ҳузурда
бўлганлар яқдиллик билан бир гапни айтадилар; бу одам чин
маънодаги ҚАҲРАМОНОНА шахс бўлганлигини, бу жиҳатдан
у ўзи яратган Асрор бобо, қолаверса, Унсин, Мастура ва
Саидаларга (ажабланманг, эътиқод, қатъият ва жасорат бобида
худди ўша аёл қаҳрамонларига) ўхшаб кетишини, ҳаётнинг
сўнгги давларида ўз ўлимини олдиндан сезгани, билгани ҳолда
худди Унсин ва Мастуралар каби ҳеч қанақа таҳликага тушмай,
мардона туриб ўлимни қарши олганини ҳайрат билан
таъкидлайдилар...

Ёзувчи. Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди бу жиҳатдан ҳам
ибрат...

Абдулла Қаҳҳорнинг шахсан менга нималар берганини
айтсам, юқоридаги гапларнинг такрори бўлиб қолади.

Дарвоқе, битта кичкина мисол: мен университетнинг
тўртинчи курсида ўқийман. «Тўлқинлар» деган повестим
«Шарқ юлдузи»да босилди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас студент

дўстларим шовқин кўтариб, Абдулла Қаҳҳорнинг менга ёзган
мактубини беришди.

Мен — нодон, ўшанда бу ҳолга анча бепарво қараган эдим:
шундай бўлади-да аслида, деб ўйлаган бўлсам керак. Чунки
мен адабий муҳитдан йироқ одам эдим: туппа-тузук, ёзувчи
номини кўтариб юрган айримлар, керак бўлса, сени чалиб
юборишга қодир эканларини билмасдим...

Абдулла Қаҳҳор!..

Энди унинг хатини кўзга суртаман, унақа инсонлар бир
келиб, бир катар экан, дейман ўзимча ва унга рўпара бўлганим,
замондош бўлганимга шукрона қиламан.

Уша хатда «...Менимча, повестнинг номи тўғри эмас»,
дейилган эди. Яқинда ўша қиссам «Ёш гвардия» «нашриётида
чоп этилаётган бир тўпламда қайта чиқди. (Умарали ака, менда
хунук бир одат бор эди: бир марта чиққан асаримни қайта
нашр этилишини истамасдим.) Повестнинг номини ўзгартир-
дим: «Букри тол» бўлди.

Танқидчи. Ўзбек ҳикоячилигининг А. Қаҳҳордан кейинги
тараққиёти ҳақида нима дер эдингиз? Қанақа принципиал
янгилıklar пайдо бўлди ёки бўлаётир? Менинг назаримда
проблематиклиқнинг кучайиши ҳозирги ҳикоячилик ривожига
хос хусусиятлардан бири бўлса керак. Бироқ бу ҳол ҳикояда
А. Қаҳҳорга хос ёрқин характерлар яратиш санъатининг бир оз
тушиб кетишига олиб келмаётганмикан? А. Қаҳҳор ҳикоялари-
ни шартли равишда «характер-ҳикоя», ҳозиргиларини эса
кўпроқ «проблема-ҳикоя» деб аташ мумкин (баъзан «интел-
лектуал ҳикоя» деб ҳам аташаётир). Уларда кишини ўйланти-
риб қўядиган муаммолар бор-у, бироқ хотирда қоладиган
ёрқин характерлар кам. Маънонинг сержиллолиги, образлар,
характерлар кўлами, умумлаштирувчи кучи заифроқ.

Ёзувчи. Бу саволигизнинг жавоби ҳам ичида экан. Мен
мулоҳазаларингизга қўшиламан. Тўғри, уларни конкретлашти-
риш лозим. Бу масалани бошқа бир махсус сўхбатга
қолдирсак...

қаерда тұхтагани, қайси кўприкдан ұтганини ҳисоблаш билан машғул бўлиб қолгандек таассурот уйғотади. Айниқса, бу ҳол Сатторнинг абитуриентлик пайтлари, ўқишдан йирқилиб ишга киргани ҳақидаги саҳифаларда яққол сезилади.

«Поезд тезлигини тобора ошириб «қаса-қарс, қаса-қарс»лаганча Сатторни, умуман ҳамма йўловчини (?) аллаётгандай тўхтовсиз тебраниб борар, бу оҳангнинг (Поезд ғилдирақларининг «қаса-қарс, қаса-қарс»лаши «оҳанг» эмасдир, ахир! — Д. М.) сира поёни бўлмайдигандай эди... Орадан бир соатларча ўтгач тезлик бирдан пасайиб, шағиллаб тормоз ишга тушди; вагон кетма-кет силкинди тўхтади. Аммо йўловчиларнинг қий-чуви эшитилмади: демек, бирор кичик станцияга етмасдан, семафор очилмай турган бўлса керак.

Чиндан ҳам салдан сўнг поезд ўрнидан жилди-да, қоронғи тушгунча тұхтамай юрди. Деразадан симёғочлардаги чироклар лип-лип ўта бошлагач, қандайдир станцияга келиб тұхтади».

Мана, қуруқ гапдан иборат каттагина парчани келтирдик. Хўш, нима учун Саттор шу пайтгача ухлаёлмайпти? Нега у ўзини ухлаганга солиб ётаверди? Поездининг бир тұхташидан, уни тұхтатишдан мақсад нима? Бадийий асарга ҳамма майда-чуйда тафсилотлар арзиса-арзимаса тиқштирилаверса, инсон шўларнинг орасида қолиб кетса, унинг юрагида кечаётган дардлар англашилмаса, бунақа тасвирнинг фойдаси қанча бўларди.

Ёзувчи қаҳрамонларини мақсаддан ҳам осонгина озод қилиб қўяди: «Ҳақат бир нарсани мақсад қилиб олган, бир нарсага ёпишиб олган одам баъзан ютказадиям». Мақсадни алмашлаб туриб, ютиш қанақа бўлар экан!

Шундай қилиб, кунлар имиллаб ўтаверади, воқеалар имиллаб кечаверади, қаҳрамонларнинг хонага неча марта кириб-чиққани, бирор жойга бориб келгани ҳатто соати билан кўрсатилаверади, бироқ бадийий асарда асосий ҳаракатлантирувчи куч бўлган конфликт кўзга ташланмайди. Китобхон эса, бирор портлаш юз беришини сабр билан кутиб, ўқишда давом этади. Ниҳоят, саксонинчи йилларнинг тасвирига келиб излаганини топгандай бўлади. У. Усмонов шу пайтгача халқ дилида тугун бўлиб келган, бугунги кунда тилига чиқаётган дардларни қаламга олган. Асарда ўзига мос конфликт ҳам кўрина бошлайди. Бу конфликт асосан шу даврнинг меваси бўлиб, ёзувчи уни Саттор Турдиевичнинг муносабати воситасида таҳлил этишга уринади. Хўш, асарнинг бош қаҳрамони Саттор Турдиевичнинг бу воқеаларга муносабати қандай?

У юридик факультетининг допласи Мумтоз Умарович билан бўлган мунозарада бундай дейди: «Шундайлар бор, лекин партиямиз бор экан, халқимиз бор экан, улар сўзсиз ўз жазосини топади». Мумтоз Умарович ҳали кириш имтиҳонларидан олдин «...юз бешта ўринга проректорнинг қўлидаги рўйхатда бир юз ўттиз одам!.. Қишлоқилар ҳам анойи эмас, таги бақувватлари кўчада қолиб кетаётгани йўқ!» дейди. Бунга жавобан Саттор Турдиевич шарт ўрнидан туриб, Маҳбуба Икромовнага «Мени манови жағига кучи етмаган кимсага атайлаб талатиш учун қақирдингизми», дея захрини сочиб чиқиб кетишни истади. Қизиқ, шу факультетнинг декани бўлатуриб Маҳбуба Икромовна умуман асар давомида бундай мунозараларга ҳеч аралашмайди.

Саттор Турдиевичнинг қизи Аноранинг эса «университетга киришдан кўнгли бутунлай тўқ». Чунки Тошкентга келаётганларида дадаси «баҳоингга аралашмайман, билиб қўй» деган-у, яна «ҳазиллашпапан» дегандай жилмайиб қўйган. Қизининг албатта ўқишга киришига Саттор Турдиевичнинг ҳам ишончи комил: «Бир ёқда факультет декани, бир ёқда «ҳаммасини ўзим ҳал этаман» деяётган анави оғзи катта профессор».

Ёзувчининг Саттор Турдиевич образидан кўзлаган мақсади нотайин бўлганидан ўқувчи нуқул асосатда қолаверади. Мақсад қаҳрамон характеридаги шу тайинсизликни кўрсатиш бўлса, унда характер, бизнингча, бошқача ишланиши лозим эди. Автор қаҳрамонни оқлашга ҳаракат қилади, натижада сунъий тасвирлар юзага келади. Унинг Маҳбуба Икромовнани тасодифан учратиб қолишини олайлик. Бу ҳол Саттор Турдиевичга «уни фавқулдда кўриб қолдим-ку» дейиш имконини бергандай бўлади. «Одамгарчилик» юзасидан деканга берилган совға-саломларни изоҳлай олмаган муаллиф «Барибир одамлар тушунмас экан» деган хулоса чиқаради.

Этибор қилинса, Саттор Турдиевич бир жойда «олдинда шунча умр, шунча қураш, шунча қувонч» тургани ҳақида

ўйлайди, лекин биз у қураш, у қувончларни кўрмаймиз.

Қисқа тасвирдаги бу каби мантиқсизликлар, зерикарли тафсилотлар ўз-ўзидан асарнинг бадийий қимматини тушириб юборган. Бунинг устига «тил»даги қусурлар кўшилиб, асарни энг олий баҳтдан — ўқишли бўлишдан бенасиб этган.

Бу асарнинг бадийий тил оламига йигирма мартадан ортиқ «тиқирлаган», бир неча марта «ғийт» этиб очилган ва ҳадеб «қарс этиб» ёпилаверган «эшик»дан кириб борамиз.

«Орадан сал ўтмай, ташқарида кимдир йўталди, кейин эшик «ғийт» этиб очилди-да, Иқбол кеннойи кириб келди».

«Ташқари эшик ғийқиллаб очилди-ю, «Кечирасиз, Саттор укам» деганча Иқбол кеннойи кириб келди».

«Эшик ғийқ этиб очилди-ю, Ҳакимжон ўқдек изига қайтиб, гурс этиб ўзини қаравотига ташлади».

Ёзувчи бизга қаҳрамонлар билан эмас, «қаса-қарс» кетаётган поезд, «шағиллаб ишга тушган тормоз», «ширр этиб тортилган парда», «ғувиллаб» ёки «зувиллаб» ўтаётган машиналар билан «ҳамсуҳбат» бўлишни таклиф қилади. Сўзлар ўрни келса-келмаса ишлатилаверганидан шундай таассурот туғилади.

Тоғай Муроднинг «От кишнаган оқшом» асаридаги мана бу парчага этибор қилинг:

«— Бун олиб кетинг, ўлиб қолади, биродар.

— Биз «визовга» кетяпмиз, заказ бор. Бошқа «скорий» қақиринглар. Кетдик, ҳайданг!

Упкам тўлиб энгларимга йиғладим, чопонимнинг ёқаларига йиғладим. Оломонга алангладим».

Шу кичкина тасвирда, айтиш мумкинки, ҳар хил характерга хос белгилар мавжуд. Булар: ҳаммани ўзига биродар деб билувчи, лекин халққа эмас оломонга дуч келганидан чопонининг ёқаларига йиғлаётган ҳокисор бир инсон; томошбинга айланиб қолган оломон; инсоний қиёфасини йўқотган, манқурт сирасидаги одамлар. Бу тасвирдан бирор сўз тушириб қолдирилса ёки ўзгартирилса, занжирнинг мустаҳкам халқаларидан бири узилади. «Қисмат»га эса мана шундай лўнда сермаъно тасвирлар етишмайди. Яна мисолларга мурожаат қиламиз:

«Саттор Турдиевич ғалати бир руҳий ҳолатга тушган эди». «Саттор Турдиевич трубкани қўйганидан жисмини алла-қандай уятга ўхшаш ғалати ҳис чулғаб олди».

«Сатторнинг вужудини ғалати бир хушҳоллик эгаллади».

«Саттор негадир узоқ вақт Кондрат амакни ўйлаб кетди».

«Саттор қўл силтади. Оғир уҳ тортиди ва негадир теглага осмонга қараганча тўхтовсиз ютина бошлади».

«Саттор бундан боши осмонга етиб, негадир ерга қаради».

Ёзувчининг вазифаси худди шу «негадир»ларнинг асл сабабини кўрсатиш, руҳий ҳолатлардаги «ғалати»ликларнинг бадийий ифодасини топиш эмасми?

«Маҳбуба Икромовна кулди: «Доим айтаман-ку, оддий гапингиз ҳам мақолга ўхшайди».

Умумий кулги. Мумтоз Умаровичнинг ўзи ҳам кулди».

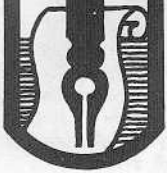
«Умумий кулги» дегани нимаси?! Бу худди газетада босиладиган «давомли қарсақлар» деган жумлага ўхшайди.

Асар қаҳрамонлари ўз ҳолатига мос келмайдиган шундай хатти-ҳаракатлар қиладики, ўқувчининг ишонгиси келмайди. «Менга яхши! Бу киши келганларида... мазза: қозон-товоқ, ҳатто таомгача ўзлари пиширадилар, домла... — Маҳбуба Икромовна қаҳ-қаҳ уриб кулди».

«Қаҳ-қаҳ» кулгининг ноўринлигини сезиш қийин эмас. Бундан ташқари, қозон-товоқ пиширилмайди.

У. Усмонов бу асарини «ташлаб-ташлаб, бўш вақтларимда» ёзилган асар деб китобхон олдида ўзини оқламоқчи бўлади. Лекин «бўш вақтларда» ёзилган бўш асар бутун оммага ҳавола қилинди, ҳатто роман деб аталди.

Адабиётни инсоншунослик деймиз, лекин баъзан шу инсон қалбига қулоқ солиб кўрмаймиз. Катта муаммолар, долзарб масалаларни кўтариб чиқмоқчи бўламиз-у, қуруқ тасвирлардан бехуда тафсилотлардан кутулиб кетолмаймиз. Ахир, ҳар бир инсон юрагида, унинг дунёсида ҳали кашф қилинмаган, лекин ўзининг юксак бадийий инъикосини кутиб ётган қанчадан-қанча «қисмсиз туйғулар» (О. Шарафиддинов) пинҳон ётибди.

Холида Мажидова

Қоматлари сарву шамшодлар

Чирой, чиройли, гўзал, барно, сулув, зебо, хушрўй, латофатли, кўҳли, дилбар, дилдор, санобар, келишган, ой юзли, кулча юзли, моҳитобон...

Хуллас, хотин-қизларимизнинг гўзаллигини тавсифловчи бундай сифатларнинг ҳисобига етиб бўлмайди. Тўғри, одамга энг аввало, ақл-идрок, хушмуомалалик, раҳмдиллик каби руҳий хислатларнинг гўзаллиги зарур. Биз юзнинг чиройлидиги, қадди-қоматнинг келишганлиги, ташқи қиёфанинг кўркамлиги учунгина кишиларни севиб ёки ҳурмат қилиб қолмаймиз. Лекин... Ҳамма гап шундаки, ёқимли қиёфани ҳисобга олмаслик мунофиқлик бўлур эди, дейилади «Қиз бола, киз, аёл» номли китобда. Барча замон кишиларининг идеали — ҳам ички, ҳам ташқи гўзалликнинг қўшилиб кетишидан иборатдир. Негаки, соғ танда соғлом ақл ҳукмрон бўлади.

Ҳа! Асрлар, замонлар аёллар гўзаллигининг андозасини ўзгартириб келди. Ҳар қайси халқ, ҳар қайси замон мана шу гўзалликка ўзига хос мазмун ва ўзига хос белгилар қўшиб келган. Асрлар қаъридан бизга нигоҳ ташлаб турган аёлларимизнинг юзлари хилма-хилдир: ниҳоятда гўзал Миср маликаси Ниферти-ти, Шарқнинг машҳур Лайлию Ширивлари, Зухрою Зулайҳолари, бундан ташқари, мукамаллиги билан кўзга ёрқин ташлан-диган Венера ҳайкали, Ботичеллининг мафтункор ва сеҳрли хусндорлари, Рубенснинг дилрабо «аёллари», Ренуарнинг ўта нозик парижлик жононалари... Э-ҳа, буларнинг ҳаммасини санайверсак, юзлаб саҳифалар ҳам камлик қилади. Мана шу аснода барча тилларда, жумладан, ўзбек тилида гўзалларнинг гўзаллигини таърифловчи сўзлар ва иборалар хазинаси юзага келганки, бунда классикаларимизнинг роли бениҳоя каттадир. Шарқ поэзиясида аёлнинг юзи, қоши, қоғоғи, кўзи, киприги, бурни, лаби, оғзи, тиши, сочларини турли-туман нарсаларга — ўсимликлар, самовий жисмлар, қушлар, ҳар хил жонзотлар,

қимматбаҳо тошларга нисбат бериб ёрқин образлар яратиш анъанага айланиб қолган эди. Бу анъана ҳозиргача давом этиб келмоқда.

Шарқ аёли қадди-қоматининг гўзаллиги сарву шамшодлардек этиб тасвирланган. Аёллар гўзаллигининг мана шу биргина қиррасини тавсифлаш учун эса ўнлаб тасвир воситаларидан фойдаланилганки, қуйида шу ҳақда фикр юритамиз.

Тилимизда сарвқомат, сарви сихий, сарви озод, қомати сарвдай каби сўз ва иборалар мавжуд. Маълумки, сарв дарахти Жануб мамлакатларидаги игна баргли, доим яшил, тик ўсадиган дарахтдир. У Шарқ поэзиясида кўпинча аёлларнинг келишган қадди-қоматига нисбатан ишлатилган. Она тилимизда биргина сарв сўзи иштирокида ўнлаб образли сўзлар, иборалар юзага келди ва ҳозир ҳам юзага келаётир. Мисолларга мурожаат этайлик:

Сарви қомат (ёки қад): Юзи гул, сарви қомат, сочи сунбул, Кўзи нарғис каби мастона бир кел. (Ҳабибий); **Сарви қаднинг** бир намоён қил, нигорим то бугун, Ҳарна кўрган захматим маҳзи хаёл айлаб кетай. (Ҳамза.)

Сарви озод: Анинг маъшуқи эрди бир паризод, Назокат гулшанида сарви озод. (Огахий.)

Сарви гулрў (гулрў — гул юзли, юзи гулдай): Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрў келмади. (А. Навоий.)

Сарвиноз (сарви ноз): Йиғиб об хотин-қизларни, Эзилган жоду кўзларни, Бечора ширик сўзларни, Не яхши сарви нозларни Эркаман тенг қилди Шўро. (Эргаш Жуманбулбул.)

Сарви хиромон (хиромон — чиройли юрадиган, ноз-таманно билан қадам босадиган): Ҳайронлигим аҳволини, э булбулу кумри, Фарёд чекиб, сарви хиромонима айтгин. (Х. Фулом.)

Сарви гулрухсор (а): Нолау афгон этармен кумридек, булбул киби, На учун ким сарви гулрухсора ошиқ бўлмишам. (Увайсий.)

Сарви гуландом («гўзал бадан» маъносига): Эй насими субх, аҳволим дилоромимга айт. Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимга айт. (А. Навоий.)

Сарвбун (хушқомат, қадди келишган): Бор эди бир ўғилким, чархи кўхун, Кўрмамиш эрди анингдек сарвбун. (А. Навоий.)

Сарви ниҳол: Кучарга сарви ниҳоли пари қаддингдек эмас, Агар кетурга они боғбон кучоғи билла. (А. Навоий.)

Сарви ғунча: Сарви ғунчанг жилваси куйдурди элни, оҳким, Даҳр аро тубию кавсар бирла солдинг рустхез. (А. Навоий.) Қулбача ва чўрилар орасида обрўкамон, мўрчамён, pistaдахан, марваридданон, лабихандон, моҳитобон, сарвиравонлари жуда кўп. (С. Айний.)

Ажаб эрмас, мени, Вайсий, дили қайд ўлса сенга, Гар хиром айласанг, эй сарв латофат мавзун. (Увайсий.)

Маълумки, шамшод ҳам худди сарв каби Жанубда ўсадиган, ёғочи қаттиқ, доим яшил, адл бир дарахтдир. Шунга кўра, бу ўсимлик ҳам аёлларимиз қадди-қоматининг келишганлигини, хушбичимлигини тавсифловчи бир объектга айланган.

Қомати шамшод: Офати жон, зулфи райҳон, анбарин холу хати, Юзлари гул, сочи сунбул, қомати шамшод каби. (Муқимий.)

Шамшод қад: Хотин киз элига дарду бало паранжи, Шамшод қадларини қилди дуто паранжи, Сидқи юракларини қилди яро паранжи. (Ғ. Фулом.)

Бой шеърятимиз саҳифаларини варақлар эканмиз, гўзал қадди қоматини гавдалантиришда яна қуйидаги ўсимликлар ҳам қўл келганининг гувоҳи бўламиз:

Гулбута (гуллар, раънолар бутаси): Қади гулбутаси, оти Гуландом, Ани кўрган қилолмас сабру ором. (Сайқалий.)

Раъно (атиргуллар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик): Мади оҳим кўқдадур, сориг юзимда ашки ол, Ул қади раъно юзи гулнора ошиқ бўлмишам. (Увайсий.)

Самбитгул (самбитсимон, доим яшил хушманзара ўсимлик): Самбит гулдай қаддинг бор, Кимга чирмашмакка зор? (Ойбек.)

Сановбар (қарағай): Орзуи сайри боғ ўлсам, ки мен навмед ўлай, Гул юзинг, райҳон хатинг, қаддинг санубардур менга. (Увайсий.)

Туби (афсонавий жаннатдаги хушманзара ўсимлик): Хурики, менинг жонима офат етилибдур, Туби киби қад бирла қиёмат етилибдур. Умшок кўзидин дурру гуҳарни оқизурга, Бир баҳри жафо, қони малоҳат етилибдур. (А. Навоий.)

Хуллас, аёллар гўзаллик тимсоллари сифатида хамиша — ўтмишда ҳам, ҳозирда ҳам адабиётимиз томонидан улуғланиб келинган. Буларнинг тавсифига эса шоирларимизнинг маҳорати-гина эмас, она тилимизнинг имкониятлари ҳам бекиёсдир.

Абулқосим
Мамарасулов

Стадионда учрашамиз

1986 йилги футбол мавсумида «Пахтакор» танқиддан тубан ўйин кўрсатди. Ушбу мақолани ёзишдан мақсади-миз бултурги ўйинларни таҳлил қилиш эмас. Балки, «Нега шундай бўлди?», деган саволга жавоб излаш учун «Пахтакор» босиб ўтган йўлга бир қур назар ташлашга қарор қилдик. Зеро, бугунни яхши тушуниш учун ўтмишни яхшироқ ўрганиш керак.

Футбол мухлислари 1979 йилнинг 11 августини яхши эслашади. 13 августда Минскда ўтказилиши керак бўлган СССР биринчилигининг навбатдаги тур ўйини («Динамо» — «Пахтакор») қолдирилди...

Ушанда пахтакорчиларга эндигина таниқли тренер Олег Базилевич устоз бўлиб келган эди. Шу туфайли «Пахтакор» Бокуда «Нефтчи» билан дурангга эришгандан сўнг қаторасига тўрт ғалабани қўлга киритди. Миллионлаб мухлислар Минскдаги матчни зўр қизиқиш билан кутишарди. Владимир Фёдоров яна чиройли, тезкор ўйин кўрсата бошлаган, Михаил Ан — Виктор Чуркин, Александр Корчёнов — Константин Баканов комбинациялари кўпинча дарвозани ишғол этиш билан тугаётган, турдан-турга «Пахтакор» ўйини мухлисларни кўпроқ жалб эта бошлаган эди. Базилевич келиши билан «Пахтакор» сафида янги-янги ёш, умидли футболчилар пайдо бўла бошлашди. Шуҳрат Эшбўтаев, Валерий Собиров... К. Бозоров Минскда биринчи марта асосий составда майдонга тушмоқчи эди. Ш. Эшбўтаев бор-йўғи саккизта ўйинда қатнашиб (кўпинча иккинчи таймда майдонга тушган), ҳатто тўртта гол уришга ҳам улгурган эди...

Ҳозирги командамизнинг аҳволи қанақа?

Нега «Пахтакор» марказий стадионига томошабинлар деярли қирмай қўйишди?

Нега «Пахтакор» номини эшитганда мухлислар афсус билан қўл силкийдиган бўлиб қолишди?

Нега матбуот саҳифаларида чиққан мутахассис ва мухлисларнинг «Пахтакор ҳақидаги мулоҳазалари, фойдали маслаҳатлари йиллар давомида эътиборга олинмади ва ҳамон кескин бурилиш ясалмаяпти?

«Пахтакор» ўзининг доимий футболчиларига эга бўладими? Еки яна эски аравани шалдиратамизми?

Саволлар кўп, жавобни эса, табиийки, 1987 йилги футбол мавсумидан сўнг оламиз.

1980 йилнинг бошида Олег Базилевич ЦСКАга бош тренер бўлиб кетди. «Пахтакор»да иккинчи тренер бўлиб хизмат қилаётган Иштван Секеч ўз-ўзидан пахтакорчиларнинг раҳбари бўлиб қолди. «Пахтакор»нинг эндиги тақдирини унга боғлиқ эди. Командани тиклаш учун СССР футбол федерацияси томонидан уч йил муддатга берилган имкониятлардан И. Секеч ўз билганича фойдаланди — у истаганча командага четдан ўйинчи таклиф қилиб, истаган пайтида улар билан хайрлашди. Истак билан истанкинг фарқи бўлади. Ўйинчи қанча кўп алмашмасин, ўйин сифати яхшиланмади. 1980—1986 йиллари «Пахтакор»да қанчадан-қанча ўйинчилар қатнашмади, дейсиз. 1979 йилдан буён «Пахтакор»да фақат А. Яновский узлуксиз ўйнаб келяпти. Негадир И. Секеч танлаган ёшлар, унинг ўзи таъкидлаганидек, ишончли оқлашмасди, натижада улардан воз кечарди-да, яна янги «истеъод»ларни излай бошларди, топгач эса, яна ишончли оқламагандан кейин улардан ҳам воз кечаверарди. «Пахтакор»нинг карвонсаройдан фарқи қолмади. Юрчишин, Гесс каби у командадан-бу командага «сайр» қилиб юрадиган кўплаб футболчилар «Пахтакор» сафида пайдо бўлиб қолишар, бир неча ўйинда иштирок этишардию яна фақат Секечга маълум сабабларга кўра йўқ бўлиб қолишарди.

Эсингизда бўлса, 1972 йили «Пахтакор»га Вячеслав Соловьёв устоз бўлиб келди. Ушанда футбол команда-миз биринчи лигага тушиб қолган ва энди олий лигага қайтиш чоралари кўриляётган эди. Соловьёв тўғри йўлни танлади — маҳаллий ёшларга алоҳида эътибор берди. Натижада «Пахтакор»да бирин-кетин Тошкент футбол мактабининг талабалари Михаил Ан, Олим Аширов, Константин Баканов, Лацис Хадзипаногис, Владимир Фёдоровлар пайдо бўлишди. Улар шу йилнинг ўзидаёқ командадан мустаҳкам ўрин олиб, етакчи футболчиларга айландилар. Биринчи мавсумда-ёқ Фёдоров рақиблар дарвозасига саккизта, Хадзипаногис тўртта, Ан иккита тўп киритишди.

Тўғри, команда олий лигага чиққандан кейин юқори ўринларни олиб ҳамма ишни қойиллатиб қўймади. Аммо ҳар бир футболчининг ўз ўрни, шунингдек, «Пахтакор»нинг бошқаларга ўхшамаган ўз ўйини бор эди. Буни мухлислар яхши билганлари сабабли «Пахтакор» қаторасига ютқазган кезлари ҳам командадан юз ўгиришмас, унинг кучига ишонишар ва ҳар сафар стадионга қўйилиб келаверардилар. В. Каневский таъкидлаганидек, «Пахтакор» ҳар қандай кучли рақибни ютиб қўйиши ва ҳар қандай кучсиз рақибга ютқазиб қўйиши мумкин бўлган ўзига хос команда эди.

Шу ўринда савол туғилади: нега В. Соловьёв билан О. Базилевичга дарҳол топилган маҳаллий талантлар олти йил давомида И. Секечга сира учрамади? Олим Аширов, Владимир Фёдоров, Михаил Ан, Шуҳрат Эшбўтаевларнинг издошлари Ўзбекистонда қолмаганми?

Улар бор эди! Ҳозир ҳам бор!

Фақат уларни излаб топиш, меҳр билан тарбиялаб, маҳоратини ошира бориш ва команда аъналарига содиқ қилиб вояга етказиш учун Соловьёв ёки Базилевич каби тренер керак эди. Афсуски, Секеч топган маҳаллий талантлар унинг ўзига ўхшаб ишончини оқлашмади. Улар ҳам бирин-бирин келиб-кетаверишди. Мухлислар Тўра Шоймардонов, Низом Нортोजиев, Ринат Файрузов, Фахриддин Исмолов сингари бир қанча ёшларга катта умид боғлашган эди. Бунга асос ҳам бор эди. Эсингиздами, 1979 йили янги тузилган «Пахтакор» Тошкентда тбилисилик динамочиларни қабул қилди: 6-минутда Д. Кипиани пахтакорчиларнинг уч ҳимоячиси орасидан дарвозани аниқ нишонга олганда мухлисларнинг нафаси ичига тушиб кетди. Умидсизлик пайдо бўла бошлади. Ва шу дақиқада, орадан тўрт минут ўтмай, Т. Шоймардонов — Р. Файрузов комбинацияси ҳисоб тенглашиши билан якунланди. Мухлисларга яна жон кирди. Ун кун аввалги ўринбосар-у, бугун асосий состав ўинчиси бўлиб қолган ёшлар ўша куни 2:1 ҳисобида ғолиб келишди. 1980 йил бошида Н. Нортोजиев дастлабки олти турда рақиблар дарвозасига олти тўп йўллади. ЦСКАни Тошкентда 3:0 ҳисобида ютгандан кейин (икки тўп муаллифи Н. Нортोजиев эди) «Советский спорт»да Низомнинг интервьюси босилди. Унда Низом гўё Базилевичнинг ЦСКАга кетиб қолганига аччиқ қилиб, куйиниб, биз унга ҳали пахтакорчилар тирик эканини кўрсатдик ва яна кўрсатамиз, деганди. Қанийди, Низом ҳеч бўлмаса бир мавсум ростакамига жон куйдириб ўйнаганда эди, ўз сўзини оз-моз исботлаган бўларди. Унинг куйиниши бор-йўғи олти турга етди. Устига устак, аввал «Пахтакор»ни, сўнгра «Динамо» (Самарқанд)ни тарк этишга мажбур бўлди. Ҳар йили унинг номини иккинчи лигада қатнашаётган гоҳ у, гоҳ бу команда сафида учратиб қолардик. Н. Нортोजиев 1984 йил охирида «Пахтакор»га яна қабул қилинди, аммо... у 1985 йилнинг бошида Т. Шоймардонов, Р. Мирсодиқов, В. Кузьмин, Б. Баканов ва бошқалар билан биргалашиб, «Соҳибкор»га «сайр» қилди. Йил бўйи «Соҳибкор» номига олқишлар ёғилди. Кўрсаткичлар ҳам зўр эди. Лекин минг афсуслар бўлсинки, биринчи лигага ўтиш учун саралаш ўйинларида ҳамма умидлар чиппакка чиқди. Худди шу ҳол 1986 йили яна такрорланди. «Соҳибкор» яна бир бор «Динамо» (Самарқанд), «Нефтяник» (Фарғона) ва «Янгиер» командаларининг мавсум сўнгидаги омадсизликларини такрорлади, холос. Номлари зикр этилган командалар турли йиллар иккинчи лигада ғолиб чиқишганда маҳаллий ўйинчиларга эмас, команда тақдири учун ҳеч қанча қайғурмайдиган, кўпдан-кўп шартлар ва моддий қулайликлар эвазига командага ташриф буюрган «сайр»чиларга ишонишган эди.

1972 йилнинг 21 июнь куни Душанбеда «Помир» — «Пахтакор» учрашувида бизнинг футболчиларимиз 2:1 ҳисобида ғалаба қозонишди. Тўпларни 53-минутда М. Ан ва 58-минутда, иккинчи таймда майдонга тушган, ўн етти ёшли ўинчи синф ўқувчиси В. Фёдоровлар дарвозага йўллашди. Уша куни В. Фёдоров «Пахтакор» сафида биринчи марта қатнашган эди. 3 июль куни Тошкентда «Пахтакор» — «Торпедо» (Кутаиси) ўйини бўлди. Иккинчи таймда майдонга тушган В. Фёдоров 48-минутда пахтакорчиларга ютуқ келтирган ягона тўпнинг муаллифи бўлди. Худди шундай ҳол 18 июль куни Куйбишевда маҳаллий «Крилья Советов» командаси билан ҳам такрорланди.

25 июль куни В. Фёдоров Оржоникидзеининг «Спартак» командасига қарши биринчи марта ўин бошидан майдонга тушди ва 4-минутдаёқ тўп киритди.

В. Фёдоров, М. Ан, О. Аширов, К. Баканов каби футболчиларнинг ҳақиқий футбол устаси даражасига кўтарилишларида В. Соловьёвнинг ҳиссаси катта. В. Фёдоровнинг чиройли ўйинларини кўрган мухлислар шошилишиб: «Нега у ўйин бошидан майдонга тушма-япти?» деб сўрашганда В. Соловьёв, «Ҳали ёш», деб қўя қолган экан. Айтмоқчимизки, устоз шогирдини меҳр билан тарбиялаган, шошмаган ва келажagini кўра билган. Шунинг учун бўлса керак, ўша футболчилар умрларининг сўнги дақиқаларига қадар «Пахтакор»га содиқ қолишди. Пул кетидан қувиб, вақтинчалик шуҳратдан эсанкираб, ўзларини у ёқдан-бу ёққа уришмади. Бўлмаса ўша даврда мамлакатимизнинг етакчи командаси ҳисобланган «Динамо» (Киев) командаси биринчи марта таклиф қилгандаёқ В. Фёдоров «Пахтакор»ни тарк этган бўларди. «Динамо»га ўтса Фёдоров фақат фойда қиларди: СССР чемпиони, хизмат кўрсатган спорт мастер унвони, СССР терма командаси сафидан мустаҳкам ўрин олиш ва ҳоказолар... каби афзалликларни Фёдоров ўз «Пахтакор»идан устун қўймаган эди. Нега Тўра, Низом, Фахриддинлар «Пахтакор»га содиқ бўлиб қолишолмади? Балки бунда ҳам Секечнинг маълум даражада ҳиссаси бордир?

1982 йили «Пахтакор» олтинчи ўринни эгалладию Секечни қўярга жой тополмай қолишди. Ҳолбуки, ўшандаёқ «Пахтакор»нинг келажаги борми-йўқми, деган саволни кўндаланг қўйиш керак эди. Чунки 6-ўрин Андрей Якубикнинг гол уришга усталиги туфайли қўлга киритилганди. Якубик хоҳлаган куни командадан кетиб қолиши мумкин эди. Охири шундай бўлди ҳам. Бир неча марта уни қақриб келтирдилар. Лекин негадир бирон марта Якубикнинг ўрнини тўлдирадиган футболчи тайёрлашимиз керак-ку, деган гап бўлмади. Оқибат, Якубик охири сафар кетди ва «Пахтакор» биринчи лигадан «мустаҳкам» ўрин олди. Туппа-тузук ўйин кўрсатаётган ва командага дурустгина ўрнашиб қолишган Якимцов, Журавлёв, Амриев, Билоловлар ҳам номаълум сабабларга кўра «Пахтакор»ни тарк этишди. Йўқдан кўра бор қабилида иштирок этаётган икки-уч маҳаллий ўйинчиларимиз эса ўз қобилиятларини кўрсатиб улгурмай, Секеч томонидан воз кечилаверди. Қолган бир-иккиталари эса майдонга мунтазам равишда тушмайди. К. Новиков бир ўйинда қатнашса, ўн тур йўқолиб кетади: бир вақт қарасангиз «Бўстон»да, бир вақт қарасангиз «Соҳибкор»да ўйнаётган бўлади. Битта И. Аҳмедовнинг жон куйдириб, у ёқдан-бу ёққа югургани ҳеч қандай натижа бермайди: «Елғиз отнинг чанги чиқмас...»

Эсингиздами, 1976 йили СССР ёшлар терма командаси Москвада Чехословакия ёшлар терма командасини 2:1 ҳисобида мағлубиятга учратиб, Европа чемпиони унвонини қўлга киритган. Уша команда капитани Михаил Ан эди. Тўпларнинг бирини Фёдоров, иккинчисини бевосита унинг иштирокида В. Гуцаев киритган. Ушанда В. Фёдоров тўпни ўз жарима майдончаси яқинида қабул қилиб, салкам етмиш метр масофани югуриб ўтиб, рақиб ҳимоячиларини ортада қолдирди. Тўпни ўзи томонга югуриб келаётган дарвозабоннинг устидан ошириб, тўрга йўллаган эди.

Бундай голларни мухлислар ўнлаб йиллар давомида ёдларида сақлашади.

Уша ўйини ҳисобга олиниб, В. Фёдоров Монреалга жўнаб кетаётган СССР Олимпия терма командаси составига сўнги дақиқада қўшиб олинди. Олимпиаддан В. Фёдоров бронза медали билан қайтди. Уша йили терма команда сафида қатнашаётган биринчи лиганинг ягона вакили — В. Фёдоров эди. Бунақа ҳоллар футболда камдан-кам учрайди.

ТАНИШИҢГ: «ЁШЛИК»НИНГ ЖАМОАТЧИЛИК РЕДКОЛЛЕГИЯСИ

Азиз журналхон!

Мана, барчангизга қадрдон дўст бўлиб қолган «Ёшлик»нинг илк сони юз кўрганига беш йилдан ҳам ошди. Шу вақт оралиғида журнал зиммасидаги масъулиятли ва шарафли вазифани — ёшларни она юртга, Ватанга, коммунистик идеалларга садоқат руҳида, интернационал руҳда тарбиялашдек улкан вазифани оғишмай бажаришга интилиб келмоқда. Шунинг эвазига бўлса керак, 1987 йилда «Ёшлик» обуначиларининг сони кескин ошиб, журналнинг умумий тиражи 320 минг нусхага етди. Бу ҳол редакция ходимлари зиммасига кўшимча масъулият юклайди.

Партия ва ҳукуматимиз бугун ҳаммамиздан қайта қуриш ва жадаллаштиришдек долзарб ҳаракатда янада фаолроқ иштирок этишимизни талаб қилмоқда. Шу муносабат билан редакция янги йилдан бир қанча янги рубрикалар очди. «Инқилоб ёлқинлари», «Комсомолнома», «Ишчи ва ишчизодалар», «Мактабдан мактублар», «Мактабга мактуб», «Етти иқлимдан меҳмонлар», «Мумтоз адабиётдан сабоқлар», «Ёш танқидчилар тўғараги», «Неваракулча», «Сўзлар, сўзлар...» ана шундай рубрикалардир.

Маълумки, бу йил мамлакатимиз ҳаётида улкан воқеа рўй беради — Улуғ Октябрь инқилобининг 70 йиллиги байрами кенг нишонланади. Шу кунларда барча ёш йигит-қиз Ўзбекистон комсомолининг XXIII съезди руҳи билан яшамоқда. Яна бир катта анжуман арафасида турибмиз — апрель ойида Москвада ВЛКСМнинг XX съезди очилади. Ана шу қутлуғ санага бағишлаб ҳамда ёшларнинг ижодий активлигини янада ошириш, уларни журнал фаолиятидаги иштирокини кенгайтириш, студент-ёшлардан келгусида матбуот соҳасида муносиб ўринбосарлар тарбиялаш, қолаверса янгидан-янги ёш истеъодларни кашф қилиш мақсадида редакциямиз редколлегия аъзолари билан маслаҳатлашган ҳолда Тошкент Давлат университети Ўзбек филологияси факультетининг илғор талабаларидан иборат жамоатчилик асосида янги редколлегия тузди. Бу редколлегия «Ёшлик»ка келаётган катта почта билан танишади, турли жанрларда материаллар саралаш ҳамда тайёрлашда редакция ходимлари билан ҳамкорлик қилади, шунингдек, тенгқур студент ёшлар, мактаб ўқувчиларининг ҳаёти, ижоди бўйича изланишлар олиб боради.

Демак, бугундан эътиборан яна бир янги рубрика — «ЁШЛИК»нинг ТАЖРИБА УСТАХОНАСИ иш бошлади!

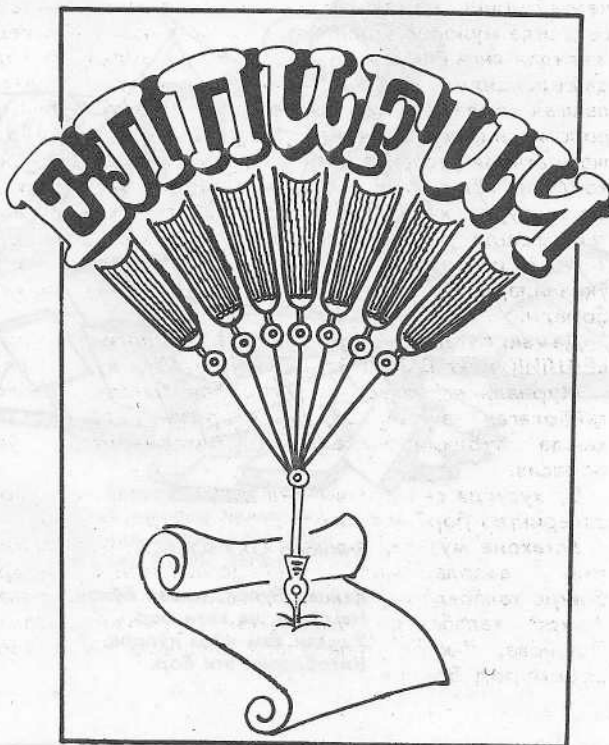
Журналнинг август оғи сонидан бошлаб устахона тайёрлаган насрий, шеърый асарлар, адабий танқид ҳамда публицистикага оид материалларни ўқиб борасиз.

Бу хусусда сизларнинг яна қандай истак ва мулоҳазаларингиз бор? Марҳамат, ёзиб юборинг.

Устахона мутасаддилари, яъни жамоатчи редколлегия аъзоларимиз қуйидагилардан иборат: 5-курс талабалари Раҳмон Қўчқоров, Зебо Мирзаева, 4-курс талабалари Мусурмон Номозов, Замира Эшонова, 1-курс талабалари Гулноза Эрназарова, Бобомурод Эралиев.

Саид Муқимов

Үсадиган одам

— Қалай, дарсни қойиллатиб қўйдимми, ука? Уқувчиларнинг сайрашини кўрдингизми?

— Дуруст, дуруст...

— Нонимиз-да, оқлаб емасак бўлмайди!

— Лекин, «Навоий билан Бобур мактабда бирга ўқишди», деб юбордингизми?

— Ҳа, ўртоқ-да иккаласи.

— Ахир ўлар бир-бирларини кўрмаганлар-ку!

— Ҳа энди шундай бўлса, бордир. Бироқ биз ўқувчиларни дўстлик руҳида тарбиялашимиз керак-ку! Таълим билан тарбия ажралмас. Ё нотўғрими?

— Тўғри-ю, Навоий ўрта мактабни «олтин медаль» билан тамомлади» деганингиз нимаси?

— Қизиқ устида оғзимдан чиқиб кетгандир-да. Ролга кириб кетаман ўзи...

— Айниқса, «Бобур Навоий билан уришиб Ҳиндистонга ам-масиникига кетиб қолди» деганингиз жуда ёмон бўлди!

— Ким адашмайди дейсиз, ука. Отнинг тўрт оёғи бўлса ҳам қоқинади. Биз хато қилган бўлсак, ер шари ўз ўқидан чиқиб кетармиди. Уларни қўйинг, шу дарсни тайёргарликсиз ўтилган дейишим мумкинми?

— Йўғ-э, тайёргарлик кўрибсиз.

— Баракалла! Мудиримизнинг топиб олган гапи битта: «Дарсни тайёргарликсиз ўтасиз!» Гапни қаранг. Сизни кута-кута беш кун тайёргарлик кўрдим. Билмайди-да буларни. Мен сизга айтсам, мудирнинг ичи бутун фиску фасод. Анови куни мени «маънавий кўрсиз!» деса бўладими. Кўзим сал-пал ғилай бўлса ҳам майли эди. Гапи оғзидан чиқиши билан «Бу ёққа юринг», деб кўлидан етакладим. Тўппа-тўғри биринчи синф ўқувчиларининг олдига бошлаб кирдим. «Болалар мен кўрманми?» деб сўрадим. «Йўқ, кўр эмассиз!» — дея ўттиз ўқувчи бараварига чувиллашди. Мудир аламига чидолмай, кўл силтаб чиқиб кетди. Уйлаб гапирсин-да!

Бир куни «ғирт саводсизсан», деб бўҳтон қилди. Эртасига дипломимни олиб келиб иягига тирадим: «Ҳов, сиз тўрт йил ўқиб диплом олгансиз, биз олиймотли бўлишга беш йил тер тўққанмиз!» Чурқ этолмади.

Энди янги гап топиб олибди: «Олий маълумотли саводсиз» эмишман. Ана гап-у! Кулгили эмасми?

Ана шунақа фиску фасодлар билан ҳеч ишлагани қўйишмаяпти-да. Мен унинг зулмига чидаб келдим. Ке, қўй энди, бир жойда ишлаймиз», деб устидан мактаб директорига ёздим. РайОНОдан нажот кутиб қоғоз қораладим — натижа ноль! Қарға қарғанинг кўзини чўқимайди, деганлари рост экан-да, ука. Охири сизларга ёздим. Бир пелетон қилинг. Қанча пакт зарур бўлса менда бор.

— Майли, фельетон ёзаман.

— Ёзинг, бор кирдикорини ёзинг!

— Сизни ижобий қахрамон қилиб кўтарарканман-да.

— Меними? Қандоқ бўларкин? Биз кўтаришга арзимаймиз-да...

— Нега энди, жуда арзийсиз!

— Менга шу ерда тузук, ука. Тинчгина ишлаб юрсам бас. Яна билмадим, кўтарсангиз... қандоқ бўларкан? Катталаримиз нима деркин?

— Бунга катталарнинг нима дахли бор?

— Энди... ижобий қахрамон лавозимида ҳеч ишлаб кўрмаганман-да. Балки ўрганиб кетарман-а, нима дегингиз?

ҒАМҲИ

Ойдин ҲОЖИЕВАГА

Шеър тушунмоқдан мушкул
Тушунмоқ ўсмир қалбин.
«Гулхан»лар тепасида
Турар у ойдаи балқиб.

Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВАГА

— Кўпроқ сени ўйлайман
Шу кунларда шеърдан ҳам.
Тушимда ҳам, ўнгимда
Кўксимдасан, «Юлдузча»м.

Гулчеҳра ЖўРАЕВАГА

Бир кун қаламни ўжар
Ғалаён тутиб кетди.
Сайёрдан ярим қадам
Назмда ўзиб кетди.

Эътибор ОХУНОВАГА

Қайнар булок, тошар булок,
На сўнги, на кети бор.
Ўзидан ҳам кўра кўпроқ,
Китобларин эти бор.

Кавсар ТУРДИЕВАГА

Сўздан тилла ясайди,
Сўздан ясайди сарой.
Эртаклар дунёсида
Сеҳргардир Кавсарой.

Қутлибека РАХИМБОЕВАГА

Пахтазорда шеър битди,
Тушса ҳамки қор, қиров.
Қайтар пайт пахта қолиб,
У билан қайтди тумов.

Фароғат КАМОЛОВАГА

— Езавергум, хаёлгамас
Қалб мулкига келганим.
Танқид қилса қилаверсин
Аҳмад Аъзам дегани.

Зулфия МУМИНОВАГА

Тинчлик учун овоз бериб,
Бу қизнинг жони ҳалак.
Шунинг тўйин кўрай деб,
Отаси қилар тилак.

Танишсанг бор, отасида
Масаланинг илдизи.
Адрес мана: Нарпай район
Мўмин чўпоннинг қизи.

70/10/11

ТОМОШАБОФ

Жорж Микеш

Шекспир ва мен

(Билмаганга чин...)

Шекспир мен яқиндан билган дастлабки инглиз ёзувчиси. Иккинчиси — ўзим.

Шекспир тўғрисида тоғ-тоғ китоблар бўлишига қарамай, уни кам билганлар бизнинг ўртамизда осмон билан ерча фарқ борлигини сезмайди. У Эвон-Стрэдфордда (Англия), мен Шиклошда (Венгрия) туғилдим. Шиклошда дунёга келган буюк инглиз ёзувчилари кам эмас, қолаверса Стрэдфорд тўғрисида ҳам худди шундай дейиш мумкин.

Шекспир драматург сифатида Айвор Костеллодан бошқа ҳеч кимга бўй бермайди. Лекин мени Шекспир билан таққослашганида (бундай солиштирув бировлар учун тамагирлик бўлиб туюлиши ҳам мумкин) менинг тарозим босиб кетади. Биринчидан, Шекспир қадимги инглиз тилида ёзган ва уни ўқиш жуда оғир, менинг инглиз тилим эса беками-кўстдир. Дарҳақиқат, бу ерда Шекспир нима деган гап: у икки яшарлигида тил ўрганди, мен эса — йигирма беш ёшли кишиман. Иккинчидан, тўғриси айтганда, Шекспир жуда бўш ҳажвчидир. Уз қадрини билган ҳажвчилар ҳеч қачон хуш кўрмаган оддий ҳазил, сўз ўйинини у ортиқ даражада яхши кўрарди. Ҳазил драма ва трагедияларда ишлатилса йиғлоқи ўқувчиларга қўл келади, бу — тўғри, лекин ҳақиқий, жиддий ҳажвиёт учун мисоли сариқ чақа. Учинчидан, Шекспир фирт халтурачи бўлган. Пул учун пьеса кетидан пьесани қаторлаштириб ташлайвериш унинг астойдил ишлашига ҳалақит берган. Шунда ҳам нимагадир ёзганлари ёмон эмас. У «замоннинг ишлари», — дея оғир хўрсинди ва ўта тушкун руҳда «Ҳамлет»ни ёзишга ўтирди. Ҳамма сезгир ва босиқ кишилар сингари у ҳам пулнинг қадрини биринчи ўринга қўйди. Бироқ обрўсига яраша пули йўқ эди, шу тўғрисида унинг характери бутунлай бузилиб кетди.

Кўриниб турибдики, бизни Шекспир билан таққослаганда фарқли жиҳатларимизни ҳам ҳисобга олишга тўғри келади. У драма, мен эса йўл очерклари ёзаман. Хуллас, Шекспир ҳар доим энг осон ишларга унаб юрган. У қадимги Рим ва ўрта асрдаги Верона ҳақида кулиб ёзди: биронта ўқувчи у ерда қандай ҳаёт ёритилганини чуқур билиб ололмайди, бундай хато ва ноаниқликларга йўл қўйган муаллифнинг маҳалла ёзувчисидан нима фарқи бор. Мен замонавий, мураккаб характерли англияликлар ҳақида қийналиб ёзаман. Шекспирга осон бўлган-да.

Биз иккимизга кўп нарса қоронғу. Англияликларнинг ўз репертуарлари бор: улар Шекспир ҳақида кам маълумотга эга бўлсалар ҳам у тўғрида муттасил китоб чиқаришади. Бироқ ўзлари айтишгани каби бор-йўқ кўринишим кафтдагидек аён бўлса-да, мен ҳақимда кичиккина брошюра ёзишга ҳеч ким вақт тополмайди. Тўғри, ўзимнинг болалик йилларим ҳақида кам биламан. Кўпларини унутганман, мен ҳеч қачон кундалик тутмаганман, шунинг учун факт ва саналарни ҳар вақт чалкаштириб юраман. Мен бир неча марта қўлга қалам олиб газетанинг бош муҳаррири номига хат ёзиш учун ўтирганман: «Қимматли сэр! Шу кунларда мен ўзим ҳақимдаги китоб устида ишләмоқдаман ва ўйлайманки, бу китоб сизнинг

ўқувчиларингиз томонидан илиқ кутиб олинади. Уларга шуни маълум қилиш учун менга имконият яратиб берсангиз». Лекин барибир охири дақиқаларда мияни ишлатиб бу таваккалдан бош тортдим: нима, ҳалиги кўкрагимгача шахсим ҳақидаги фактларга кўмиб ташлайдиган эзгу ниятли китобхонларми — топилади, маълумки факт дегани аломат нарса.

Бу китобда мен бир йўла ўзим ва марҳум салафим тўғрисида ёзмоқчи эмасман. Шекспир ҳақида шунингсиз ҳам етарли даражада ёзишган. Тангрига сиғингандаги каби оҳ-воҳларни эшитавериб тўйиб кетдим: агар биз улўғ ҳазратнинг қандай ишлагани, замондошлари ва пивонинг нархи ҳақида нималарни ўйлаганини билганимизда эди! Ишончим комилки, шунда шубҳа туманлари тарқаб, Шекспирга муносабатимиз ва қизиқувчанлигимиз қониқарли аҳволга келган, маънавий бойлигимиз ошган бўларди. Бу орқали Шекспир кўз ўнгимизда ўсган, пивонинг нархи ҳам тушиб кетмаган бўларди. Менинг асарим бошқача тузилган. Агар мен ўқувчиларни Шекспир ҳақидаги аломат хабарлар билан қувонтиролмас эканман бошқа ҳар қандай шароитда ўзим ҳақимда: қандай ишлаётганим, қандай ўйлашимни ёзган бўлардим.

«Шекспир ва мен» — бўлажак асар шундай номланади. Сарлавҳа кимгадир енгилтак туюлиши мумкин-у, лекин менимча зўр чиқди. Бироқ агар вазмин ва муваффақиятли сарлавҳалардан бирини танлаш лозим бўлса, мен ҳар маҳал муваффақиятлисига таъзим қиламан. Менинг феълим шунақа. Бу китоб қанчалик Шекспир ҳақида бўлса шу даражада ўзим ҳақимда ҳам. Шиор учун мен Бэконнинг сўзларини танладим: «Ўзингизни мақташдан тортинманг. Нимадир эсда қолсин!»

Муқованинг биринчи ва тўртинчи саҳифаларини рассом Р. Зуфаров ишлаган.